

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
ҳузуридаги олий таълим тизими педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш Тармоқ маркази
директори _____ Г.Ахунова
“ _____ ” _____ 2015 й.

**«МАКРОИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ВА БАРҚАРОР
ЎСИШНИ ТАЪМИНЛАШ» МОДУЛИ БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчилар: проф. А.В.Вахабов, проф. Т.С.Расулов, проф. Б.Б.Беркинов

МУНДАРИЖА

МУНДАРИЖА	2
ИШЧИ ДАСТУР	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	19
1-мавзу. Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари.....	19
2-мавзу. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари	27
3-мавзу: Иқтисодий ислохотларнинг босқичлари ва йўналишлари.....	56
4-мавзу. Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш.	64
5-мавзу. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши.....	70
6-мавзу. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.	75
7-мавзу. Монополия, монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитини ривожлантириш	93
8-мавзу. Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари.....	119
ТАҚДИМОТЛАР.....	145
ГЛОССАРИЙ.....	186

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мазкур ишчи дастур Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

Дастур доирасида берилётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар ўзгартирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Макроиктисодий сиёсат ва барқарор ўсишни таъминлаш” модулининг мақсади: Олий таълим муассасалари педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг **мақсади** педагог кадрларнинг ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада таъминлашлари

учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

“Макроиктисодий сиёсат ва барқарор ўсишни таъминлаш” модулининг вазифалари:

“Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;
- педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;
- махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;
- “Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникама ва малакаларига қўйиладиган талаблар

Махсус фанлар бўйича тингловчилар қуйидаги янги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- иқтисодий қонуниятларни ўрганишда макроиктисодий кўрсаткичлардан фойдаланиб таҳлил қилишни;
- иқтисодий ислохотларнинг мазмуни, босқичлари, асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари хусусиятларини;
- иқтисодиётнинг глобаллашуви жараёнларини;
- барқарор иқтисодиё ўсиш орқали макроиктисодий ўсишга эришиш усулларини;
- макроиктисодий моделларни тузишда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишни;
- мутахассислик фанларини ўқитишдаги илғор хорижий тажрибаларни;
- иқтисодиётнинг янги назарияларини;
- макроиктисодий барқарорликка эришиш йўлларини;
- иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришдаги ўзгаришларни *билиши* керак.

Тингловчи:

- макроиқтисодий индикаторларни прогнозлаш;
- макроиқтисодий моделларни иқтисодий жараёнларда қўллашни;
- миллий иқтисодиётнинг узоқ муддатга ривожланиш сценарийларини тузишни;
- макроиқтисодий моделлар ёрдамида барқарор иқтисодий ўсиш омилларини аниқлаш;
- банк бизнесида даромадлилик ва таваккалчилик нисбатларини кўп вариантли альтернатив моделларини ишлаб чиқиш;
- аграр соҳа кўрсаткичларини макроиқтисодий моделлаштириш ва прогнозлаш;
- Миллий иқтисодиётнинг амал қилиши ва ривожланиши қонуниятларини билишга таяниб иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш;
- макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида иқтисодий жараёнлардаги ўзгаришларни таҳлил қилиш орқали такомиллаштириш бўйича мустақил қарорлар қабул қилиш;
- банк фаолиятини таҳлил қилиш, банк хизматлари ва маҳсулотлари бозори муаммоларининг асосий иқтисодий талабларини ифодалаш каби **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда иқтисодий қонунлар, илмий тушунчаларни (категорияларни) ечимлар қабул қилишда ишлата олиш;
- иқтисодий жараёнларни макроиқтисодий таҳлил қилиш;
- инновацион ривожланиш жараёнларини тадқиқ қилишда макроиқтисодий моделлар тизимидан фойдаланиш;
- иқтисодий кўрсаткичларни прогнозлашда махсус компьютер дастурларидан фойдаланиш;
- Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий сиёсатининг ўзига хос хусусиятларини билиш ва макроиқтисодий даражадаги вазиятларда ечимлар қабул қилиш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- жаҳондаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни чуқур таҳлил этиш ва олинган хулосаларини кенг жамоатчиликга тушунтириб бериш ҳамда иқтисодиёт соҳасида тайёрланаётган мутахассисларни ўқитиш жараёнига назария ва амалиётнинг узвий боғлиқлигини таъминлаш;
- макроиқтисодий кўрсаткичларни тизимли равишда таҳлил қилиш ва уларни кенг жамоатчиликга тушунтира олиш;
- макроиқтисодий таҳлиллар асосида тармоқлар ва корхоналар ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш;
- тузилган макроиқтисодий моделларни тармоқлар ва корхоналар фаолиятига қўллаш;

- тармоқлар ва корхоналар иқтисодий ривожланиш сценарийларини ишлаб чиқиш ва қўллаш;

- реал сектор тармоқлари ва корхоналарининг фаолиятини таҳлил қилиш, импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш, корхоналарни инновацион ва стратегик ривожлантириш *компетенцияларига* эга бўлиши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Ўқув модул мазмуни ўқув режадаги учинчи ва бешинчи блок ҳамда мутахассислик ўқув модулларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда профессор-ўқитувчиларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимои:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юклараси			Мустақил таълим
			жами	жумладан		
				Назай	Амалий машғулот	
1.	Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари	6	4	2	2	2
2.	Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари	4	4	2	2	
3.	Иқтисодий ислохотларнинг босқичлари ва йўналишлари. (Беркинов)	4	4	2	2	
4.	Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш	4	4	2	2	
5.	Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши	6	6	2	4	
6.	IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.	6	4	2	2	2
7.	Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши.	4	4	2	2	
8.	Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари (Беркинов)	4	4	2	2	
	Жами:	38	34	16	18	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари (2 соат)

Режа:

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари.
2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари.
3. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари.

Маърузада макроиқтисодий сиёсатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ўрни ва мақсади, макрокўламдаги мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётни тартибга солишда бозор ва давлат механизмларини узвийлигини таъминлаш, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш дастаклари, иқтисодиётни тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий услублари, уларнинг нисбати, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, иқтисодиётни молиявий жиҳатдан санациялаш, инфляцияга қарши чора тадбирларни қўллаш, монополияга қарши қонунчилик, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялашнинг шакллари, усуллари ва уни манзиллигини кучайтириш масалалари қаралади

2-мавзу. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш концепциялари.
2. «Рейганомика», Тетчеризм» ва «Маршалл» режаларининг моҳияти.
3. «Турк йўли» ёки «Тургут Озал модели» нинг моҳияти.
4. “Япон мўъжизаси”, “Эрхард ислоҳоти” ёки “Германия йўли”, Россиядаги “500 кун”лик дастурнинг тақдири.
5. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари, хусусиятлари, босқичлари ва асосий йўналишлари.

Маърузада ўтиш даврига оид назариялар, ўтиш даври иқтисодиётининг асосий белгилари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг “Ўзбек модели”, унинг тамойиллари ва хусусиятлари, ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш концепцияси ва стратегияси, иқтисодий ислоҳотларнинг амалга ошириш босқичлари ва уларнинг вазифалари, иқтисодиётда давлат ва нодавлат секторларининг нисбати каби масалалар кўриб чиқилади.

3-мавзу. Иқтисодий ислоҳотларнинг босқичлари ва йўналишлари. (2соат)

Режа:

1. Иқтисодий ислоҳотларнинг бош мақсади.
2. Иқтисодий ислоҳотлар стратегияси.

3. Макроиктисодий барқарорликни таъминлаш.

Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади. Иқтисодий ислохотлар стратегияси. Иқтисодий ислохотлар тамоиллари. Иқтисодий ислохотлар босқичларининг устивор вазифалари ва йуналишлари. Ислохотларнинг ҳуқуқий негизи. Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш. Давлат мулкани хусусийлаштириш. Аграр ислохотлар. Институционал ислохотлар. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш. Макроиктисодий барқарорликни таъминлаш.

4-мавзу. Иқтисодиётнинг циклли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши

Режа:

1. Иқтисодий цикллارнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари.

2. Иқтисодиётнинг циклли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари.

3. Валюта курсини давлат томонидан тартибга солиш.

Маърузада иқтисодий цикллارнинг моҳияти, иқтисодиётнинг циклли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари, пул-кредит тизимининг давлат томонидан тартибга солиниши, валюта курсининг давлат томонидан тартибга солиниши, “девалвация”, “ревалвация” тушунчаларининг моҳияти ва аҳамияти, миллий валюта курсини ўзгаришининг бозор субъектларига таъсири, валюталарнинг харид қобилияти паритети масалалари қаралади.

5-мавзу. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.

Режа:

1. IS-LM моделининг моҳияти.

2. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши.

3. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни.

4. Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиш.

Маърузада IS-LM моделининг моҳияти, халқаро молия институтларининг ташкил топиши ва уларнинг фаолиятлари, Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатларда институционал ва таркибий ислохотларни амалга оширишдаги ва камбағалликка қарши курашдаги ўрни, Халқаро валюта фондининг ташкил этилиши ва асосий мақсадлари, Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши масалалари кўриб чиқилади.

6-мавзу. Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши. (2 соат)

Режа:

1. Монополия ва монополияга қарши бозорлар: соф монополия, монопол рақобат ва олегополия;
2. Монопол ҳокимият ва монопол ҳокимият курсатгичлари;
3. Монополияга қарши Шерман қонуни, “Адолатли нархни” таъминлаш;
4. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги қонуни, унинг мазмуни ва моҳияти;
5. Рақобат муҳитини таъминлаш.

Маърузада монополияга қарши бозор турлари, хусусиятлари, самарадорлиги, монополияга қарши Шерман қонуни, монополияда нархларни назорат қилиш, “Адолатли нархни” таъминлаш. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги Қонуни ва шу қонунга кура рақобат муҳитини таъминлаш масалалари қаралади.

7-мавзу. Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш (2 соат)

Режа:

1. Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси.
2. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари. Мулкчилик муносабатлари. Мулкни тақсимланиши. Ўзбекистонда мулкдорлар. Мулкчилик ҳуқуқларни амалга ошириш. Хусусий мулк шакллари ва мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланиши. Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисидаги қонунчилик. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

8-мавзу. Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари (2 соат)

Режа:

1. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти.
2. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларининг кескин ўсиб боришини қондиришда иқтисодиётнинг реал сектори ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўрни.
3. Жаҳон бозорида глобал рақобат кучайиб бораётган бир шароитда ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини таъминлаш худудир ривожлантиришнинг асосий масалалари.
4. Худудларни ривожлантириш стратегияси орқали юқори сифатли маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолчи имкониятларини кенгайтириш ва пул

муомаласи барқарорлигини ошириш йўналишлари.

Худудий ривожланиш стратегияси сифат бошқарув тизими механизми. Худудий ривожланишнинг мақсади – худуд ва бутун мамлакатда аҳоли турмуш даражасини ошириш. Мақсадга эришиш йўллари ва йўналишлари Инсон ҳаёти сифати тизимли тушунчаси. Стратегияларнинг истиқболли жамият ривожини белгилаб берувчи омил сифатида. Худудий ривожланишнинг пировард мақсади инсоннинг моддий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари (2 соат)

Режа:

1. Иқтисодий ўсишни рағбатлантириш. Иқтисодиётни тартибга солишнинг молиявий дастаклари.
2. Давлатнинг монетар сиёсати.
3. Давлатнинг фискал сиёсати.
4. Иқтисодиётни тартибга солишда давлат ва бозор механизмнинг муқобил нисбатлари.

2-мавзу. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари (2 соат)

Режа:

1. Ўтиш даври назарияси. Ўтиш даври иқтисодиётининг асосий белгилари.
2. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари ва улар ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатлар.
3. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг “Ўзбек модели”, унинг тамойиллари ва хусусиятлари.
4. Иқтисодий ислохотларнинг амалга ошириш босқичлари ва уларнинг вазифалари.

3-мавзу. Иқтисодий ислохотларнинг босқичлари ва йўналишлари. (2 соат)

Режа:

1. Иқтисодий ислохотлар босқичларининг асосий натижалари.
2. Хусусийлаштириш босқичлари ва кўп укладли иқтисодиёт таркиби.
3. Аграр ислохотлар натижалари.
4. Инвестициялар таркиби ва саноат тармоқлари ривожланиши динамикаси.
5. ЯИМ ва меҳнат унумдорлиги ўзгариш динамикаси.

4-мавзу. Иқтисодиётнинг циклли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши (2 соат)

Режа:

1. Иқтисодий циклларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос

белгилари.

2. Давлатнинг инфляцияга қарши сиёсати.
3. Пул - кредит тизимини давлат томонидан тартибга солиш.
4. Валюталарнинг "девальвацияси" ва "ревальвацияси" тушунчалари.

5-мавзу. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари. (2 соат)

Режа:

1. IS-LM моделининг моҳияти.
2. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши.
3. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни.
4. Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши.

6-мавзу. Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши. (2 соат)

Режа:

1. Монополия, соф монополия, монопол рақобат ва олигополия;
2. Монопол ҳокимият ва монопол ҳокимият курсатгичлари, мисол ечиш;
3. Монополияга қарши биринчи қонун, Шерман қонуни, "Адолатли нарх"
4. Ўзбекистон Республикасининг "Рақобат" тўғрисидаги қонуни, унинг мазмуни ва моҳияти;
5. Рақобат муҳитини таъминлаш.

7-мавзу. Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш (2 соат)

Режа:

1. Ўзбекистонда хусусий мулк ва умумийликдаги мулк.
2. Хусусий мулк шакллари.
3. Хусусий мулкчиликнинг иқтисодиётдаги ўрни ва роли, уларни кенгайтириш йўллари.

8-мавзу. Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари (2 соат)

Режа:

1. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти.
2. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларининг кескин ўсиб боришини қондиришда иқтисодиётнинг реал сектори ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўрни.
3. Жаҳон бозорида глобал рақобат кучайиб бораётган бир шароитдаички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини таъминлаш худудир ривожлантиришнинг асосий масалалари.

4. Худудларни ривожлантириш стратегияси орқали юқори сифатли маҳсулот ва хизматларнинг истеъмоли имкониятларини кенгайтириш ва пул муомаласи барқарорлигини ошириш йўналишлари.

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Мазкур модул бўйича ўқув режада кўчма машғулотлар назарда тутилмаган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

Тингловчи мустақил ишини ташкил этишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

- айрим назарий мавзуларни ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил ўзлаштириш;

- берилган мавзулар бўйича ахборот (реферат, тақдимот) тайёрлаш;

- назарий билимларни амалиётда қўллаш;

- махсус адабиётлар бўйича фаннинг бўлим ёки мавзулари устида ишлаш;

- талабаларнинг ўқув-илмий тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фаннинг бўлим ва мавзуларини чуқур ўрганиш;

- кейс-стадилар ва ўқув лойиҳаларини мустақил бажара олиш;

- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотларини ўзлаштириш;

- илмий мақола, тезислар, турли илмий анжуманларга маъруза тайёрлаш ва ҳ.к.

“Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор ўсишни таъминлаш” модулидан тингловчиларнинг мустақил ишларини реферат, семинар, доклад тайёрлаш, Президент асарларини конспектлаштириш ва бошқа шаклларда ташкил этилиши тавсия этилади. Мустақил иш мавзуларини белгилашда маъруза ва семинар машғулотлари мавзулари ҳамда курс ишларини тўлдиришга ҳаракат қилиниши лозим.

Модул бўйича мустақил таълим топшириқлари

1. “Кексаларни эъозлаш йили” давлат дастурида иқтисодий ривожлантиришга қаратилган чора тадбирлар тўғрисида.

2. Президентимиз И.А.Каримовнинг “2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади” мавзусидаги маърузасида иқтисодий тараққиётга эришиш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган фикрлари.

3. Президентимиз И.А.Каримовнинг “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир” мавзусидаги маърузасида иқтисодий тараққиётга эришиш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган фикрлари.

4. Мендел-Флеминг назариясини очик иқтисодий ҳудудларда қўллаш имкониятлари.

5. Халқаро Валюта Фонди.

6. Жаҳон банки ва унинг жаҳон иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти.

7. Жаҳон савдо ташкилотининг халқаро иқтисодни ривожлантиришдаги ўрни.

8. Халқаро молия институтларининг ҳамкорлигини кенгайтириш.

9. «Халқаро ҳисоблар Банки» нинг ташкил этилиши, унинг мақсад ва вазифалари.

10. Париж клубининг ташкил топиш сабаблари. Ушбу молия институтида олиб бориладиган операцияларнинг ўзига ҳос хусусиятлари.

11. Шарқий Осиё ва Шарқий Европа давлатларининг иқтисодиётини тиклашда муҳим аҳамиятга эга бўлган молия институтилари.

12. Глобализм ривожланишини объектив сабаблари ва халқаро молия, иқтисодий ташкилотлар.

13. Халқаро савдо, ишлаб чиқариш омилларининг халқаро ҳаракати, халқаро молиявий операциялар.

14. Глобаллашув омиллари: иқтисодий, ижтимоий, технологик, халқаро, сиёсий.

15. Глобаллашув даражасини белгиловчи кўрсаткичлар.

16. Глобаллашув жараёнининг ривожланиш босқичлари.

17. Глобаллашувнинг ижобий ва салбий оқибатлари. Глобаллашув ва антиглобализм.

18. Меркантилизм ва протекционизм.

19. Мутлоқ ва нисбий афзаллик назариялари.

20. Давлатнинг иқтисодиётга таъсир қилиш усуллари ва воситалари.

21. Валюта курси режимлари гуруҳи: қатъий белгиланган валюта курси, бошқариладиган, эркин сузиб юривчи валюта курси.

22. Валюта сиёсати ва унинг асосий шакллари.

23. Девальвация ва ревальвацияларнинг ташқи савдога тўғри ва тескари таъсири.

24. Халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларининг институтционал таркиби.

25. Молия институтларининг жаҳон иқтисодиётини ривожлантиришдаги роли ва бу институтларнинг иқтисодиётни барқарорлаштириш йўлидаги мақсадлари.

26. Иккинчи жаҳон урушининг иқтисодий таъсири ва валюта курсидаги ўзгаришлар.

27. Иқтисодий бухронлар, тўлов балансидаги камомадлар, инфляциянинг кучайишини ҳамда девальвацияларнинг олдини олиш учун қаратилган чоратadbирларда молия институтларининг роли.

28. Бреттонвудсда қабул қилинган қоидаларнинг оқсаши ҳамда Ямайка конференциясининг чақирилиши.

29. Олтин- девиз стандарти ўрнига СДР валюта ҳисоблаш бирлигининг киритилиши.

30. Халқаро валюта фондини (ХВФ) кредит механизми орқали халқаро капитал бозорини тартибга солиш хусусиятлари.

31. Трансмиллий банклар ва уларни ривожланиш босқичлари.

32. Валюта инқирози тушунчаси. Валюта инқирози – иқтисодий инқироз сифатида.

33. Халқаро Валюта Фонди орқали давлатлараро валюта чекловларининг бошқарилиши.

34. Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг ўзига ҳос хусусиятлари.

35. Валюта муносабатлари назариясининг интеграция жараёнларини жадаллаштиришдаги ўрни ва аҳамияти.

36. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви жараёнларини ривожлантириш имкониятлари.

37. Айирбошлаш курслари, инфляция суръати ва хорижий рақобат.

38. Реал айирбишлаш курслари.

39. Ягона нарх қонуни.

40. Валюталарнинг харид қобилияти паритети.

41. Товар бозорлари операцияларда арбитражнинг имкониятлари.

42. Инфляция суръати ва айирбошлаш курсларининг ўзаро таъсири.

43. Узоқ вақт давомида миллий нархлар даражаси валюталарнинг қийматида таъсир қилиши

44. Ислоҳотларни амалга ошириш бўйича қабул қилинган қонунчилик ҳужжатлари.

45. Иқтисодий уклад.

46. Хусусийлаштириш.

47. Ишлаб чиқариш, ижтимоий ва бозор инфратузилмалари.

48. Институционал ислоҳотлар.

49. ЯИМ ўзгариш динамикаси. Барқарор иқтисодий ривожланиш йўналишлари.

50. Бозор иқтисодиёти мулкчилик муносабатлари.

51. Хусусий мулкчилик ва мулкчилик муносабатлари тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари.

52. Хусусий мулк.

53. Корпоратив мулк.

54. Ўзбекистонда шаклланган хусусий мулкчилик объектларининг ўзгариш динамикаси.

55. Хусусий мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Рақобат тўғрисида»ги Қонуни, 2012 йил 6 январ.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонуни, 2012 йил 26 апрель.

Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири), 2012 йил 2 май.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

6. «2009-2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техникавий ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари Дастури тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 12 мартдаги ПҚ–1072-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Республика молия-банк тизимини янада исоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда, юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари” 26.11.2010 й. ПҚ -1438-сон Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноати ривожланишининг устувор йўналишлари тўғрисида”ги 15.12.2010 й. ПҚ-1442-сон Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда инфратузилмани, транспорт ва коммуникация қурилишини ривожлантиришни жадаллаштириш тўғрисидаги” 21.12.2010 й. № ПҚ-1446-сон Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги 21.05.2012 й. № ПҚ-1758-сон Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 март “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-4707 сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 март “2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмаларини ривожлантириш ва модернизациялашнинг дастури тўғрисида”ги ПҚ-2313 сонли қарори.

Ш.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. ПФ-2613-сонли Фармони. www.lex.uz 11.04.2015

14. Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси, 2014 й. / www.lex.uz

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори// Халқ сўзи, 2011 йил 20 май, № 100 (5267).

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 17 ноябридаги «Экспорт операцияларини “Бир дарча” тамойили бўйича амалга ошириш механизмини босқичма-босқич жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 35-сонли Қарори. www.lex.uz getpage.aspx?lact_id=1899501 13.05.2015

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 8 августдаги «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-2022 сонли Қарори. www.lex.uz getpage.aspx?lact_id=2221221 13.05.2015

IV.Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

18. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида-Т.: Ўзбекистон, 1995.

19. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999

20. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

21. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005.

22. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // Халқ сўзи, 2006 йил 11 феврал.

23. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

24. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. - Т.: Ўзбекистон, 2012. - 36 б.

25. Каримов И.А. “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш”. - Т.: Ўзбекистон. 2013. - 36 б.

26. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир: Мамлакатимизда 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. – Т.:Ўзбекистон, 2015.

V. Дарсликлар, Ўқув қўлланмалар

1. А.В.Ваҳобов, Т.С.Расулов. Валюта муносабатлари назарияси. Ўқув қўлланма. – Т.: “Фан ва технологиялар”, 2013. – 280 бет.

2. Кассель Г. Инфляция и валютный курс.-М.: «Эльфа пресс», 1995. -102 с.

3. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. 17-изд. - М.: ИНФРА-М, 2009. – 916 стр.

4. Самуэлсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. Экономика.Учебник. 18-е изд.: Пер с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2009. – 1360 стр.

5. Фредерик С.Мишкин. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Учебник. – М.: “Вильямс”, 2011. – 875 стр.

VI. Интернет сайтлари

1. www.cer.uz (Центр экономических исследований)

2. www.ebrd.com (The European Bank for Reconstruction and Development)

3. www.ecb.int (The European Central Bank)

4. www.forexite.com (Безопасный Форекс / Forexite)

5. www.gold.org (The World Gold Council)

6. www.imf.org (International Monetary Fund)

7. www.reuter.com

8. www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси)

9. www.uzreport.com (Бизнес маълумотлар портали)

10. www.worldbank.org (The World Bank Group)

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари

Режа:

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари.
2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари.
3. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари.

Калит сўзлар: макроиқтисодий сиёсат, макроқўлам, иқтисодиётни тартибга солиш, бозор ва давлат механизмлари, иқтисодий дастак, иқтисодий услублар, иқтисодий ўсиш, санация, инфляция, монополия, ижтимоий ҳимоя.

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари.

Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли унинг мезонларидан бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади.

Иқтисодий ўсиш бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсишни ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ёки аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш бунинг қандай мақсадда амалга оширилаётганига боғлиқ бўлади. Одатда бирон бир мамлакат иқтисодий ўсишини ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ўлчаш унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш эса мамлакатдаги турмуш даражасини таққослашда қўлланилади.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатини тавсифлайдиган мазкур кўрсаткичлар (реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг ўсиши) миқдорий кўрсаткичлар бўлиб, улар биринчидан, маҳсулот сифатининг ошишини тўлиқ ҳисобга олмайди ва шу сабабли фаровонликнинг ҳақиқий ўсишини тўлиқ тавсифлаб беролмайди; иккинчидан, реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши бўш вақтнинг сезиларли кўпайишини акс эттирмайди ва фаровонлик реал даражасининг пасайтириб кўрсатилишига олиб келади; учинчидан, иқтисодий ўсишни миқдорий ҳисоблаш бошқа томондан унинг атроф-муҳитга ва инсон ҳаётига салбий таъсирини ҳисобга олмайди. Шунга кўра, иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг фойздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади:

$$\tilde{УС} = \frac{ЯИМ_{жорий давр} - ЯИМ_{базис давр}}{ЯИМ_{базис давр}} \times 100\% ,$$

бу ерда:

ЎС – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;

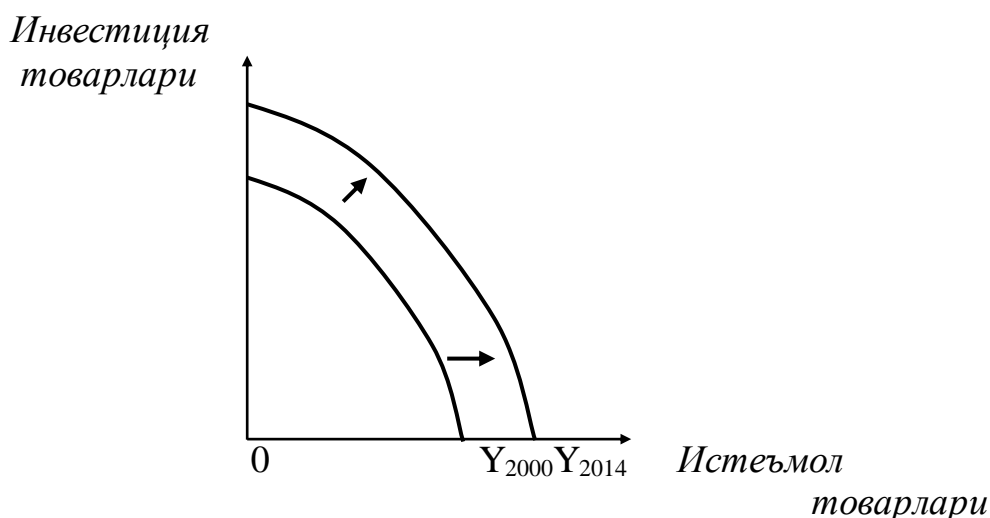
ЯИМ_{базис давр} – таққосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;

ЯИМ_{жорий давр} – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Айтайлик, 2014 йилдаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми (Y_{2014}) 2000 йилдаги (Y_{2000})га нисбатан ўсди. Бу ўсиш ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг ҳам кенгайишига олиб келади (1-чизма).

1-чизма

Иқтисодий ўсиш натижасида миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши

Чизмадан кўринадики, иқтисодий ўсиш натижасида ишлаб чиқарилган ижтимоий маҳсулот миқдори ортади, бу эса аҳоли турмуш фаровонлигининг ошишига олиб келади. Иқтисодиёт мавжуд эҳтиёжларни янада тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг аҳамияти тўғрисида гапирилганда унинг даражасини ҳам эътиборда тутиш лозим. Иқтисодий ўсиш суръатларининг аҳамиятлилик даражаси турли мамлакатлар реал ЯИМнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда фарқланади. Реал ЯИМ ҳажми нисбатан кичик бўлган мамлакатлар учун 8-10% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати меъёрдаги ҳолат саналиши, реал ЯИМ ҳажми жуда катта бўлган мамлакатлар учун 2-3% даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати эса аҳамиятли кўрсаткич ҳисобланиши мумкин.

Иқтисодий ўсиш суръатининг аҳамиятини иқтисодчилар томонидан қўлланилувчи «70 миқдори қондаси» ёрдамида ҳам очиқ бериш мумкин. Бу қоидага кўра, миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилаётган ЯИМ ҳажмини 2 бараварга оширишда қанча вақт талаб этилишини аниқлаш учун 70 сонини йиллик ўсиш суръатига бўлиш керак бўлади. Масалан, мамлакатимиздаги ўсиш суръатининг 9% даражасида ЯИМни 2 баравар ошириш учун 7,7 йил талаб этилади (70:9). Холбуки, иқтисодий ўсишнинг 2000 йилдаги 4,0% даражасида

бу кўрсаткичга 17,5 йилда (70:4) эришиш мумкин эди. Кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатининг янада оширилиши бу муддатнинг аҳамиятли равишда қисқаришига олиб келади.

Ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради.

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтайлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун ишлаб чиқариш омиллари миқдори икки баробар кўпайтирилиши лозим, содда қилиб айтганда мавжуд корхоналар билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна корхоналар қурилиши лозим. Экстенсив ривожланишда, агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинadиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли кўпроқ устувор экстенсив ва устувор интенсив иқтисодий ўсиш турлари ҳақида сўз юритилади.

Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини тавсифловчи кўрсаткичлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражаси, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва иш вақтини тежаш, шахсий даромад ва фойда массаси, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши кабилар ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

- а) ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланганлик даражаси;
- б) ходимнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси;
- в) ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омили ўртасидаги нисбат;
- г) меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, ихтисослаштирилиши ва кооперацияси.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган бошқа кўрсаткичи иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши ҳисобланади. У тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯИМ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда

иқтисодиётнинг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ҳам ўрганилади.

2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари

Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ омиллар **таклиф омиллари** деб ҳам аталиб, иқтисодиётнинг ўсиш лаёқатини белгилаб беради:

- 1) табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- 2) ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
- 3) асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- 4) технология ва фан-техника тараққиёти.

Бу омиллар ҳар бирининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсирини баҳолаш орқали иқтисодий ўсишни тавсифлаш мумкин.

Маълумки, ялпи ички маҳсулот ишчи кучи, капитал ва табиий ресурслар сарфларининг функцияси ҳисобланади, яъни:

$$Y = f(L, K, N),$$

бу ерда:

Y – ялпи ички маҳсулот;

L – ишчи кучи сарфлари;

K – капитал сарфлари;

N – табиий ресурслар сарфлари.

Бу функционал боғланишдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи бир қатор хусусий кўрсаткичларни келтириб чиқариш мумкин:

1) **меҳнат унумдорлиги (Y/L)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг жонли меҳнат сарфларига нисбати;

2) **меҳнат сиғими (L/Y)** – жонли меҳнат сарфларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

3) **капитал самарадорлиги (Y/K)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг унга сарфланган капитал харажатларига нисбати;

4) **капитал сиғими (K/Y)** – капитал харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

5) **табиий ресурслар самарадорлиги (Y/N)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўлланилган табиий ресурслар миқдорига нисбати;

6) **маҳсулотнинг ресурслар сиғими (N/Y)** – табиий ресурслар сарфининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

7) **ишчи кучининг капитал билан қуролланганлик даражаси (K/L)** – ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган капитал ҳажмининг ишчи кучи миқдорига нисбати.

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда юқорида кўриб чиқилган кўрсаткичлардан ташқари яна **кейинги қўшилган ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги** кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичлар, бошқа омиллар сарфи ўзгармагани ҳолда, ҳар бир алоҳида омил сарфининг

қўшимча ўсиши таъсирида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўшимча ўсиши ҳажмини белгилаб беради:

- 1) кейинги қўшилган меҳнат унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta L$);
- 2) кейинги қўшилган капитал унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta K$);
- 3) кейинги қўшилган табиий ресурслар унумдорлиги ($\Delta Y/\Delta N$).

Бу кўрсаткичлар ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ўсишида ҳар бир омилнинг ҳиссасини намоён этиб, у қуйидагича аниқланади:

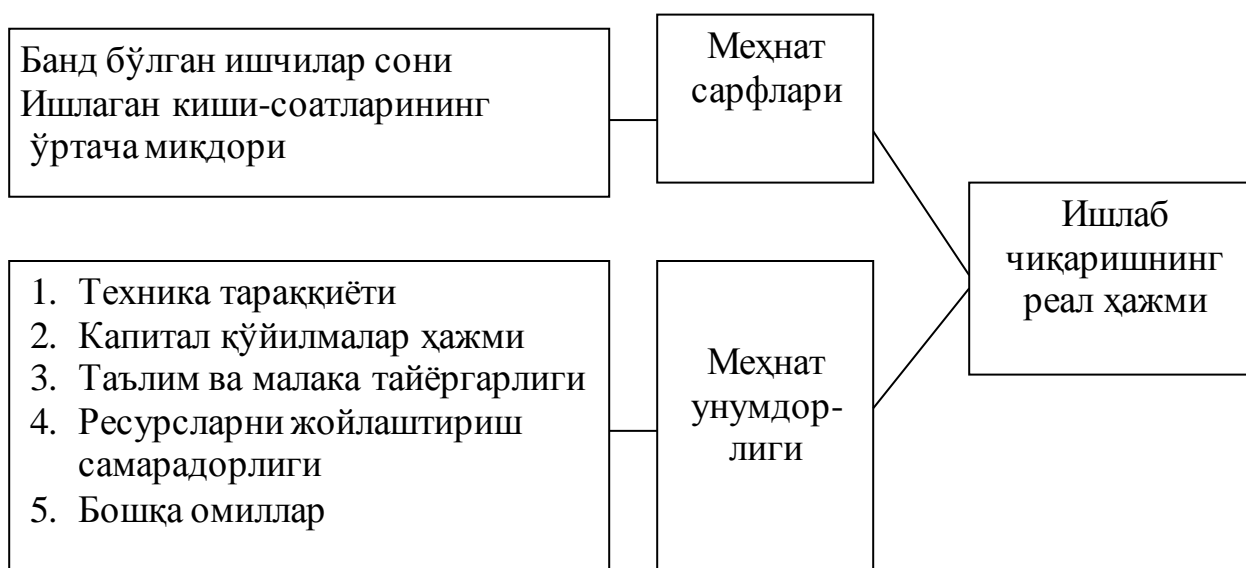
$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N .$$

Иқтисодий ўсишга **тақсимлаш омиллари** ҳам таъсир қилади. Ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши ҳам зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг юқори миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

Реал маҳсулот икки асосий усулда кўпайтирилиши мумкин: 1) ресурсларнинг кўпроқ ҳажмининг жалб этилиши; 2) улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан (2-чизма).

2-чизма

Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллар

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни сусайтириб турувчи омиллар ҳам мавжуд бўладики, улар меҳнат муҳофазаси, атроф-муҳитнинг ифлосланиши каби ҳолатлар натижасида келиб чиқади. Кейинги йилларда республикада давлат томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, ходимлар меҳнат шароитини яхшилаш ва соғлиғини муҳофаза қилишни тартибга солишда муҳим тадбирлар амалга оширилди. Бу ўз навбатида иқтисодий ўсиш суръатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки бундай тадбирларни амалга ошириш тегишли харажатларни тақозо қилади. Шу орқали меҳнат унумдорлигини ошириш учун зарур бўлган маблағлар бошқа томонга жалб қилинади.

3. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш омиллари ва натижалари

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида олиб борилган ислохотлар орқали иқтисодиётнинг барқарор ўсиши таъминланди, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланди, иқтисодиёт ва унинг айрим соҳалари ўртасидаги мутаносиблик кучайди; бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилиб, ривожлантирилди.

Мамлакатимизда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлашни мақсадида қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишига катта эътибор қаратилди:

- кенг қўламдаги тизимли бозор ислохотларини изчил амалга ошириш;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш чора-тадбирларини кучайтириш;
- иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;
- ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш;
- экспортга ихтисослашган янги тармоқ ва корхоналарни барпо этиш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсатни амалга ошириш.

Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар % да	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	9,5	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	12,1	12,7	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8	8,3
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсиши	6,1	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0	6,8	6,9
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7
Чакана савдо айланмаси	21,0	7,2	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8	14,3
Давлат бюджетининг бажарилиши	+1,1	+1,5	+0,2	+0,3	+0,4	+0,4	+0,3	+0,2
Инфляция даражаси	6,8	7,8	7,4	7,3	7,6	7,0	6,8	6,1
Иқтисодиёт бўйича ўртача иш ҳақининг ошиши	44,2	40,0	40	32	26,5	26,5	20,8	23,2
Аҳоли жон бошига реал даромадларнинг ўсиши	27,0	23,0	26,5	23,5	23,1	17,5	16,0	10,2

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Рақобат тўғрисида»ги Қонуни, 2012 йил 6 январ.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонуни, 2012 йил 26 апрель.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири), 2012 йил 2 май.
7. «2009-2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техникавий ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари Дастури тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 12 мартдаги ПҚ–1072-сонли Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Республика молия-банк тизимини янада исоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда, юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари” 26.11.2010 й. ПҚ -1438-сон Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноати ривожланишининг устувор йўналишлари тўғрисида”ги 15.12.2010 й. ПҚ-1442-сон Қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда инфратузилмани, транспорт ва коммуникация қурилишини ривожлантиришни жадаллаштириш тўғрисидаги” 21.12.2010 й. № ПҚ-1446-сон Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги 21.05.2012 й. № ПҚ-1758-сон Қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 март “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-4707 сонли Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 март “2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмаларини ривожлантириш ва модернизациялашнинг дастури тўғрисида”ги ПҚ-2313 сонли қарори.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида-Т.: Ўзбекистон, 1995.
15. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999

16. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

17. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005.

18. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // Халқ сўзи, 2006 йил 11 феврал.

19. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

20. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. - Т.: Ўзбекистон, 2012. - 36 б.

21. Каримов И.А. “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислоҳотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш”. - Т.: Ўзбекистон. 2013. - 36 б.

22. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир: Мамлакатимизда 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. – Т.:Ўзбекистон, 2015.

2-мавзу. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий моделлари

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш концепциялари.
2. «Рейганомика», Тетчеризм» ва «Маршалл» режаларининг моҳияти.
3. «Турк йўли» ёки «Тургут Озал модели» нинг моҳияти.
4. “Япон мўъжизаси”, “Эрхард ислоҳоти” ёки “Германия йўли”, Россиядаги “500 кун”лик дастурнинг тақдири.
5. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари, хусусиятлари, босқичлари ва асосий йўналишлари.

Калит сўзлар: ўтиш даври, бозор иқтисодиёти, “Япон мўъжизаси”, “Эрхард ислоҳоти” ёки “Германия йўли”, Россиядаги “500 кун”лик дастури, «Рейганомика», Тетчеризм» ва «Маршалл» режалари, миллий моделлар, “Ўзбек модели”, иқтисодий ислоҳот, концепция, давлат ва нодавлат сектори.

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш концепциялари

Концепция тушунчаси .

Бозор муносабатлари тўсатдан ва бирданига шаклланмай, балки мавжуд иқтисодий тизимдан ўсиб чиқади. Шунинг учун эски тизимни собитқадамлик билан ислоҳ қилиб бориб, бозор иқтисодиётига киришиш мумкин.

Бозор ислоҳотлари деганда ҳалқ иштирокида, давлат томонидан ишлаб чиқилган, бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чоратadbирларни давлат назорати остида амалга оширилиши тушунилади.

Концепция – бу бозор иқтисодиётига ўтишнинг назарий модели. Концепцияда Янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий жиҳатлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислоҳотнинг асосий йўналишлари белгиланади. Айнан ишлаб чиқилган концепцияга таянган ҳолда бозор ислоҳотини таъминловчи юридик қонунлар мажмуаси яратилиб улар амалга оширилади.

Ислоҳотлар қўйидаги йирик гуруҳларга бўлинади:

- мулкый муносабатлар ислоҳоти.
- аграр ислоҳот.
- молия-кредит ислоҳоти.
- социал ислоҳотлар.
- ташки иқтисодий алоқалар ислоҳоти.

Бу ислоҳотларнинг кетма-кетлиги, ўтказиш усуллари ва муддатлари ҳар хил бўлади. Улар комплекс характерда бўлади ва иқтисодиётнинг ҳам м а соҳаларида ўтказилади. Бир соҳа ислоҳ этилиб, қолганлари эскичасига қолса, бозор муносабатлари шакллана олмайди, бинобарин, ислоҳотлар самарали бўлмайди.

«Муқобил ривожланиш» назарияси концепциялари.

Ривожланган ёш мамлакатлар ўз олдиларига эришиш осонроқ бўлган мақсадларни кўйиб «муқобил ривожланиш» назариясининг турли концепцияларига таяниб, ўз йўлини манна шу назариялар доирасида излашга мажбур эдилар. Бу концепцияларнинг асосийлари 1- жадвалда кўрсатилган.

1- жадвал

№	Концепциялар	Мақсад
1.	«Асосий эҳтиёжлар»	- аҳолининг энг кам тирикчилик эҳтиёжини таъминлаш; - иш билан банд қилиш муаммоларини ҳал этиш.
2.	«Мақбул ёки тегишли технология»	- аҳоли бандлигини таъминлаш; - маҳаллий хом - ашёни, аввало қишлоқ хўжалик хом - ашёсини қайта ишлашга қаратилган серме ҳат технологияни ривожлантириш;
3.	« Ўз кучига жамоа бўлиб таяниш»	- мавжуд захиралардан тўлиқроқ фойдаланиш; - ривожланаётган мамлакатларга арамлигини камайтириш мақсадида ҳамкорликни мустаҳкамлаш;
4.	«Янги халқаро иқтисодий тартиб»	- ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан мустамлака ҳолатидан қутулиши; - иқтисодий қолоқликни тугатиш; - тенг ҳуқуқли шериклар сифатида тан олинатиш; - ўз манфаатларига мувофиқ келадиган янги нархларни, халқаро савдо меъёрларини, валюта курсини белгилаш; - замонавий технологияни сотиб олиш имкониятларини кенгайтириш;

Бозорсиз тараққиёт, бозор экстримизми ва бошқариладиган бозорлар.

Академик А.Аганбегян иштирокида тайёрланган ва собиқ СССР Вазирлар Кенгаши Раёсатида муҳокама қилинган муқобил дастурда бозор муносабатларига ўтишнинг турли концепциялари кўриб чиқилган. Бу концепцияларнинг моҳияти 2- жадвалда кўрсатилган.

2- жадвал

№	Концепциялар	Мақсад
1.	Бозорсиз тараққиёт ёки «Либераллаштириш» йўли	- Бозорсиз тараққиётга ўтишдан олдин дастлаб маъмурий-буйруқбозлик тизими бағрида: а) истеъмол товарлари бозорини барқарорлаштириш; б) бюджет тақчиллигини йўқотиш; в) инвестиция соҳасини соғломлаштириш кўзланади. Сўнгра бозорга ўтиш мумкинлиги таъкидланади. - маъмурий-буйруқбозлик тизимидаги бошқаришни енгил – елпи косметик таъмирлаб, йирик халқ хўжалиги миқёсидаги пропорцияларни шакллантириш ва назорат қилишни марказ ихтиёрига қолдириб, корхоналарга қисман шартнома асосида бозорга махсулот чиқаришга руҳсат берилади.
2.	Бозор экстримизми ёки бозорга сакраб	- асосий ғоя-кескин чораларни зудлик билан куриш ва XIX аср андозасидаги эркин бозорга ўтиш.

	Ўтиш йўли.	- давлатнинг иқтисодга аралашувиغا мутлако чек қўйиш. Бундай йўл меҳнаткашларнинг ижтимоий ҳимоясини, жамиятнинг шу бугунги ва келажакдаги илмий-техника тараққиёти, экология, муҳофаза соҳаларидаги манфаатларга умуман қафолат бермайдиган бозор регуляторига умид боғлайди.
3.	Бошқариладиган ёки тартибга солинадиган бозор.	- асосий ғоя-яккаҳоқимлик тартибидан, маъмурий-бўйруқбозлик бошқарув ва марказлаштирилган раҳбарлик усулидаги режалаштирилган бозор муносабатларига, демократик жамиятга ўтиш. - давлатнинг иқтисодиётидаги салмоғини 20-30 фоизга тушириш.

Қўштирноқ ичидаги либераллаштириш йўли ҳам, бозор экстримизми ғояси ҳам қўл келмаганлигини вақт кўрсатди. Жаҳон цивилизацияси ижтимоий тараққиётнинг сифат жиҳатидан Янги йўллари ишлаб чиқди. Бошқариладиган бозор иқтисодиёти манна шу йўлга асос қилиб олинган. Бу ҳол ниҳоятда кучли иқтисодий ислоҳот оқимини юзага келтиради. Кўпгина мамлакатлар-ривожланаётган ва ривожланган, капиталистик ва социалистик, демократик ва авторитар мамлакатлар мана шу оқимга қўшилдилар.

«Гангитувчи терапия», «оммабоп бозор» ва «каттик каркас» концепциялари.

Жамиятнинг тараққий эттириш ва иқтисодий ислоҳ қилиш йўллари хилма-хиллиги бир қанча омилларга боғлиқ. Авваламбор, бунга уларнинг аниқ мақсадни кўзлаб йуналтирилиши ва иқтисодиётнинг амал қилиш принциплари сабаб бўлади. Қайд қилинган концепциялар ҳам қўйилган мақсаднинг турлича бўлганидан юзага келган

3-жадвал

Муқобил йўллар	Асосий ғоялар
«Гангитувчи терапия» ёки «фалаж қилиб даволаш усули»	<ul style="list-style-type: none"> Бу йўлни жарроҳлик аралашуви ёки аччиқ, аммо зарур дори ёхуд гангитувчи терапия дейишади. Бу йўл номақбулдир. Чунки у амалда жуда ҳам қисқа муддатли молиявий чора-тадбирлардан бўлак бошқа ҳеч нарса эмас. У амалда «терапиясиз шок» бўлиб қайтади
«каттик каркас йўли»	Ўта муҳим товарларга давлат томонидан нарх ўрнатилади ва назорат қилинади. Бу билан ишлаб чиқариш, алмашув, тақсимот каттик каркас остида бўлади. Шу йўл орқали халқ хўжалиги пропорциялари, иқтисодий барқарорлик ва ижтимоий ҳимоя марказдан туриб бошқарилади. Бу йўл «карточка» тизимини англатади.
«Оммабоп бозори» ёки бозор иқтисодиётига бошловчи йўл	Бу йўл мавжуд бошқарув тизимини тубдан ўзгартиришни талаб қилмайди. Режали тизим ўтиш даврида иқтисодиёт барқарорлигини, ишлаб чиқаришда эришилган даражани сақлашга ёрдам беради. Бозор дастлаб ишлаб чиқаришнинг бир қисмини, сўнгра бозор инфраструктурасини барпо этилиши билан асосий қисмини қамраб олади.

Юқоридаги жадваллардан кўриниб турибдики, нафақат бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари, шу билан бирга, унинг андозалари ҳам хилма хилдир. Шу боисдан бозор иқтисодиётининг маълум андозалари уларни амалга оширувчи муайян мамлакатга мансублигига қараб ажратилади. Масалан : Германия, Жанубий Корея, Туркия, Полша андозалари ва ҳоказо.

2. «Рейганомика», Тетчеризм» ва «Маршалл» режаларининг моҳияти.

Бозор муносабатлари шаклланишининг социал-иқтисодий, тарихий, миллий ва халқаро шароити ҳар хил бўлганлиги туфайли, унга ўтишнинг миллий ёки ҳудудий режалари ҳам мавжуд бўлади. Буни биз энг ривожланган, капиталистик давлатлар деб қараб келинган АҚШ, Англия ва Франция мамлакатлари мисолида кўришимиз мумкин. (4-жадвал)

Эркин бозор моделларига ўтиш моделлари

4-жадвал

Режалар	Асосий ғоялар
«Рейганомика» (АҚШ)	<ul style="list-style-type: none"> - бу модел миллатнинг социал-маданий ҳолатига асосланади. Ҳар бир шахснинг ютуғига ва юқори даражадаги иқтисодий фаровонлигига йуналтирилган; - «социал даражадаги тенгликка эришиш» вазифаси умуман қўйилмайди; - аҳолининг фаол қисмининг бой бўлишига имкон беради, тадбиркорликни рағбатлантиради.
«Тетчеризм» (Англия)	<ul style="list-style-type: none"> - иқтисодий фаолият эркинлиги; - хусусий мулкнинг устиворлиги; - кескин рақобат кураши; - иқтисодиётни тартиблашда давлат ролининг устивор эмаслиги; - нарх навонинг тўла либераллашгани.
«Маршалл» режаси	<ul style="list-style-type: none"> - миллий иқтисодиётнинг бош йуналишларини давлат белгилайди, стратегик режалаштириш жуда ҳам кучли йўлга қўйилган; - нарх-наво бошқарилади; - рақобат рағбатлантирилади; - иш ҳақи устидан қатъий назорат урнатилади; - солиқ тизими назоратда бўлади.

Бу андозалар асрлар оша тарихий-табиий жараён сифатида амалга ошиб, узундан-узок давом этган ўзгаришлар орқали шаклланган. Бу мамлакатлар иқтисодий тараққиётнинг асосан қийинчиликларинигина енгишган, холос. Шу боис уларга бизда юз бераётган жараёнлар бегона.

Шунингдек, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Жанубий Корея ва бошқа мамлакатларни бизларга мисол қилиб келтиришади. Улардан андоза олишни тавсия қилишади. Аммо шуни назарда тутиш керакки, бу мамлакатлар қоло қ пайтида ҳам уларда бозор муносабатлари мавжуд эди.

Бозор иқтисоди, хусусий мулкчилик, одамларда ўз мулкига эгалик қилиши каби тушунчалар бор эди. Капиталистик ишлаб чиқариш асослари мавжуд эди.

Бизда бу нарсалар йўқ эди. Одамларимиз бутунлай бошқа тарзда, бошқача ақидалар билан яшаганлар. Биз аввало мулкчилик масалаларини ечишимиз, уни

англашимиз, моҳиятини тушунтиришимиз керак эди. Уларда хусусий мулкчилик, хўжайинчилик тушунчаларини шакллантиришимиз лозим эди.

Бошқа томондан, ю қ оридаги моделларнинг кўп жиҳатлари бошқалар учун андоза, намуна вазифасини бажариши мумкин, чунки бозор иқтисодиётининг қонун қоидалари, унинг ҳаётийлиги бу моделларда синаб қурилган.

3. «Турк йўли» ёки «Тургут Озал модели» нинг моҳияти

Туркия икки китъада – Европа ва Осиёда жойлашган мамлакат бўлиб, унинг майдони 780,6 кв.км, аҳолиси 57 млн. У ерда етгита минтақа ва 73 та вилоят бор. Туркия давлати 1923 йилда Мустафо Камол Отатурк бошчилигида тузилди.

Туркиянинг бозор иқтисодиётига ўтиши босқичма-босқич бўлган.

* 1923-1950 йиллар;

* 1950-1970 йиллар;

* 1970-1980 йиллар;

* 1980 ва кейинги йиллар.

Бозор иқтисодиётининг биринчи босқичиданок Отатурк раҳбарлигида қатор прогрессив буржуа-демократик ислохотлар ўтказилди. Жумладан:

- кўп укладли, аралаш иқтисодиётни хусусийлаштириш йўли билан эмас, балки сотиб олиш йўли билан амалга оширилди;

- Отатурк томонидан асосланган «либерал иқтисодиётда» давлатнинг аралашуви кучайтирилди;

- 1923 йилда биринчи беш йиллик режаси қабул қилинди;

- Таълим тизимини тубдан яхшилаш бўйича қатор чора – тадбирлар қурилди.

Бозор иқтисодиётининг иккинчи босқичдан бошлаб:

- хусусий ташаббус ва эркин рақобатни кенгайтиришга;

- ресурсларни таксимлашда баҳо механизминини қўллаш ва унда жаҳон бозоридаги баҳоларни қўллаш;

- иқтисодиётга давлатнинг аралашувини чеклаш;

- давлат секторининг миллий даромаддаги улушини камайтириш;

- хусусий жамғармаларга таянган қурилишларни кенгайтириш каби масалаларга катта этибор берилди.

1950 йилдан этиборан хусусий секторни ривожлантириш асосий масалалар қаторига киритилди. 1961 йилдан бошлаб мунтазам равишда беш йиллик ва бир йиллик режалари тузила бошланди. 1965 йилдан бошлаб импортни чеклаш сиёсати амалга оширилди ва барча товарларни мамлакат ичида ишлаб чиқаришга ҳаракат қилинди. Мамлакатда 1965-1970 йилларда инфляция даражаси паст бўлган ҳ олда (5%) иқтисод ривожланди ва ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ў сиш даражаси 6-7 фоизни ташкил қилди.

Бугунги кунда Туркия эл оғзига тушган мамлакатдир. Ҳозир бизни унинг 1980 йилдан кейинги ривожланиши кизиктирмоқда. Мамлакат ҳаётидаги бу шонли саҳифа кўп жиҳатдан Президент Тургут Озал номи билан боғлиқдир.

1983 йилнинг охирида Туркияда парламент сайлови ўтказилди. Т. Озал тузган Ватан партияси ушбу сайловда катта ғалабага эришди. Ғолиб партия аъзоларидан тузилган ҳукумат тараққиёт янги йўналишларини бойитди ва кенгайтди. Жумладан, Озал дастурида:

- хусусий тадбиркорликка кенг йўл қўйиш;
- импорт сиёсатидан экспорт сиёсатига ўтиш;
- эркин иқтисодий ҳудудларни яратиш, уларни ривожлантириш йўли билан очиқ бозор иқтисодиётига ўтиш;
- турк лираси қадр қимматини кўтариш;
- солиқ тизими ва кредит сиёсатини такомиллаштириш;
- чет эл инвестициясига кенг йўл очиб бериш;
- Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан ўзаро иқтисодий алоқаларни кенг йўлга қўйиш масалалари ўз аксини топган эди.

Туркия моделининг ўзига хос хусусияти ҳам ана шулар билан изоҳланади.

Ана шу чора-тадбирларнинг изчиллик билан бажарилиши натижасида қуйидагиларга эришилди.

- тўла кадрсизланган, ижтимоий меҳнатни ўзида ифода этолмай қолган, тўлов қобилиятини йўқотаётган турк лираси курсига эркинлик берилди ва валюта чайқовчилигига чек қўйилди;

- давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кескин камайтирилди;
- хусусий сектор фаолияти кенг рағбатлана бошланди;
- кичик корхоналар сони кўпая бошлади.

• Янги технология билан қуролланган, йиғувга мос ишлаб чиқаришга мўлжалланган корхоналар сафи ошиб борди.

• Кичик ва йирик корхоналарга индустриалашган чет эл корхоналари билан ҳамкорлик қилишга кенг йўл берилди, чет эл инвестицияси кириб кела бошлади;

• Савдо эркинлиги яширин бизнеснинг юксалишига, бу эса ўз навбатида, миллиардлаб солиқ тўловлари билан давлат хазинасини тўлдиришга олиб келди, улар эвазига йўллар ва микрорайонлар қурила бошланди;

- 1989 йилда лира конвертирланган пулга айланди;

• Туркия яқин Шарқ мамлакатларига ўз таъсирини ўтказа бошлади. 1980 йилларнинг охирида ўз ҳудудидан жанубий-шарқий “йўлбарс”лардан бири бўлган Жанубий Корея фирмаларини сиқиб чиқараверди;

• Саноатнинг юксалиши қишлоқ хўжалигини ғам шиддат билан ўсишга олиб келди. Бу эса тор доирадаги “боқувчи” мамлакатлар сафига киришига сабаб бўлди, яъни қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз истеъмолидан ортиқча ишлаб чиқара бошлади;

• Иқтисодий юксалиш ва сиёсий барқарорлик Туркияга ташриф буюрувчи туристлар сонини кўпайтирди. Бир йиллик туризмдан олинаётган валюта Туркия бўйича 5 миллиард доллардан ошиб кетди.

• Минглаб, юз минглаб туркларнинг вақтинча чет элга бориб ишлаши одат тусига кирган. Бу ишсизлик муаммосини ечишга ва мамлакатга чет эл валютаси

тушишига кўмаклашди. Ҳар йили Европа (аксарияти Германия ва Австрия) давлатларига 2 - 2,5 млн. киши ишга юборилади.

Бугунги кунда Туркия Европа ва Осиё мамлакатлари учун йирик молиявий регионал марказ кўприги бўлиб хизмат қиляпти. Туркия ҳалқи тўқ, бозор мўл кўл, четдан озиқ овқат импорт қилинмайди.

Туркия жаҳон бозорига дадил кириб борди. Т.Озал шиори ҳам қуйидагича бўлган:

“Ёрдам бериш эмас, балки савдо-сотиқни ривожлантиришга кўмак бериш лозим”

Ўзбекистонда бозор муносабатларини ривожлантиришда Туркия моделининг баъзи жиҳатларини инобатга олиш ўринлидир.

Яъни:

- социал-иқтисодий ривожлантиришни изчил режали равишда олиб боришни давом эттириш, макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларига тавсия измини бериш.

Бугунги кунда Туркия давлат режалаштириш кўмитасида банд бўлган 700 киши Бош вазир кўл остида ишлаб келмоқда. Туркия режаларининг бизникидан фарқи шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам у режалар бажарилиб келмоқда.

- бошқариш тизимида илғор усулларни жорий этиб, уни ихчамлаштиришга эришиш;

- қўшма, кичик ва хусусий корхоналар ташаббусларини жадал суръатлар билан ривожлантиришга эришиш. Мавжуд бўлган тўсиқлар ва камчиликларни бартараф этиш (яъни, ташқил этиш тартибларини соддалаштириш, ер ажратишни қайта кўриб чиқиш, банк фоизи ва солиқни камайтириш ва ...);

- чет эл инвестициясига кенг йўл очиш ва ундан самарали фойдаланиш. Бунинг учун бюрократик расмийчиликка чек қўйиш, давлат муҳофазаси ва гаровини тўла йўлга қўйиш, уларга белгиланган солиқни бекор қилиш, давлат ёрдамлари, кредитларини, субсидияларини кенгайтириш лозим;

- ишчи кучини бошқа ривожланган мамлакатларга ташкилий равишда контракт асосида юборишни ривожлантириш;

- маркетинг ва аудит хизматларини кенг жорий этиш;

- фирмалар билан лизинг операцияларини кенгайтириш;

- суғурталаш, социал таъминот, нафақа тизимини такомиллаштириш.

Шундай қилиб Туркия модели кўп қиррали бўлиб, унинг танлаган йўли Европа бозор иқтисодиёти моделига яқин. Ҳар бир фуқаро эл бойлиги, унинг равнақи учун курашади. Фақат ўз меҳнати билан пул топишни яхши билишади. Давлатга оғзини очиб қараб турмайди, бировларнинг бойишига ёмон кўз билан қарамайди, чунки барча тадбиркорларни давлат бир хилда қўллаб қувватлашини билишади.

4. “Япон мўъжизаси”

Американи капитал ва капиталистлар, Японияни меҳнат ва меҳнаткашлар мамлакати дейишади. Бу бежиз эмас. Чунки бу мамлакатлар бугунги кунда энг ривожланган мамлакатлардир.

Ер шари куруқлик қисмининг атиги 0,3 фоизини (372,2 минг кв.км), аҳолисининг – 2,5 фоизи (123,5 млн киши)ни ташқил қиладиган Япония дунё маҳсулотининг 14 фоизини етказиб беряпти. Табиий ресурслари деярли бўлмаган давлат автомобил ва мотоцикллар, кема ва роботлар, аудиовидеотехника ва соатлар ишлаб чиқаришда дунёда етакчи ўринларда турибди. Ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бошига тақсимоти бўйича фақат АҚШдан орқада. Аҳоли турмуш даражаси ҳавас қиладиган даражада. Узок умр кўришда ҳам Япония биринчи ўринда.

Иккинчи жаҳон уруши тугаши биланоқ Японияда “Додж йўли” номи билан иқтисодий ислохотни амалга оширишга киришилди. Бу ислохот олдида қуйидаги долзарб вазифалар турарди:

- монополияга чек қўйиш;
- ҳарбийлашган ишлаб чиқаришни конверсиялаш;
- ерни дехқонларга тарқатиб бериш;
- давлат томонидан барча облигацияларни аҳолидан сотиб олиш;
- банк кредитларини қисқартириш;
- аҳолининг омонат кассаларидаги пулларини музлатиб қўйиш;
- зарар кўриб ишлаётган корхоналарни тугатиш;
- ижтимоий ҳаётни демократиялаштириш ва ...

Қайд қилинган туб ислохотлар Япония ижтимоий тараққиётининг ўзига хос анъанавий принципларини инобатга олган ҳолда босқичма-босқич амалга ошира бошланди.

Японияда ишчи кучи бозори ўз хусусиятига эга. У ерда хизматчилар бир умрга ёлланади. Бу эса келажакка ишонч ҳосил қилдиради. Япон ишчилари нафақага чиққунга қадар иш билан таъминланиш кафолатига эгалар. Аммо бир иш жойидан иккинчи иш жойига кўчиш, айниқса, мартаба, лавозим пиллапояларига кўтарилиш имкониятлари жуда ҳам чекланган.

Японияда капиталист ишчини эмас, балки ишчи капиталист-менежерни ёллайди. Бу ерда раҳбар ишчи билан тенгма-тенг. Япония ишчилари корхона манфаатини ўзининг шахсий манфаатидан устун кўяди. Меҳнат ресурсларининг тақсимоти иш берувчилар билан касаба уюшмалари маслаҳатлари асосида амалга оширилади. Япон иқтисодиётини бошқариш тизимидаги мўъжизанинг биттаси ана шудир.

Япон корпорациялари нафақат ўз фойдаларини максималлаштиришга, шу билан бирга ўз бозорини ривожлантиришга, қўл остида ишлаётганлар фаровонлигини оширишга кўпроқ эътибор беришади. Натижада мавжуд технология ва қаттиқ интизомга эга бўлган жамоа ёрдамида рақобатдош маҳсулотларни кам сарф қилиб кўпроқ ишлаб чиқаришга ва пастроқ нархга сотишга эришади.

Иш ҳақини ошира боришни кафолатлаган фирмалар ўз ишчиларини янгиликка интилишига, самарали меҳнат қилишга ундайди. Япон мўъжизасининг асосий манбаи ҳам меҳнатсеварликдир. Ишлаб чиқаришда ҳеч қандай танаффуслар йўқ. Иш жойидан кетиб қолиш, яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқариш уларнинг хаёлига ҳам келмайди. Ишчилар бир йилда 2140 соат ишлашади. Бу АҚШ ишчилари ишлайдиган иш соатидан 290 соатга, Германия ва Франция ишчилари иш соатидан эса 640 соатга кўпдир.

Японияда кўпроқ озиқ-овқат ва электротехника маҳсулотлари ишлаб чиқаришга, шунингдек инфраструктурасини ривожлантиришга устунлик беришади. Япон тажрибаси-ёрдам энг аввало технология томонидан, сўнгра эса бошқариш тизимини такомиллаштириш соҳасида бўлиши мақбул эканини исботлайди.

Японияда меҳнат унумдорлигини ўсиш суръати иш ҳақининг ўсиш суръатига нисбатан юқори эканлиги билан характерлидир. Бу ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини пасайишига ва уларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини ошишига олиб келади.

Японияда тадбиркорларга кенг йўл очиб берилган. Улар бой бўлиб кетиши қаттиқ назорат остига олинмайди. Япония ўз халқининг маънавият даражасининг юқорилигига, миллий манфаатини шахсий манфаатдан устун деб билишларига, аҳолининг мамлакат фаровонлиги учун истаган пайтда ҳар қандай сафарбарликка тайёр туришига қатъий ишонади.

Япония андозасида хўжалик фаолиятини ташкил этишда давлатнинг иштироки анчагина каттадир. Йирик корпорациялар фаолияти режалаштирилади. Айниқса фирмалар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар қатъий режа асосида амалга оширилади. Фирмаларнинг бир-бирларига бўлган ишончи ҳам шу режаларнинг бекаму-кўст ва ўз вақтида бажарилиши билан характерлидир.

Ўзбекистонда бозор муносабатларини ривожлантиришда “Япон мўъжизаси”нинг ҳам баъзи жиҳатларини олиш мумкин.

Яъни:

- қаттиқ интизом, юқори даражадаги меҳнат унумдорлиги;
- инновацияга, янгиликка интилиш;
- жамият, корхона манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиш;
- юксак тадбиркорлик, эришилган натижа билан қаноатланиб қолмаслик;
- рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни ўз бурчи деб билиш, ички ва ташқи бозорни ажратмаслик;
- бешта “С” га қатъий риоя қилиш, яъни:
 - Сейри - уюшқоқлик
 - Сейтон - поклик
 - Сейсо - тозалик
 - Сейкец – ахлоқлилик
 - Ситсукс – интизом
 - илмий – амалий ишлар ва ихтирочиликни рағбатлантириш;

- макроиктисодиёт миқёсида “оптимал бизнес” режасини ишлаб чиқиш;
- ҳар ойда тузиладиган бухгалтерия ҳисоби;
- “товар ёки хизматнинг ўзи учун ўзи гапирсин” шиори;
- Япония халқининг меҳнатсеварлиги. У ерда меҳнат таътили муддати асосан бир ҳафтадан ошмаслигига қарамасдан, ходимлар дам олишга шошилмайдилар;
- Япон ишчиларига ёшлиқдан бошлаб бирор фирмага мансублик учун фахрланиш ҳис-туйғуси сингдирилади. Шу сабабли улар ўз фирмаларининг шон – шуҳрати учун билим ва истеъдодларини аямайдилар.
- Ҳозирдан келажакни яратаётган фирмаларнинг жуда кўплиги.
- Мамлакатнинг интеллектуал салоҳиятини давлатнинг биринчи бойлиги деб қараш.

5. « Эрхард ислохоти» ёки «Германия йўли»

1940 йилларнинг бошида Германия иктисодиётини ижтимоий йўналтирилган бозор иктисодиётига ўтказиш мақсадида катта ислоҳ ишлари бошланди. Бу ислохотнинг “сиёсий отаси” 1949-1963 йиллар мобайнида Германия Федератив Республикаси Иктисодиёт вазири, 1963-1966 йиллар давомида эса федерал канцлери бўлиб ишлаган Людвиг Эрхард (1897-1977) ҳисобланади. У ижтимоий йўналтирилган бозор иктисодиёти модели учун Германия саноатчиларининг махсус стипендиясига сазовор бўлган.

1945 йил август ойида Эрхард биринчи индустриаллаштириш режасини ишлаб чиқди. Унда саноат маҳсулотини 1936 йилга нисбатан 65 % га, 1938 йилга нисбатан эса 50-55 % га ривожлантириш режалаштирилди. Бундан ташқари, мазкур ислохот қўидаги йўналишдаги учта масаланинг ҳал қилинишини вазифа қилиб қўйганди:

- пул ислохоти;
- нарх-наво ислохоти;
- давлатнинг иктисодиётдаги ролини аниқлаш;

Пул ислохоти дастлаб эски, амалда юрган рейх маркасини Германия маркази билан алмаштиришдан бошланди. Дастлаб ҳар бир немис фуқароси 40, сўнгра яна 20 маркадан олишди. Пенсия ва иш ҳақи 1:1 нисбат билан тўлана бошланди. Халқ қўлидаги эски рейх маркалари 1:10 нисбат билан алмаштирилди. Кейинчалик мутлақо музлатиб қўйилди. Маълум муддатдан сўнг уни ҳам 1:20 нисбат билан алмаштириб берилди.

Собиқ рейх банкларининг амалий мажбуриятлари бекор қилинди. Нарх ислохоти эса пул ислохотидан сўнг 3 кундан сўнг амалга оширилди.

Германия йўлининг ўзига хос хусусиятлари қўидагилардан иборат:

Ижтимоий йўналтирилган бозор иктисодиёти концепция заминида нафақат иктисодий фикрлар, балки инсон шахсининг эркинлиги масаласи ҳам ётади. Уларнинг ғояси бўйича ҳар қандай иктисодий тизим шахс эркинлиги ғоясига асосланиши шарт. Германия конституциясида бу фикрлар ўз аксини қўидагича топган:

- инсон кадр-қиммати дахлсиздир;
- шахс эркинлиги ҳуқуқи ва тенглик қонун олдида кафолатланиши керак;
- хусусий мулкчилик жамият олдида бурчни тақозо этади;
- матбуот ва сўз эркинлиги таъминланади.
- Касб ва иш жойини эркин танлаш ҳуқуқи кафолатланади.

Бу асосий ҳуқуқ ва эркинликлар конституцион норма билан кафолатланади. Германия демократик ва ижтимоий-ҳуқуқий давлат ҳисобланади.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини нормал шакллантириш ва амал қилиш учун қуйидаги тамойиллар муҳим ҳисобланади:

- товар ишлаб чиқариш ва уни истеъмол қилиш ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг ўз қарорига кўра амалга оширилади. Бу жараёни тартибга солувчи, нарх механизмидир;

- давлат иқтисодиёт жараёнига аралашидан ўзини тийиб туради;
- “Олий ҳакам” истеъмолчи ҳисобланади;

- Корхона, фирма учун энг кам чиқим билан ишлаш олий вазифа бўлиб ҳисобланади;

- Барқарор валюта нарх-наво механизмини ишлаб туришида, талаб ва таклифларнинг мувозанатга эришишида, ишлаб чиқариш кучлари, яъни меҳнат, капитал, ер ва билимларнинг ҳар биридан самарали фойдаланишда хизмат қилади;

- Тариф автоматизацияси ижтимоий йўналтирилган бозор тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Конституциянинг 9-моддасига асосан корхоналар ва ишчилар бирлашмалари тузиш ва уларни тартибга солиш кафолатланади. Улар давлатдан мустақил равишда ишчи-хизматчиларнинг меҳнат шароитини ва маошини белгилайдилар;

- Муҳим қарорлар ишлаб чиқаришда ишчи-хизматчилар иштироки қонуний асосда ҳал этилган ёлланма ишчилар ва касаба уюшмаларининг кадрлар ва иқтисодий масалаларни ҳал этишда биргаликдаги иштироклари ҳуқуқий кафолатланган;

- Германия бошқа мамлакатларга қараганда корхоналар ижтимоий эҳтиёжларига кўпроқ маблағ ажратадилар. Унинг миллий даромаддаги салмоғи 29,3 % ни ташкил этади(1990 й). Гарчи бу тадбиркорлар учун ортиқча харажат бўлсада, аммо ёлланма ишчилар учун эса бу ижтимоий таъминотда қўшимча ютуққа, “иккинчи иш ҳақиға” айланади;

- Иқтисодий самарадорлик соҳасида юксак марраларга интилиш. Шу нуқтаи назардан бу тизим **фаровонликнинг тез ўсиши, турмуш даражасининг юксалиши ва бўш вақтининг кўпайишини таъминлайди.**

Қайд қилинган шарт-шароит ва тамойиллар Германияни кучли иқтисодий давлатга айланишига сабаб бўла олди. Бугунги кунда Германия :

- энг қисқа иш ҳафтаси ва йил ҳисобида энг қисқа иш вақти бўлган давлатдир. 1991 йилда йиллик иш вақти 1500 самарали иш соатини ташкил этган. Бу эса жаҳонда энг паст кўрсаткичдир;

- юқори ҳақ тўланадиган ва энг узун йиллик меҳнат таътили бор мамлакатдир. 1991 йилда бир ишчи ва хизматчига тўғри келадиган меҳнат таътилининг бир йилдаги муддати 31 кунни ташқил этди;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилишда энг қатъий тартибга риоя этувчи давлатдир;

- саноат ишлаб чиқаришининг экспортдаги энг катта улши билан ажралиб турадиган давлатлар сирасига киради. У кимё моллари, станоклар, темирчилик-пресслаш асбоб-ускуналари, целлюлоза-қоғоз ишлаб чиқарувчи дастгоҳлар ва тўқувчилик ускуналарини экспорт қилиш бўйича дунёда етакчи ўринни эгалаб турибди.

Германиянинг иқтисодий аҳволи ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг характери жаҳон бозорларида унинг фирмаларининг обрўси ортиб бориши, шунингдек бевосита чет эл инвестициялари миқдори юқори суръатларда ўсаётганлиги билан белгиланади. Яна бир жиҳат 1970 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб мамлакат валюта-кредит-молия масалаларида анча мустақам мавқега эга бўлиб олганлигидир.

Германия мол айланиш ҳажми бўйича жаҳонда АҚШдан кейин иккинчи ўринда туради. Бундан ташқари, Германия жаҳонда энг катта олтин-валюта захираларига эга. 1980 йилнинг охирига келиб ривожланган мамлакатлар экспортининг 9,6 фоизи, импортнинг эса 9,2 фоизи, халқаро Валюта жамғармасига аъзо давлатлар валюта захираларининг 11,1 фоизи ва ривожланган давлатларнинг бевосита-хусусий хориж инвестициялари умумий ҳажмининг 8,5 фоизи Германия ҳиссасига тўғри келади.

Мазкур кўрсаткичлар билан Германия дунё мамлакатлари орасида мустақам етакчи ўринлардан бири(3-ўрин)ни эгаллаган.

Германиядан ўрганса, ҳаётга татбиқ этса арзийдиган жиҳатлар жуда кўп.

Яъни :

- Жуда аниқ бажариш.
- Жуда пухта бажариш.
- Ўз вақтида бажариш.
- Бекамукўст бажариш.
- Ўз вақтида ҳозир бўлиш.

Бу аломатлар немис халқининг ниҳоят даражада интизомли халқ эканлигидан далолат беради:

- тариф автономияси;
- корхоналар томонидан ижтимоий эҳтиёжларга ажратиладиган маблағларнинг кўплиги, яъни иккинчи иш ҳақининг мавжудлиги;

- жаҳон бозорини забт этишдаги собитқадамлик;
- бандликни ўсишига қаратилган дастурларни ишлаб чиқиш, рақобатни кучайтириш, иш вақтининг ўзгарувчан графигини қўллаш ёрдамида ишсизликни қисқартириш. Бугунги кунда Германияда ишсизлар сони 1 млн. киши атрофида;

• “адолатли маош” ёки “бойликни адолатли тақсимлаш” шиори ва бошқа ҳислатлар мамлакатимиз ҳаётига татбиқ қилса бўладиган ҳислатдир.

6. Россиядаги “500 кун”лик дастурнинг тақдири

“Сусткашлик ўлим билан баробар” номли шиори билан “500 кун”да собиқ Иттифокда қайта қуриш ва иқтисодий ислоҳот ўтказиш операцияси 1990 йилда бошланди. Бу дастур Гайдар раҳбарлигида тайёрланган бўлиб, унинг олдига қуйидаги вазифалар турарди:

- барча иқтисодий субъектларга максимал эркинлик бериш;
- мулкчилик масалаларини ҳал қилиш;
- рақобат муҳитини яратиш;
- нархни либераллатириш;
- очиқ иқтисодиётга, кейинчалик эса ҳалқаро интеграцияга эришиш;
- социал кафолатни таъминлаш.

Кўриниб турибдики сўз, бозор муносабатларига ўтиш тўғрисида кетаяпти. Ана шу вазифаларни 500 кунда амалга оширилиши режалаштирилди. (5-жадвал)

5-жадвал

№	Кунлар	Тадбирлар
1	Биринчи 100 кун (1 октябрдан то 1991 йилгача).	I. Фавқулоддаги тадбирлар дастури: * молия-пул муомаласини соғломлаштириш; * истеъмол бозорини нормаллаштириш; * ўзаро мол етказиб беришни барқарорлаштириш; * ташқи иқтисодий алоқаларни барқарорлаштириш.
2	100-250 кунлар (1991 йилнинг январидан май охиригача)	II. Нархни либераллаштириш ва молиявий чекловларни ўрнатиш: * барча маҳсулотларга нархни эркинлаштириш; * бюджет тақчиллигини минимумга тушириш; * бозор инфраструктурасини яратиш; * тадбиркорликка кенг йўл бериш.
3	250-400 кунлар (1991 йил июн ойидан ноябр ойигача)	III. Бозорни барқарорлаштириш: * акционер жамиятларни барпо этиш; * 30-40 % саноат асосий фондларини, 50 % қурилиш асосий фондлари, 60 % савдо, умумовқатланиш корхоналари ва хизмат кўрсатиш корхоналари фондларини ижарага бериш; * уй жой бозорини барпо этиш; * рублнинг конвертациясига эришиш.
4	400-500 кунлар (1991 йил ноябр ойидан 1992 йил февралгача)	IV. Юксалишнинг бошланиши: * иқтисод ва молия тизимидаги барқарорликни мустаҳкамлаш; * рақобат муҳитини кенгайтириш; * структуравий ўрганишларни фаоллаштириш; * молиявий бозорни ривожлантириш.

Демак, 1992 йил феврал ойининг охиригача мамлакат тўла-тўқис бозор иқтисодиётига ўтиши лозим эди. Афсуски, мазкур дастур ҳам бозор

муносабатларига ўтишнинг турлича ёндошувларга асосланган дастурлари каби ислохотларнинг аниқ мақсади йўқлигидан далолат берарди. Уларни рўёбга чиқариш муддатларининг “беш юз кун” деб белгилаб қўйилиши эса зарур ўзгартиришларнинг туб моҳияти ва ниҳоятда мураккаблиги тўла англаб етилмаганлигидан далолат берар эди.

Умуман, жуда ҳам қисқа ёки жуда ҳам узоқ йилларга мўлжалланган дастурларга сал шубҳа билан қараш керак. Айтайлик, бир вақтлар 2000 йилларга бориб ҳамма алоҳида уй, жойга эга бўлади, деб жар солинди. Бунинг куруқ хомхаёл эканлиги икки-уч йилдаёқ аён бўлиб қолди. “Озиқ-овқат программаси” деган гаплар чиқди. Оқибати шу бўлдики, дўкон пештахталари бўшаб қолди.

Бу хил дастурлар ҳавойи орзу-хаёлларнинг маҳсули бўлиб, мустаҳкам асосга эга эмасди. Шунинг учун ҳам яхши мақсадларни кўзда тутган бундай дастурлар амалга ошмай қолаверди.

7. Бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча йўллари умумлаштирилиб, қуйидаги тўртта асосий турга бўлинади:

- 1) ривожланган мамлакатлар йўли;
- 2) ривожланаётган мамлакатлар йўли;
- 3) собиқ социалистик мамлакатлар йўли;
- 4) социализм ғояларини самарали бозор иқтисодиётини вужудга келтириш механизми билан қўшиб олиб бориш йўли.

Бу йўллар турли туман ва ҳар хил бўлишига қарамай уларда умумийлик мавжуддир. Уларнинг умумийлиги шундаки, бу йўлларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишни мақсад қилиб қўяди ва мазкур иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, амал қилиш механизми кўп жиҳатдан умумий бўлади. Шу билан бирга ҳар бир йўлнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор, бу эса бозор муносабатларини шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий, тарихий, миллий шароитлари ҳар хил бўлишидан келиб чиқади. Масалан, бозор муносабатларига ўтишнинг ривожланган мамлакатлар йўлида оддий товар хўжалигидан эркин рақобатга асосланган классик ёки эркин бозор иқтисодиётига ва ундан ҳозирги замон бозор иқтисодиётига ўтилади.

Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил ривожланаётган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг хусусияти – бу қолоқ, анъанавий иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтишдир. Ниҳоят, собиқ социалистик мамлакатлар йўлининг муҳим белгиси марказлаштирилган, маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан ҳозирги замон ривожланган бозор тизимига ўтишдан иборатдир. Бу йўлнинг бошқа йўллардан фарқи шундаки, тоталитар иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти билан умумийлиги йўқ, улар батамом бир-бирига зид. Шу билан бирга маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтаётган

мамлакатларнинг ўзи ўтиш шaroитлари, иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари билан бир-бирларидан фарқланади.

Ҳозирда узоқ давр мобайнида ижтимоий хўжаликни социализм куриш ғоялари асосида юритиб келган, кейинчалик ушбу ғояларнинг муҳим жиҳатларини сақлаб қолган ҳолда бозор механизмларини уйғунлаштириш орқали ўзига хос ўтиш йўлини яратган мамлакатлар тажрибасини ҳам алоҳида кўрсатиш мумкин. Жумладан, Хитой, Вьетнам каби илгари фақат маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётига асосланган мамлакатлар бугунги кунда туб ислоҳотлар орқали самарали бозор иқтисодиётини вужудга келтириш борасида сезиларли муваффақиятларга эришмоқдалар. Буларнинг барчаси бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларининг ўзига хос хусусиятларидир.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисодиётига **революцион йўл** билан, яъни жадал усулда ёки **эволюцион йўл** билан, яъни босқичма-босқич ўтиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислоҳотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқтисодий муносабатларни бирданига ва батамом синдириш талаб этилиб, «караҳт қилиб даволаш» усули («шоковая терапия») деб аталади. Эски иқтисодий муносабатларни босқичма-босқич янги бозор муносабатларига айлантира бориб, самарали бозор иқтисодиётини шикастсиз вужудга келтириш мумкин. Ислоҳотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, эволюцион йўл камроқ ижтимоий ларзаларга олиб келади, анча изчил ва муқаррардир.

Тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларигина эмас, балки унинг андозалари ҳам хилма-хилдир. Энг аввало, улар шундай бозор иқтисодиёти вужудга келтирилаётган ва амал қилиб турган мамлакатларнинг миллий хусусиятлари ва анъаналари билан фарқ қилади. Шу боисдан бозор иқтисодиётининг маълум андозалари уларни амалга оширувчи муайян мамлакатга мансублигига қараб ажратилади. Масалан, Германия, Жанубий Корея, Туркия, Аргентина, Польша андозалари ва ҳоказо¹.

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан ҳозирги замон бозор иқтисодиётига ўтишнинг зарурлиги иқтисодий ўсиш экстенсив омилларидан фойдаланиш имкониятларининг тугаб бориши билан нотовар иқтисодиётнинг амал қилиш лаёқатининг пасайиши орқали ифодаланади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими иккита аҳамиятли камчиликка эга:

1) унинг мослашувчан эмаслиги, рўй бераётган ўзгаришларга жуда секинлик билан мослашиб бориши;

2) хўжалик юритиш ташаббускорлигини «йўқотиб юбориш» оқибатида самарадорликнинг ўта даражада пасайиб кетганлиги.

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан бозор иқтисодиётига ўтиш кўплаб мамлакатларда умумий тенденцияга эга. Бу жараён иқтисодиётни эркинлаштириш, чуқур институционал (энг аввало, мулкчилик муносабатларида) ўзгаришларни ўз ичига олади, бироқ, бир вақтнинг ўзида молиявий барқарорлаштириш чора-тадбирларини амалга оширилишини тақозо этади. Маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш мазкур тизим асосининг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т.: Ўзбекистон, 1993, 23-бет.

ўзгаришини ҳамда уни сифат жиҳатидан фарқ қилувчи бозор тизимига алмаштирилишини англатар экан, бундай турдаги ўзгаришларни **тизимий ислохотлар** деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўтиш даврида бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг асосий йўналишлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш. Эркинлаштириш – бу хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги тўсиқ ҳамда чекловларни, шунингдек, давлат назоратини кескин равишда қисқартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган чора-тадбирлар тизимидан иборат. У бутун иқтисодиётга татбиқ этилиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- хўжалик фаолиятини амалга оширишда давлат монополиясини бекор қилиш;

- ресурсларнинг марказлашган ҳолдаги тақсимотини тугатиш;

- нархларнинг асосан, талаб ва таклиф нисбати асосида шакллантирилишига ўтиш;

- ички ва ташқи бозорларда трансакцион битимлар устидан давлат назоратини пасайтириш.

2. Иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобат муҳитини яратиш. Бу йўналиш қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишини тақозо этади:

- барча иқтисодий агентларнинг иш фаоллиги учун тенг имконият ва шароитлар яратилиши;

- бозорга хорижий рақобатчиларнинг ҳам кириши учун имкон берилиши;

- кичик бизнеснинг ривожланишига ҳалақит берувчи маъмурий тўсиқларни олиб ташлаш, имтиёзли кредитлар бериш орқали қўллаб-қувватлаш ва тармоққа киришидаги тўсиқларни пасайтириш;

- табиий монополияларнинг нарх ва маҳсулот сотиш сиёсатини тартибга солиш ва бошқалар.

3. Институционал ўзгаришлар. Мазкур ўзгаришлар қуйидаги соҳаларни қамраб олади:

- мулкчилик муносабатларини ўзгартириш, жумладан, хусусий секторни яратиш;

- бозор инфратузилмасини (тижорат банклари, товар ва фонд биржалари, инвестиция фондлари ва ҳ.к.) шакллантириш;

- иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг янги тизимини яратиш;

- бозор шароитларига мос тушувчи хўжалик қонунчилигини қабул қилиш ва бошқалар.

4. Таркибий ўзгаришлар. Таркибий ўзгаришлар биринчи навбатда иқтисодиёт ва унинг алоҳида тармоқлари таркибида олдинги тизимдан қолган номутаносибликларни юмшатиш ёки бартараф этишга йўналтирилган. Иқтисодиёт таркибий тузилишини қайта қуришдан асосий мақсад – ички ва

ташки бозорларда тўловга қодир талабга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ривожлантиришдан иборат.

5. Макроиктисодий, асосан, молиявий барқарорлаштириш. Аслини олганда бу жараён тизимий ислохотлар қаторига кирмайди, чунки у бозор иқтисодиёти барқарор амал қилаётган мамлакатларда ҳам тез-тез ўтказилиб туради. Бу йўналишнинг муҳим аҳамияти шундан келиб чиқадики, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг инқирози энг аввало ва кучли равишда молиявий соҳада, айниқса юқори инфляция шаклида намоён бўлади. Инфляциянинг узок вақт мавжуд бўлиши бозор муносабатларининг меъёрда қарор топишига тўсқинлик қилади, шунинг учун уни бартараф этиш ўтиш даври иқтисодиёти учун ўта муҳим ҳисобланади. Макроиктисодий барқарорлаштириш чоратадбирлари тизимига пул эмиссиясини чеклаш, давлат бюджети тақчиллигини қисқартириш, ижобий фоиз ставкасини таъминлаш ва бошқалар киради.

6. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бозор хўжалигига мос бўлган тизимини шакллантириш. Бу тизим аҳолининг нисбатан муҳтож қатламини аниқ ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтишга йўналтирилган.

Бозор тизимининг кўрсатиб ўтилган асосий унсурлари шаклланишининг якунига етиши ўтиш даври тугаганлигидан дарак беради.

8. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари

Марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда мақсад бир хил бўлса-да, турли мамлакатлар турли йўллари танлашлари мумкин. Юқорида таъкидланганидек, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишнинг революцион ва эволюцион йўллари мавжуд. Польша, Чехословакия, Россия ва бошқа айрим мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтишнинг революцион йўлини, бирданига катта тўнтаришлар қилиш йўлини танладилар. Ўзбекистонда эса ўзига хос маданий, тарихий, иқтисодий ва табиий хусусиятларни ҳамда бу йўлдаги жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнтаришларсиз, ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтирган ҳолда аста-секинлик, лекин қатъиятлилик билан босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтиш йўли танланди.

«Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёклама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»².

«Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислохот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узок ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини кўяр эканмиз, энг аввало, «шок терапияси» деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998, 101-102-бетлар.

тасаввурлардан воз кечдик»³, деб ёзадилар мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли ижтимоий-йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган. Бу йўлни амалга оширишга, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган қуйидаги бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган:

- иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш;
- ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи бўлиши;
- бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланиши, қонунлар устуворлигининг таъминланиши;
- бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш;
- бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.

Бозор муносабатларига ўтишда бу тамойилларнинг ҳаммаси ҳам муҳим аҳамиятга эгадир, лекин уларнинг ичида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тегишли ҳуқуқий негизни, бозор инфратузилмаларини яратиш, одамларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитларда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

Ушбу ҳолатни яна бир бор эътироф этган ҳолда, Президентимиз шундай ёзадилар: «Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бошқарувнинг бозор тизимига ўтиш жараёнида тадрижий ёндашувни, «Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг» деган ҳаётий тамойилга таянган ҳолда, ислохотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танладик. Энг муҳими, парокандалик ва бошбошдоқлик таъсирига тушиб қолмаслик учун ўтиш даврида айнан давлат бош ислохотчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигини биз ўзимизга аниқ белгилаб олдик»⁴. Бундан ташқари, бозор муносабатларига ўтиш фақатгина иқтисодиёт соҳаларини ўзгартириш билан чекланмайди. У ижтимоий ҳаётнинг бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган барча соҳаларини, шу жумладан сиёсий, маънавий-ахлоқий, маиший ва бошқа соҳаларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион йўл билан ўтиш ҳақидаги ғоя жуда муҳим ва афзал эканлигини кўрсатади. Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш тамойилини амалга ошириш иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий босқичларини аниқ фарқлаш, бу босқичларнинг ҳар бири учун аниқ мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни талаб қилади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг асарларида **бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида** қуйидаги иккита вазифани бирданига ҳал қилиш мақсад қилиб қўйилганлиги таъкидланади:

³ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-б.

⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-б.

- тоталитар тизимнинг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

- Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш⁵.

Шу вазифаларни ҳал қилиш учун биринчи босқичда ислоҳ қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди ва амалга оширилди:

- ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш;

- маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондиди хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириш;

- ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Республикада бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодиётда ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар унинг ўз тараққиётида кейинги сифат жихатдан янги босқичга ўта бошлаш учун мустаҳкам шарт-шароит яратди. Шу билан бирга ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи натижалари кейинги босқичнинг стратегик мақсадлари ва устун йўналишларини аниқ белгилаб олиш имконини берди.

Иккинчи босқичда инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва шунинг негизида иқтисодий ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий қилиш мақсад қилиб қўйилади. Шу мақсаддан келиб чиқиб И.А.Каримов мазкур босқичда амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги бир қатор вазифаларни кўрсатиб берди:

- давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш;

- ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш;

- миллий валюта – сўмни янада мустаҳкамлаш;

- иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хомашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш⁶.

Ўтиш даврининг иккинчи босқичида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш, уларга тегишли ёрдам кўрсатиш борасида биринчи босқичда тутилган йўл давом эттирилди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, ҳозирги босқичда «эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш нафақат иқтисодий, балки ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир»⁷. Бу эса иқтисодиёт соҳасида қуйидаги аниқ вазифаларни амалга оширишни кўзда тутади:

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995, 19-бет.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 332-333-бетлар.

⁷ Қаранг: И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000, 15-бет.

- иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш;
- хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш;
- мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодий тараққиётда устувор ўрин эгаллашига эришиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимига кенг кўламда интеграциялашувини таъминлаш;
- иқтисодиётда мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

9. Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари

Иқтисодий муносабатлар ва ташкилий-бошқарув тузилмаларининг бир туридан бутунлай бошқа янги турига ўтиш, иқтисодий ислохотлар стратегиясини ишлаб чиқиш ва унинг асосий йўналишларини аниқлаб олишни тақозо қилади. **Иқтисодий ислохотлар – иқтисодиётда туб ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган иқтисодий чора-тадбирлар мажмуи.**

Иқтисодий ислохотлардан кўзда тутилган мақсад мамлакат аҳолиси учун яшаш ва фаолият кўрсатишнинг энг яхши шароитларини яратиш, уларнинг маънавий-ахлоқий етуқлигига эришиш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат.

Ислохотларни амалга оширишдан олдин бозор иқтисодиётига ўтишнинг назарий модели яратилди (бу борадаги маълумотлар мазкур бобнинг 2-бандида баён этилди).

Бу моделда янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий томонлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислохотларнинг асосий йўналишлари белгиланади.

Республикада иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг **асосий йўналишлари** қуйидагилардан иборат:

- мулкий муносабатларни ислоҳ қилиш;
- аграр ислохотлар;
- молия-кредит ва нарх-наво ислоҳоти;
- бошқариш тизимини ислоҳ қилиш ва бозор инфратузилмасини яратиш;
- ташқи иқтисодий алоқалар ислоҳоти;
- ижтимоий ислохотлар.

Иқтисодий ислохотларнинг бош бўғини **мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартиришдир**, чунки шу орқали кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатлашиш муҳити шакллантирилади ҳамда бозор иқтисодиётига ўтишнинг шарт-шароитлари вужудга келтирилади. Шу сабабли республикада мулкий

муносабатларни ислоҳ қилишдан кўзда тутилган мақсад давлат мулки монополизмини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодийни реал шакллантиришдан иборат.

Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ **қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга** устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди:

- Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ **қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга** устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди:

- Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ **қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга** устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди:

- Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ **қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга** устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди:

- Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ **қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга** устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди:

Мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор муносабатларига ўсиб ўтишида **молия-кредит соҳасини ислоҳ қилиш** алоҳида ўрин тутади. Молиявий муносабатларда давлат бюджети тақчиллигини камайтириб бориш, бюджетдан бериладиган дотациялар ва субсидияларни босқичма-босқич қисқартириш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш, иқтисодий ривожлантиришда инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш ислоҳотларнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Иқтисодий ислоҳ қилишнинг энг асосий муаммоларидан бири **нархларни эркинлаштиришдир**. Нархларнинг эркин шаклланиши учун нархлар тизимини ислоҳ қилиш ҳам зарурдир. Дастлаб давлат харид нархларининг амал қилиш доираси қисқартирилади ва кейин ички нархлар жаҳон нархларига мувофиқлаштириб борилади. Шунингдек, нархларни эркинлаштиришда айрим турдаги хомашё ва маҳсулот нархлари билан аҳоли ва корхоналар даромадлари ўртасидаги тенгликка эришишга ҳаракат қилинади.

Нархлар ислоҳоти бошлангандан 1994 йилгача ҳамма турдаги хомашё ва маҳсулотлар бўйича эркин нархларга ўтилди, барча истеъмол моллари нархи устидан давлат назорати бекор қилинди.

Ислоҳ қилишнинг **дастлабки босқичида** (1992 йил) кенг доирадаги ишлаб чиқариш-техник воситаси бўлган маҳсулотлар, айрим турдаги халқ истеъмол моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг келишилган нархлари ва тарифларга ўтилди. Аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди. Нархлар ислоҳотининг **иккинчи босқичида** (1993 йил) келишилган улгуржи нархларни

давлат томонидан тартибга солиш умуман тўхтатилди. Нархларни эркинлаштиришнинг **учинчи босқичида** (1994 йил октябрь-ноябрь) халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархи эркин қўйиб юборилди. Шундай қилиб, иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни тўлиқ эркинлаштириш билан тугади.

Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш **бошқаришнинг тегишли тизимини яратишни** талаб қилади. Шунга асосан республикада бутун иқтисодиётни, тармоқлар ва ҳудудларни бошқаришнинг энг мақбул ва ҳозирги даврга мос бўлган тузилмалари ишлаб чиқилди. Кўплаб марказий иқтисодий органлар ва вазирликлар тугатилди (Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот қўмитаси, Давлат нархлар қўмитаси, Давлат агросаноат қўмитаси ва бошқа қўмита ҳамда вазирликлар) ёки уларнинг фаолияти тубдан қайта қурилди. Фаолияти тугатилган маъмурий аппаратлар ўрнига бозор иқтисодиётига хос янги бошқариш бўғинлари тузилди.

Бошқаришнинг маҳаллий даражасида (вилоят, туман, шаҳар) ижроия-бошқарув вазифаларини бажариш учун ҳокимликлар жорий қилинди. Қўйи бўғин бошқарувида корхона ва ташкилотларга иқтисодий эркинлик берилиб, улар янгича иш услубига ўтди.

Ислоҳ қилиш натижасида таркиб топган бошқарув тизими бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан янада такомиллашиб ва ривожланиб боради.

Бозор ислохотлари **бозор инфратузилмасини яратиш** чора-тадбирларини ҳам камраб олади. Бунда молия, банк-кредит тизими муассасалари, суғурта, аудиторлик, юридик ва консалтинг фирмалари ҳамда компанияларини, биржа тизимини яратиш тақозо қилинади. Республикада бозор инфратузилмасини яратиш бир қатор йўналишлар бўйича борди. **Биринчи йўналиш** бўйича товар-хомашё биржаси тизими ривожланди. Бу, ўз навбатида, брокерлик ва дилерлик идоралари, савдо уйлари, воситачи фирмалар пайдо бўлишига олиб келди. **Иккинчи йўналишда** капитал бозорининг ишини таъминлайдиган тузилмалар вужудга келтирилди. Кредит ресурслари бозори ва валюта бозори вужудга келтирилди ҳамда давлатга қарашли бўлмаган суғурта компаниялари тузилди. **Учинчи йўналиш** ишчи кучи бозорини шакллантиришдан иборат бўлиб, бу соҳада 240 дан ортиқ меҳнат биржасини ўз ичига олувчи катта тармоқ тузилди.

Бозор ислохотлари **ташқи иқтисодий алоқаларга** ҳам тегишлидир. Бу соҳада ислохотларни амалга ошириш борасида республиканинг замонавий ташқи иқтисодий комплекси мутлақо янгидан шакллантирилди, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг моҳият эътибори билан янги механизми вужудга келтирилди. Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиши зарур бўлган муассасалар (Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизмати) барпо этилди. Республиканинг барча вазирликлари ва идоралари, корхоналарида ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи махсус бўлимлар, ташкилотлар ва фирмалар тузилди.

Амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб яшаш ва фаолият кўрсатиш шароитларини вужудга келтиришдан

иборат. Шу сабабли иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг бутун даври давомида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича чора-тадбирлар кўриш объектив заруратдир.

Республикада **аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари** куйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилди:

биринчи йўналиш – нархлар эркинлаштирилиши ва пулнинг кадрсизланиш даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш;

иккинчи йўналиш – Республиканинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат моллари асосий турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туриш;

учинчи йўналиш – ислоҳотларнинг дастлабки босқичида аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлаш.

Республика учун ижтимоий ҳимоялаш тизимини танлаб олишда халқнинг узоқ йиллар давомида қарор топган маънавий ахлоқий қадриятлари, турмуш тарзи ва дунёқараш хусусиятлари ҳисобга олинади. Шундай қилиб, ислоҳотларнинг барча йўналишлари мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор иқтисодиётига ўсиб ўтишига қаратилди. Бу ислоҳотлар Ўзбекистоннинг мустақиллигини иқтисодий жиҳатдан таъминлаш, уни иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва халқаро миқёсда обрў-эътиборли мамлакатга айлантиришга хизмат қилди. «Мамлакатимизда амалга оширилаётган бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнлари кўплаб нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан муносиб баҳоланмоқда. Мисол учун, ҳар йили дунёнинг 162 та мамлакати бўйича иқтисодий эркинлик индексини эълон қиладиган «Наследие» фонди халқаро рейтинг агентлигининг бу борадаги хулосаси эътиборга сазовор. Бу ташкилот 2000-2007 йилларда Ўзбекистонда эркинлаштириш индекси 18 пунктга яхшиланиб, 53 фоизни ташкил қилганини эътироф этади. Ҳеч шубҳасиз, бу кўрсаткич миллий иқтисодиётимизни эркинлаштириш соҳасида сезиларли даражада ривожланишга эришганимиздан далолат беради»⁸.

10. Ўзбекистонда миллий тараққиёт босқичларининг мазмуни, вазифалари ва аҳамияти

Маълумки, ҳар қандай даражадаги ислоҳот мавжуд тартиб, шарт-шароитлар, вазият, таркиб топган мувозанатнинг ўзгаришига олиб келади. Бутун жамиятнинг ислоҳ этилиши, яъни унинг эски – нотўғри асосга қурилган, истиқболсиз тизимидан бутунлай янги – ижтимоий бозор муносабатларига асосланган, демократик ва ҳуқуқий жамиятга ўтилиши эса жуда мураккаб жараён ҳисобланади. Шунга кўра, жамият аъзолари томонидан мазкур

⁸ Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

ислоҳотларнинг мазмун-моҳиятини тушуниб етиш, уларда фаол иштирок этиш учун уларнинг «ҳаёт фалсафаси» ҳам ўзгариши лозим. Бу эса ислоҳот жараёнларининг секин-аста, босқичма-босқич амалга оширилишини тақозо этади. Қолаверса, тараққиётнинг юқори босқичларига эришиш учун ислоҳотларнинг маълум қуйи даражаси навбатдаги юқори, мураккаб даражаси учун махсус шарт-шароит, заминни тайёрлаши лозим. Шунга кўра, Президентимиз И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий-иқтисодий тараққиётимизнинг ўзига хос моделидаги муҳим тамойил – бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ва изчил равишда ўтиш, яъни ислоҳотларни инкилобий сакрашларсиз амалга ошириш ҳисобланади. Ана шу моделдаги «босқичма-босқич» тамойилининг реал ҳаётдаги аҳамияти шунда бўлдики, уни амалиётда қўллаш бир томондан, ўтиш даври муаммоларини ҳал қилишда мамлакатимизнинг имконияти ва халқимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни янги юзага келган шарт-шароитларга «мослаштириб бориш» орқали ислоҳотларни изчиллик билан амалга ошириш; иккинчидан, ўтиш даврида давлат ва бошқарув тизимини мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотлар, халқимизнинг дунёқараши ва ижтимоий ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришларга мос равишда уни демократик асосда шакллантириш; учинчидан, «босқичма-босқич» тамойилининг қўлланилиши мамлакатимизда бошқа бир қатор мамлакатлар ўз бошидан кечирган ички социал зиддиятларнинг кучайиб кетишининг олдини олиш; тўртинчидан, мамлакатда мавжуд бўлган муаммолар комплекси ичидан биринчи навбатда ҳал қилиниши зарур бўлган асосийларини белгилаб олиш, уларни ҳал қилиш учун барча кучларни йўналтириш имкониятларини берди.⁹ Умуман олганда, мамлакатимиздаги иқтисодий ислоҳотларнинг ҳар бир йўналиши ҳам амалга оширилган чора-тадбирларнинг босқичлилиги билан тавсифланади. Жумладан, мулкий муносабатларни ислоҳ қилишда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари кичик, ўрта ва йирик корхоналар бўйича босқичма-босқич амалга оширилди. Аграр соҳадаги ислоҳотлар эса маъмурий-буйруқбозлик тизимидан мерос бўлиб қолган давлат хўжаликларини дастлаб жамоа хўжаликларига, сўнгра ширкат хўжаликларига айлантириш, кейинчалик муайян шарт-шароитлар, замин тайёрлангандан сўнг, уларни фермер ва деҳқон хўжаликларига айлантиришдан иборат бўлди. Нарх ислоҳоти ҳам нархларни эркинлаштиришнинг бир неча босқичларини ўз ичига олди: дастлаб кенг доирадаги ишлаб чиқариш-техника воситаси бўлган маҳсулотлар, айрим турдаги халқ истеъмоли моллари нархи эркинлаштирилиб, аҳолининг кундалик эҳтиёжида муҳим ўрин тутувчи озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси давлат томонидан белгилаб қўйилди. Кейинчалик, миллий ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва иқтисодиётнинг барқарорлашиши билан деярли барча товарлар нархлари эркинлаштирилди.

⁹ Отамуратов С. Ҳозирги босқичда жамиятни демократлаштириш ва модернизация қилишнинг долзарб вазифалари / «Ўзбекистонда жамиятни модернизация қилишнинг долзарб муаммолари» Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. 2005 йил 19-20 май. ТКТИ. – Т., 2005, 9-б.

Янги ХХІ асрнинг бошларига келиб, Президентимиз И.А. Каримов мамлакатимиздаги ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари – мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш, жамият маънавиятини янада юксалтириш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш, халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз ва давлатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашни белгилаб берди. Ҳар бир йўналиш бўйича аниқ вазифалар белгилаб олиниб, изчил равишда ҳаётга татбиқ этилди.

2007 йилнинг 30 августида Президентимиз Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисида маърузасида Республикаимизнинг босиб ўтган мустақил тараққиёт йўли ва олдимизда турган вазифаларнинг маъно-моҳияти ва аҳамияти ҳақида сўз юритиб, бу йўлни алоҳида икки даврга ажратиш тўғри бўлишини таъкидлаб ўтди. Бу даврларнинг ҳар бири мамлакатимиз тарихида ўзига хос ва ўзига мос муҳим ўрин эгаллашини билдирди.

Жумладан, дастлабки босқич – 1991-2000 йиллар мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан из қолдирган ўтиш даври том маънода тарихий аҳамиятга эгаллиги эътироф этилди. Бу босқичда ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ қуйидаги долзарб ва муҳим вазифалар белгиланиб, амалга оширилди:

- эски мустабид совет тизимидан воз кечиб, мамлакатимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш;

- сиёсий ва иқтисодий тараққиёт, давлат ва жамият қуриш стратегиясини барпо этишда халқимизнинг тарихан шаклланган миллий ва маданий ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган, мамлакатимизнинг мавжуд табиий-иқтисодий, минерал-хомашё ва инсоний салоҳиятини ҳолисона ва жиддий баҳолаган ҳолда, жаҳон хўжалик алоқалари тизимида ўзига муносиб жой эгаллаш мақсадига эришиш;

- Асосий қомус – Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

- давлат ва иқтисодиётни бошқаришнинг мустабид, марказлашган тизимига барҳам бериш, мустақил Ўзбекистоннинг янги сиёсий ва давлат тузилиши асосларини, аввало қонунчилик тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда ваколатли ҳокимият органларининг яхлит тизимини ташкил этиш;

- туб маъмурий ислохотларни амалга ошириш, жумладан: марказлашган режалаштириш ва тақсимлаш тизимининг таянчлари бўлган Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот, Давлат нарх, Давлат агросаноат ва кўплаб тармоқ вазирликларини тугатиш, маҳаллий ҳокимият органларини қайта ташкил қилиш – вилоят, туман ва шаҳарларда ҳокимлик институтини жорий этиш. Маҳаллий

Ўзини-ўзи бошқариш органи тизими – маҳалла институтини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;

- судларни жазоловчи ва фақат давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи органдан қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясини таъминловчи органга айлантиришга қаратилган яхлит суд ҳокимияти тизимини шакллантириш;

- қисқа муддатларда мамлакатимиз суверенитети ва ҳудудий яхлитлиги, конституциявий тузумни ишончли ҳимоя қиладиган, жамоат тартибини таъминлайдиган, халқаро террорчилик, экстремизм ва наркоагрессия каби кучайиб бораётган хавф-хатарларга қарши курашадиган миллий хавфсизлик органлари тизимини шакллантириш;

- мамлакатимизда ёқилғи-энергетика ва ғалла мустақиллигига эришишдан иборат стратегик вазифани ҳал этиш;

- бозор иқтисодиёти асосларини яратиш, бозор инфратузилмаси институтларини ташкил этиш ва рақобат муҳитини шакллантириш орқали бозор муносабатлари механизмини ишга тушириш;

- бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган молия ва банк тизимини шакллантириш, миллий валютани муомалага киритиш;

- кучли ижтимоий сиёсат юритиш ва аҳолини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш ва муваффақиятли амалга ошириш;

- мамлакатимизнинг мудрофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Қуролли Кучларни шакллантириш;

- ташқи сиёсат ва дипломатик хизматни шакллантириш ва ҳ.к.

Белгиланган вазифаларнинг изчил ва самарали амалга оширилиши натижасида ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш борасида бир қатор салмоқли ва аҳамиятли натижалар қўлга киритилди (1-чизма).

Эски маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечиб, бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидаги тадбирларнинг аҳамиятли эканлигига баҳо бериб, Президентимиз куйидагиларни таъкидлайдилар: «Иқтисодий ривожланиш ҳақида гапирганда, марказдан режалаштириш ва тақсимлаш тизими самарали меҳнат, сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик йўлида асосий ғов-тўсиқ бўлиб келганини таъкидлаш лозим. Шу сабабли ўзининг мутлақо яроқсиз эканини кўрсатган бу тизимнинг барча-барча иллатларидан бутунлай воз кечганимиз айниқса принципиал аҳамиятга эга бўлди»¹⁰.

Иккинчи босқич 2001 йилдан 2007 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олиб, у Президентимиз томонидан фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври деб номланди. Ушбу даврда

¹⁰ Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.

қуйидаги асосий жиҳатларга эътибор қаратилди ҳамда муҳим вазифалар амалга оширилди:

- ўтиш даври ва миллий давлатчиликни барпо этиш шароитида объектив зарурат бўлган кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига изчил ва босқичма-босқич ўтишга эришиш;

- мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи олий органи – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг икки палатали парламентга айлантирилиши;

- давлат ҳокимияти марказий органларининг бир қатор ваколат ва вазифаларини, авваламбор иқтисодий ва ижтимоий масалаларни ҳал этиш, бюджет ташкилотларини, коммунал хўжалик ва ободонлаштириш ишларини молиялаштириш, одамларни иш билан таъминлаш ва аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ваколатларини маҳаллий ҳокимият, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, маҳаллаларга босқичма-босқич ўтказилиши;

- суд-ҳуқуқ тизимини ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг муҳим таркибий қисми сифатида чуқур ислоҳ этиш ва эркинлаштириш бўйича янги концепциянинг ҳаётга татбиқ қилиниши ва ҳ.к.

1-чизма

Миллий тараққиётимизнинг дастлабки босқичида белгиланган вазифаларни амалга ошириш орқали эришилган натижалар

Натижада, фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даврида иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишни таъминлашда ғоят муҳим натижалар қўлга киритилди.

Миллий тараққиётимиз йўлида босиб ўтилган тарихий доvon мамлакатимизда янгича фикрлайдиган, ўз келажагини жамиятда демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан, мамлакатимизнинг келажагини жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви билан боғлиқ ҳолда кўрадиган янги авлод

вакилларининг ҳаётга кириб келиши учун ҳар томонлама мустаҳкам замин тайёрлади. Бу эса мамлакатимизда амалга оширилаётган туб сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ўзгаришларни ортга қайтариб бўлмаслиги, ислохотлар муқаррарлигининг ишончли кафолатидир¹¹. Энг муҳими, ҳали миллий тараққиётимиз иккинчи даврининг ўз мантиқий якунига етмаганлиги, балки мамлакатимизни жадал ислох этиш ва модернизация қилишнинг янги даври – миллий тараққиётимизнинг кейинги босқичи изчил давом этаётганидир.

Президентимиз ўз маърузасида ушбу босқичнинг муҳим дастурий вазифаларини белгилаб берди (2-чизма). Бундан кўринадики, миллий тараққиётимизнинг ҳозирги палласида мамлакатимизни ислох этиш ва модернизациялаш жараёнлари янада кучайтирилиб, пировард стратегик мақсадимиз – ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидаги ҳаракатлар изчил равишда амалга оширилади.

2-чизма

Миллий тараққиётимизнинг кейинги мантиқий босқичининг муҳим дастурий вазифалари

Мазкур босқичнинг мазмуни, вазифалари ва аҳамиятини янада чуқурроқ англаб етиш учун унинг асосий белгиси бўлган иқтисодиётни жадал ислох этиш ва модернизациялашнинг моҳияти, тамойиллари ва асосий йўналишларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 март “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва

¹¹ Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.

таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-4707 сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 март “2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмаларини ривожлантириш ва модернизациялашнинг дастури тўғрисида”ги ПҚ-2313 сонли қарори.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида-Т.: Ўзбекистон, 1995.

4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999

5. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

6. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005.

7. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // Халқ сўзи, 2006 йил 11 феврал.

8. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

9. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. - Т.: Ўзбекистон, 2012. - 36 б.

10. Каримов И.А. “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш”. - Т.: Ўзбекистон. 2013. - 36 б.

11. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир: Мамлакатимизда 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. – Т.:Ўзбекистон, 2015.

3-мавзу: Иқтисодий ислохотларнинг босқичлари ва йўналишлари

Режа

1. Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади.
2. Иқтисодий ислохотлар стратегияси.
3. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш.

Калит сўзлар: иқтисодий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар тамоиллар, иқтисодий ислохотлар босқичлари, ислохотлар ҳуқуқий негизи, кўп укладли иқтисодиёт, давлат мулкани хусусийлаштириш, аграр ислохотлар, институционал ислохот, ташқи иқтисодий фаолият, макроиқтисодий барқарорлик.

1. Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади.

Сизларга маълумки, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунлардан бошлаб, Муҳтарам Президентимиз Ислон Каримов бошчилигида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига, хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига ўта бошлади.

Шундан эътиборан, Ўзбекистон кўплаб мураккаб муаммоларни яқка ўзи ҳал қилишига тўғри келди. Умуман олганда, иқтисодиётда ҳамда жамият ҳаётида маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечиш билан биз фақатгина бозор муносабатларига ўтишга дастлабки шароит ярата бошладик. Аммо, бозор муносабатларини қисқа фурсатда барпо қилиб бўлмаслиги хориж тажрибалардан маълум эди. Гап шундаки, тарихан бозор хўжалигининг ривожланиши инсоният ижтимоий ва иқтисодий тараққиётини олдиндан белгилаб берувчи табиий жараён сифатида юз берган. Аслида бозор муносабатларини дастлабки куртаклари пайдо бўлиши, ибтидоий жамоа давридан бошланган. Аммо, бозор муносабатлари ўзининг такомилига фақат капиталистик ишлаб чиқариш шароитида етган.

Айтиш мумкинки, капиталистик дунёда инсон туғилганидан бошлаб уни “бозорчи” қилиб тарбиялаш бошланади. Бундай муҳит инсонни бутун умри давомида тадбиркор бўлишга ва тадбиркорликка ундайди.

Албатта биз ҳам бозор иқтисодиётига ўтишда хорижда тўпланган тажрибаларга батамом суяниб иш кўришимиз мумкин эди. Аммо, хорижда тўпланган бозор муносабатларига ўтишнинг ҳамма давлатлар учун ягона бўлган йўли, қолип мавжуд эмас. Буларни барчаси жамиятни янгилашда, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда ўз йўлимизни танлашни талаб қилди. Шундай йўлни биз танладик.

Президентимиз сўзи билан айтганда: “Биз танлаган йўл – ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бу йўл жаҳон тажрибасини, халқимизнинг бой маданияти, турмуш тарзи, урф-одатлари ва анъаналарини ҳар томонлама ҳисобга олишга асослангандир. Биз танлаб олган тараққиёт йўли конституцион асосга эга. Бу йўл Ўзбекистондаги барча аҳоли манфаатларига ҳар жиҳатдан мос тушади.

Бу йўлнинг пировард мақсади – ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир¹².

1. *Иқтисодиётни мафқурадан батамом ҳоли қилиш (Иқтисодиётни сиёсатдан устуворлиги).*

2. *Мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши зарур (Давлат бош ислоҳотчи).*

3. *Бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунлар билан асосланмоғи зарур (Қонун устуворлиги).*

4. *Одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни олдиндан амалга ошириш керак (Кучли ижтимоий ҳимоя).*

5. *Янги иқтисодий, бозор муносабатларини пухта ўйлаб, босқичма-босқич қарор топтириш лозим (Ислоҳотларни босқичма босқич амалга ошириш).*

Ушбу тамойиллар иқтисодий ўзгаришларни, ислоҳотларни амалга оширишда бирдай муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга бозорга босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида эътиборга лойиқ.

2. Иқтисодий ислоҳотлар стратегияси.

Иқтисодий ислоҳотлар стратегияси

I-босқич

1. Ислоҳотларни ҳуқуқий негизини барпо этиш. Ўзбекистоннинг давлат ва иқтисодий мустақиллигининг ҳуқуқий негизлари, давлатни бошқаришга оид қонунлар.

2. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, мулкчилик масаласини ҳал қилиш.

3. Аграр муносабатларни янги турини шакллантириш.

4. Институционал ўзгаришлар ва бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимини тугатиш. Бозор инфратузилмасини шакллантириш.

5. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш.

II-босқич

1. Хусусийлаштиришни чуқурлаштириш ва рақобат муҳитини шакллантириш.

2. Макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш.

3. Чуқур таркибий ўзгаришларга эришиш, аҳоли бандлигини ошириш.

4. Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш ва диверсификация қилиш.

Иқтисодиёт барқарор ишлагандагина бозор муносабатларига

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.9.

муваффақиятли ўтиш мумкин. Иқтисодийни барқарорлаштириш - бозорни шакллантириш йўлидаги қонуний ва муқаррар босқичдир. Биз иқтисодийни барқарорлаштира бориб, бозор муносабатларини нормал ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтирамиз” [2].

Ҳар бир мамлакат барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга интилади, чунки иқтисодий ўсиш, биринчидан, миллий маҳсулот ҳажми ва даромаднинг кўпайишига, иккинчидан, ресурслардан самарали фойдаланишга, учинчидан, янги-янги эҳтиёжлар ва имкониятларнинг пайдо бўлишига, тўртинчидан, халқаро бозорларда мамлакат нуфузининг ошишига олиб келади.

Бундан ташқари айнан барқарор иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилий ресурсларни ҳам ҳисобга олиш лозим. Улар гуруҳига қуйидагилар киради [5] : табиий ресурслар миқдори ва сифати; меҳнат ресурслари миқдори ва сифати; асосий капитал ҳажми; технологиялар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, мавжуд ресурслар (ёки ишлаб чиқариш омиллари) иқтисодий ўсишни таъминлаш учун тўлиқ 100 фоиз жалб қилина олмайди. Бунга сабаб, институционал механизмлар етралича ривожланмаганлиги ва трансакцион харажатларнинг юқорилиги ҳисобланади.

Ўзбекистонда моддий бойликлар ва хизматларни ишлаб чиқариш динамик (барқарор) характерга эга бўлиши бир томондан, ишлаб чиқариш ресурсларининг мавжудлиги, улардан самарали фойдаланиш ва илмий-техника ривожига эришишга, иккинчи томондан мавжуд ресурсларни ўзлаштириш имкониятларига тўғридан-тўғри боғлиқ. Шу билан бир вақтда ички капитал танқислигининг мавжудлиги, иқтисодий ўсишни таъминлашда ташқи иқтисодий омилларнинг, хусусан, биринчи навбатда хорижий инвестициялар ва кредитларнинг ролини янада орттиради.

Шуларни ҳисобга олганда, мамлакатимизнинг мустақиллик йилларидаги иқтисодий ўсиш босқичларини баҳолаш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Илмий тадқиқот ишларида Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб (1991 й.) то ҳозирги кунигача (2013 й.) бўлган даврини уч босқичга бўлиб ўрганиш қабул қилинган [6].

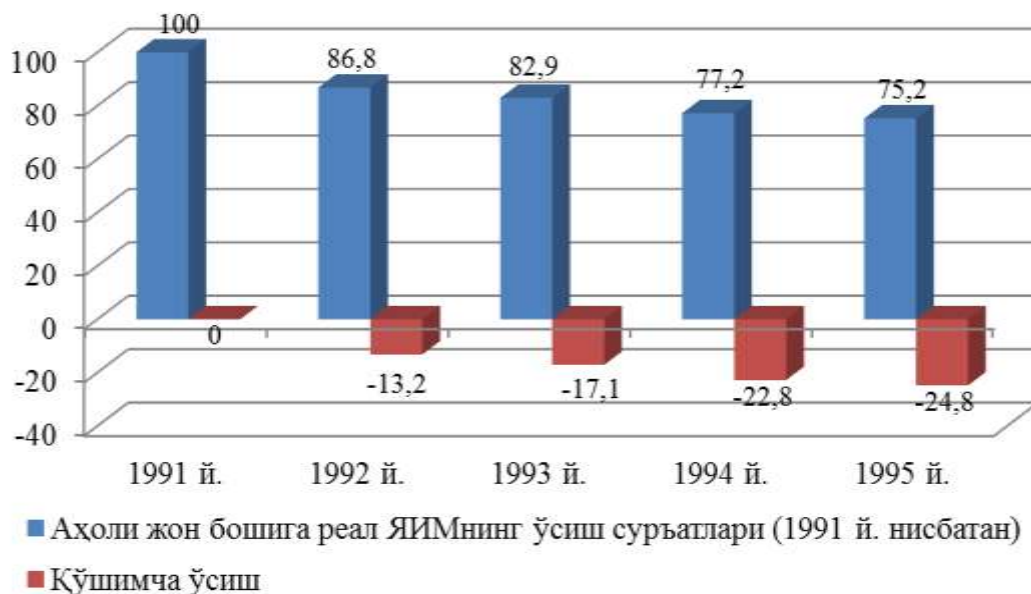
3.Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш.

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг дастлабки биринчи босқичи 1991 – 1995 йилларга тўғри келади. Бу босқич иқтисодийни ислоҳ қилиш орқали бозор муносабатлари асосларини яратиш билан тавсифланади. Ушбу босқичнинг ўзига хос хусусияти, ислоҳотларни бир маромда, босқичма-босқич амалга ошириш ҳамда ижтимоий – сиёсий вазиятни барқарорлигини сақлаб туриш ҳисобланади. Унда бозор иқтисодиётига ўтишнинг институционал асослари барпо этилди, давлат бошқаруви органлари функция ва вазифалари тубдан ислоҳ қилинди, хусусий тадбиркорликни ривожини учун зарурий шарт – шароитлар шакллантирилди. Бу биринчи босқич ЯИМнинг пасайиши билан тавсифланувчи давр ҳисобланади.

Шу даврда ЯИМнинг динамикаси 1991 йилда 0,5 фоизга, 1992 йил 11,1

фоизга, 1993 йил 2,3 фоизга, 1994 йил 5,2 фоизга пасайган. Умуман олиганда ЯИМнинг пасайиш суръати шу даврда 18,4 фоизга тенглиги, рецессиянинг юқори даражасига етганлигини кўрсатади.

Бу мамлакатимиз аҳолисининг турмуш даражасига ҳам бевосита салбий таъсир кўрсатди. Аҳоли реал даромадларида ҳам мос равишда пасайиш тенденцияси кузатилди (1-расм).

1-расм. Аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг пасайиш суръатлари

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

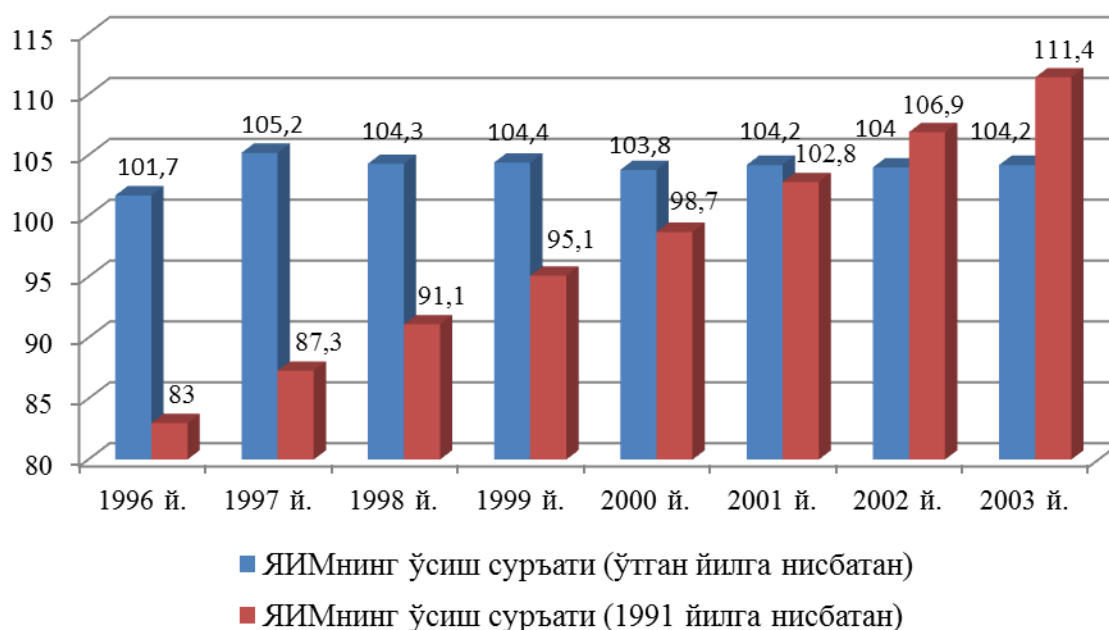
1-расмдан кўриниб турибдики, 1991-1995 йилларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал ЯИМ 1991 йилга нисбатан фақатгина пасайиш тенденциясини вужудга келтирган. 1992 йилда бу пасайиш 13,2 фоизни, 1995 йилга келиб 24,8 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистон иқтисодиётида 1996–2003 йиллар барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг иккинчи даври сифатида тавсифланади. Ушбу даврда ислохотларни чуқурлаштириш ва унинг ташкилий – ҳуқуқий базасини фаол шакллантириш ва такомиллаштириш ишлари изчил амалга оширилди. Шу билан бир шароитда, мамлакатда макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни таъминлаш бўйича йирик ва мураккаб устувор вазифалар ҳал этилади.

Шунингдек, иқтисодиётнинг базавий тармоқлари ривожланишини, барқарор ўсишни таъминлаш, мавжуд саноат салоҳиятини сақлаб қолиш, стратегик муҳим аҳамиятга эга хомашё қазиб олиш ва бирламчи қайта ишлаш, импортни ўрнини босувчи базавий тармоқларни ривожлантириш муҳим устувор вазифалар сифатида қаралди.

Натижада мамлакатда реал ЯИМнинг ўсиши иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги ишлаб чиқариш ҳажмларининг ортиши, асосий капиталга киритилган инвестициялар кўпайиши ортирилиши ҳисобига таъминланди.

Қуйидаги 2-расмда 1996-2003 йилларда Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг ўзгариш динамикаси ифодаланган.

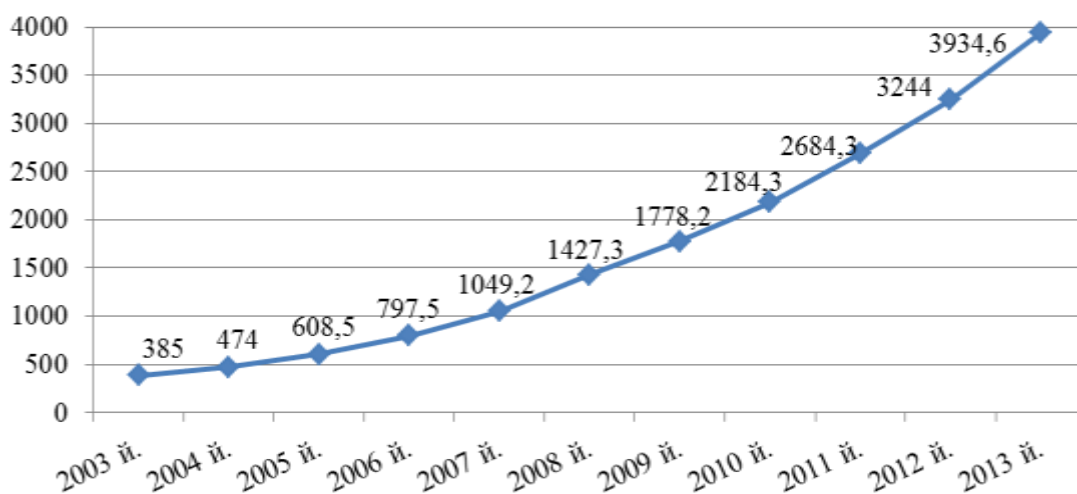
2-расм. ЯИМнинг ўсиш суръатлари (барқарорлаштириш йиллари)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакатимизда 1996 йилда илк бор иқтисодий ўсишга эришилди. Умуман олганда, 1996-2003 йилларда мамлакатимиз иқтисодий ўсишининг ўртача йиллик суръати салкам 4 фоизни ташкил этди. Шу даврда ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати, аҳолининг йиллик ўсиш суръатига нисбатан тезроқ ўсган бўлсада (1996 йил бундан мустасно), аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг улуши кўрсаткичининг 1991 йилги ҳолатига етмаган эди.

Аҳоли жон бошига реал ЯИМ улушининг 1991 йилга нисбатан ўсиш ҳолатига Ўзбекистон давлат мустақиллигининг ўн тўртинчи йилда эришилди ва ушбу ижобий ўсиш динамикаси бугунги кунгача давом этмоқда (3-расм).

Ўзбекистонда 2004 йилдан бошлаб, ҳозирги кунгача иқтисодий ўсишни юқори суръатлари таъминланган даври ҳисобланади. Ушбу даврда иқтисодиётни модернизация қилиш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш, валюта бозорини, банк-молия тизимини ривожлантириш, солиқ юкени пасайтириш ва бошқа чоралар орқали макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш таъминланди.

3-расм. Реал ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиш суръатларининг ўзгариш динамикаси (барқарор ўсиш йиллари)

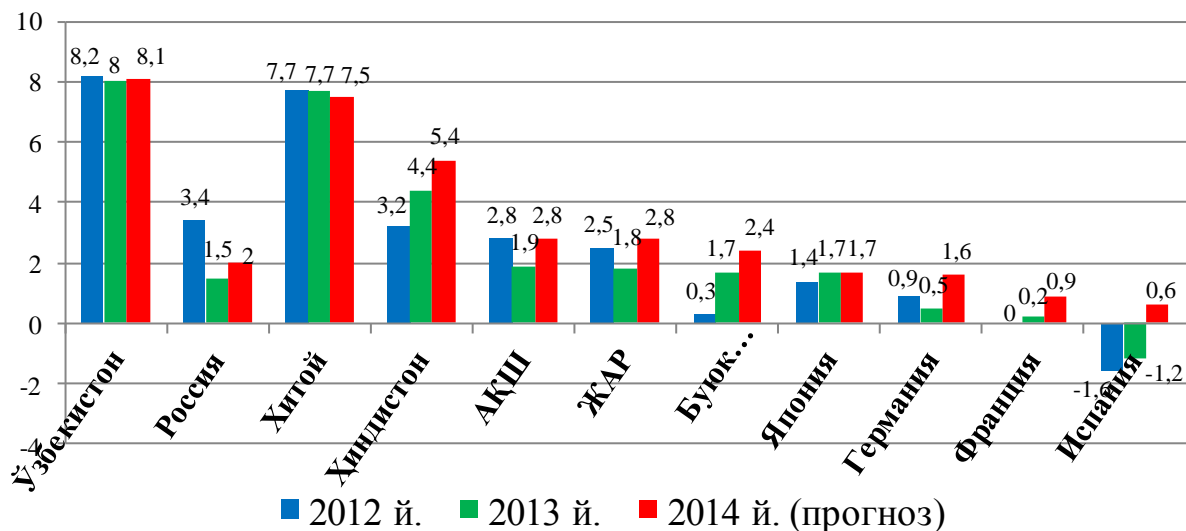
Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Буни мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг изчиллик билан олиб бориш самараси сифатида ифодалаш мумкин. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, иқтисодиётни таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилиш, маҳаллийлаштириш дастурининг босқичма-босқич амалга оширилиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, транспорт ва коммуникация соҳаси, хизмат кўрсатиш каби соҳаларнинг жадаллик билан ривожлантириш натижасида мамлакатимиз иқтисодиётида юқори иқтисодий ўсиш суръатлари таъминланди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, сўнгги йиллардаги энг юқори иқтисодий ўсиш кўрсаткичи 2007 йилга тўғри келиб, у 109,5 фоизни ташкил қилган. Аммо 2008 йилда бошланган ва бутун дунёни қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бизнинг давлат иқтисодиётига ҳам табиийки ўз таъсирини ўтказмай қолмади.

Бу ҳақида Президентимиз И. Каримов шундай дейди: “Барчамиз бир ҳақиқатни англаб етишимиз лозим – Ўзбекистон бугун халқаро ҳамжамиятнинг ва глобал молиявий-иқтисодий бозорнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади”. “Шу боис глобал молиявий инқироз ва биринчи навбатда унинг оқибатлари иқтисодиётимизнинг ривожланиши ва самарадорлик ҳолатларига таъсир этаётганидан кўз юмиб бўлмайди”[1]. Айнан шу сабабли ҳам 2008 йилги мамлакатимиз ЯИМининг ўсиш суръати 2007 йилга нисбатан 0,5 фоиз бандига паст кўрсаткични ташкил қилган бўлса, 2009 йили бу фарқ янада катталашди, 1,4 фоиз бандини ташкил этди. Узокни кўра билиш, хавф соладиган хатарни олдиндан сезиш ва уни бартараф эта олиш каби ҳақиқий йўлбошчиларга хос бўлган хусусиятларга эга бўлган Президентимиз раҳнамолигида ишлаб чиқилган чора-тадбирлар натижасида юртимизнинг барқарор ва юқори иқтисодий ўсиш суръатлари сақланиб қолди ва 2010 ва 2011 йиллари мос равишда 8,5 ва 8,3 фоизни ташкил этди. 2012 йили ЯИМ ўсиши 8,2 ва 2013

йилда 8,0 фоизга тенг бўлди. Ҳажми бўйича ЯИМ 2012 йилда 96,6 ва 2013 йилда 118,9 трлн. сўмдан ошиқроқ суммани ташкил этди. Ушбу кўрсаткич дунё мамлакатлари кўрсаткичларидан анча юқори ва барқарор ўсиш тенденциясига эгадир (4-расм).

4-расм. Ўзбекистон ва дунё мамлакатларида ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари, фоизда.

Манба: Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида тузилган.

Албатта бундай кўрсаткичларга ўзидан-ўзи эришиб бўлмайди. Миллий тараққиётимизнинг дастлабки босқичидаёқ оқилона ва самарали иқтисодий сиёсат ҳаётга изчил равишда тадбиқ этилиши, барқарор ривожланиш омилларининг тўғри танланиши ва уларга устувор аҳамият қаратилиши кейинги йилларда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари таъминланишига имконият яратди.

Мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсишининг муҳим омиллари сифатида қуйидагиларни эътиборга олиш тавсия этилади:

- барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлашга қулай институционал муҳит ва давлат кўмагини яратиш;
- иқтисодиёт тармоқларида таркибий ислохотларнинг янада чуқурлаштириш учун ички ва ташқи инвестицияларни жалб этишини институционал механизмларини такомиллаштириш;
- иқтисодиётни янада эркинлаштирилиши ва модернизация қилиш жараёнларини фаоллаштириш;
- иқтисодиёт тармоқларида маҳаллийлаштириш жараёнларини кенгайтириш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда

уларга берилаётган имтиёз ва рағбатларни кенгайтириш орқали аҳолининг асосий қатламини иқтисодий фаолликка жалб қилиш;

- моддий-техника ресурслари ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш ва сотиб олиш тизимини эркинлаштириш;

- корхоналарнинг молиявий хўжалик фаолиятига давлат назорати органлари аралашувини янада қискартириш ва б.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4707-сонли Фармони. www.lex.uz 4.03.2015

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 мартдаги (ПП-2313) “2015-2019 йилларда инженерлик коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмасини ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 6.03.2015

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 февралдаги (ПП-2298) “2015-2019 йилларда тайёр маҳсулотлар бутловчи қисмлар ва материалларни маҳаллийлаштириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 11.02.2015

4. Каримов И.А. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015 йил.

5. Каримов И. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари”. Тошкент.: “Ўзбекистон” 2009 й, 11-12 бетлар.

6. Каримов И. “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XIII сессиясида сўзланган нутқи. 1993 йил 2 сентябрь.

7. Кисилева Е.А. Макроэкономика: Курс лекций. – М.: Изд-во Эксмо, 2007. Б. 31-43.

8. Менкью Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1994ю С. 144 – 167.

9. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы, политика. В 2 томах. Пер. с англ. Т. 1. – Таллин, 1993. Б. 380-383.

Чепель С.В. Экономический рост за годы независимости: факторы, проблемы и перспективы. “Экономическое обозрение”. www.review.uz

4-мавзу. Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш.

Режа:

1. Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси.
2. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

Калит сўзлар: мулк, институционал назария, мулк шакллари, мулкни тақсимланиши, мулк ҳуқуқлар, хусусий мулк шакллари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, институционал механизм.

1. Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси.

Мамлакатимизда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожлантириш, уларни молиявий–иқтисодий қўллаб–қувватлаш юзасидан босқичма–босқич кенг қўламли ишлар амалга ошириб келинмоқда. Натижада йилдан–йилга Ўзбекистонда тадбиркорлик муҳити яхшиланиб, бизнес юритишдаги тўсиқлар бартараф этилмоқда.

Бунинг исботи сифатида Президентимиз Ислоом Каримовнинг 2015 йил 16 январда Вазирлар Маҳкамасида сўзлаган нутқидан қуйидаги сатрларни келтириш мумкин: “Мамлакатимиз 2014 йилда бизнесни юритиш шароити бўйича рейтингда 8 поғонага, солиққа тортиш борасида эса 61 поғона юқорига кўтарилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастурининг баҳосига кўра, Ўзбекистон сўнгги йилда бизнес юритишни енгиллаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар бўйича етакчи ўнта мамлакат қаторидан ўрин олди”. Шу билан бир вақтда Ўзбекистон ҳукумати хусусий мулк ва хусусий тадбиркорлик ривожланишини ҳар томонлама қўллаб–қувватлаш, уларнинг ҳақ–ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилишнинг кескин чора–тадбирларини амалга жорий этишни давом эттирмоқда.

Ўзбекистонда фақат 2012-2014 йиллар мобайнида ушбу соҳани ривожлантиришга оид 15 дан ортиқ Қонун, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинди. Натижада мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни мамлакат ЯИИМдаги улуши бўйича кўплаб хорижий давлатлар даражасига тенглашди.

Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, кичик корхона ва микрофирмаларда банд бўлган битта ишчига ҳисоблаганда 2000 йилда 5,8 млн. сўм, 2014 йилда эса 27,3 млн. сўмга тенг маҳсулот(хизмат) ишлаб чиқарилган. Ёки битта ишчига кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш шу даврда 4,7 мартага, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИИМ даги улуши 31 физдан 56,1 фоизга ошган.

Ҳозирги кунда аҳоли ва ишбилармон доираларда Ўзбекистон Президентининг “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони кенг муҳокама қилинмоқда. Мазкур Фармонда мамлакатимизда хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожланиши йўлидаги тўсиқларни бартараф қилишга ҳамда улар ҳуқуқларини ишончли ҳимоясини таъминлашга қаратилган 4 та йўналишда 33та аниқ чора-тадбирларни ўз ичига олувчи Дастур тасдиқланган.

Дастурда қуйидаги йўналишларда чора-тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилган :

- тадбиркорлик фаолиятига ноқонуний аралашуш ва тўсиқчилик қилиш хусусий мулк эгалари ҳуқуқларини бузганлиги учун давлат, ҳуқуқни муҳофаза ва назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари жавобгарлигини жиноий жавобгарликка тортиш даражасигача ошириш;

- хусусий мулкни ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш, маъмурий ва жиноят қонунчилигини эркинлаштириш жараёнларини изчил давом эттириш;

- хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш учун молиявий-иқтисодий қўллаб-қувватлашни кенгайтириш, бизнес муҳитини янада яхшилаш;

- кичик бизнес субъектлари шунингдек фермер хўжаликлари фаолиятини режа асосида 4 йилда бир марта, бошқа хўжалик субъектларини 3 йилда бир марта текшириш;

- солиқ ва бошқа тўловлар бўйича биринчи марта жиноят содир этган шахслар 30 кун ичида барча давлатга етказилган зарарлар бўйича тўловларни амалга оширса, улар устидан жиноят иш қўзғатмаслик ва жавобгарликдан озод қилиш;

- тадбиркорлик фаолияти эркинликлари кафолатларини бузишда айбланган шахсларга нисбатан қонуний жазо чоралари кўриш тизимини ташкил этишди;

- хокимликлар ҳузурида тадбиркорлик субъектларига “бир дарча” тамойили асосида давлат хизматлари кўрсатишнинг ягона марказини ташкил қилиш.

Ушбу йўналишлар бўйича дастурда белгиланган чора тадбирларни асосан 2015 йилда бажариш Адлия вазирлиги, Бош прокуратура, Олий суд, Олий хўжалик суди, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Марказий банк, Савдо-саноат палатаси, Ички ишлар вазирлиги, Давлат рақобат қўмитаси, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги, Ахборот технологиялари ва коммуникацияларни ривожлантириш вазирлиги, Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича республика кенгаши, “Ўзбекэнерго” Давлат акциядорлик компанияси (ДАК), “Ўзкоммунхизмат” Агентлиги, Ўзбекистон товар хомашё биржаси, Давлат статистика қўмитаси, Давлат ер,

геодезия ва кадастр қўмитаси, Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ва бошқа манфаатдор вазирлик ва идораларга юклатилган.

Фармон билан тасдиқланган чора-тадбирлар мазмун-моҳиятининг таҳлили, мамлакатимизда хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожланишини таъминлашга янада кенг йўл очиб беришга, тадбиркорларга ўз бизнесини кенгайтиришга, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга қаратилганлигини кўрсатади.

Уларнинг алоҳида эътиборга молик томонлари қуйидагилар ҳисобланади.

Биринчидан, тадбиркорлар фаолиятига ноқонуний аралашиб, хусусий мулк эгалари ҳуқуқлари бузилганлиги учун давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат қилувчи органлари мансабдор шахсларининг жавобгарлигини жинойий жавобгарлик даражасигача ошириш кўзда тутилган. Хусусий мулкчиликни ҳамоясини таъминлашга қаратилган бундай ҳуқуқий норма Ўзбекистон қонунчилигида аввал эътироф этилмаган. Ушбу йўналишдаги ҳуқуқий нормалар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси, Фуқаролик кодекси ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида алоҳида тартиб-қоидалар сифатида ўз ифодасини топади.

Иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар, шунингдек кичик бизнес ва хусусий тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш институционал нормаларини янада эркинлаштириш. Жумладан, тадбиркорларни судга мурожат қилиш қоидалари соддалаштирилади, очилган жинойий ишни текшириш тадбиркорнинг адвокати иштирокида амалга оширилади; биринчи марта жинойят содир этган шахс, жинойий жавобгарликдан озод этилади, қайсиқим агар у давлатга етказган зарарни, жинойят очилганидан кейин 30 кун давомида тўлиқ қопласа; савдо ва дилерлик фаолиятида қилинган ҳуқуқ бузилишларни жинойий иш юридикциясидан маъмурий ишга ўтказилади; банкротликни яшириш ва ёлғон банкротлик натижасида юзага келган моддий зарарни, хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахслари тўлиқ қопланган ҳолда, уларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилмайди.

2. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари.

Тадбиркорлик фаолиятини ҳимоя қилиш қонунчилигини эркинлаштириш бўйича амалга киритилаётган институционал нормалардан яна бири-бу бизнес ривожига халақит берувчи ҳамда зарар келтирувчи текширишларни тартибга солиш, яъни текширувчи ташкилотлар ва улар ваколатларини, текшириш муддатлари ва меъзонларини аниқ белгилаб қўйиш ҳисобланади. Шунга мувофиқ 2015 йилнинг 1 июлидан эътиборан, кичик корхоналар, микрофирмалар ҳамда фермер хўжаликлари фаолияти 3 йилда бир марта, бошқа хўжалик субъектлари 4 йилда бир марта текширилади. Молия-хўжалик фаолиятини текширишдан бошқа мақсадлардаги текширишлар 30 календар кундан 10 кунгача қисқартирилади. Шулар билан бир вақтда қонунчиликни эркинлаштириш, хусусан Жиноят кодексига нисбатан юмшоқ жаъзо

нормаларини қўллаш бўйича моддалар киритилади. Бунга ноқонуний моддий мукофот олиш ёки мансабини суистеъмол қилганлиги учун жаъзолар ҳам киради.

Учинчидан, ҳозирги кунда турли ташкилотлар қошида “бир дарча” тамойили бўйича алоҳида давлат хизматларини кўрсатувчилар ўрнига, туман(шаҳар) худудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказувчи инспекциялар негизида “бир дарча” тамоили бўйича давлат хизмати кўрсатувчи Ягона марказ ташкил этилади. Бундай ягона марказни ташкил қилишда давлат хизматлари кўрсатишни соддалаштириш, тақдим қилинадиган ҳужжатлар сонини ва хизматлар муддатини мумкин қадар қисқартириш, хизмат кўрсатувчи шахслар фаолияти шаффофлигини ошириш механизмларини жорий этиш белгиланган. Шу билан бир вақтда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ошиқча ҳужжатларни тақдим қилиш қисқартирилади. Аммо рухсат бериш, лицензиялаш ёки бошқа давлат хизматлари кўрсатилишида тадбиркорлик субъектининг давлат регистрацияси тўғрисидаги гувоҳноманинг нусхасини тақдим этиш шартлари сақлаб қолинади.

Тижорат фаолиятини юритиш мақсадида четдан товар олиб кировчи якка тадбиркорларни Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлигида ҳамда давлат божхона хизматларида ташқи иқтисодий фаолият субъекти сифатида рўйхатдан ўтказиш тартиби бекор қилинди ва ушбу мақсадларда амал қилинаётган ҳужжатлар сони қисқартирилади.

Шунингдек, тадбиркорларга ер бериш ва қурилиш учун рухсатнома олиш қоидалари янада такомиллаштирилади. Бунинг учун Давлат архитектура ва қурилиш назоратининг худудий инспекциясида қурилишни рўйхатдан ўтказиш ва зарурий ҳужжатларни олишнинг олдиндан хабар қилиш тартиби жорий этилади.

Тадбиркорлик субъектларининг муҳандислик–коммуникация тармоқларига уланишини таъминлаш механизмлари, тадбиркорлар ишлаб чиқарган товар ва хизматларни давлат эҳтиёжлари учун сотиб олиш тартиблари соддалаштирилади.

“Электрон ҳукумат” тизими доирасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи жисмоний ва юридик шахслар, рўйхатдан ўтказувчи, назорат қилувчи органлар ҳамда кредит ташкилотлари ахборотлар базасини шакллантириш, шунингдек, тадбиркорлик субъектлари учун ягона электрон ҳисобот тизимини жорий қилиш ва шу каби бошқа ахборот–коммуникация лойиҳаларини амалга оширишни тезлаштириш белгиланган.

Тўртинчидан, хусусий мулкчиликни устувор ривожланиши учун зарурий шароитлар ва имкониятлар яратилади. Бунинг учун тадбиркорлик субъектларини товар бозорларида иштироки даражаси оширилади. Жумладан, очиқ биржа савдоларида корхоналарнинг юқори ликвидли маҳсулотларини сотиш ҳажми кўпайтирилади ҳамда очиқ электрон савдолар орқали корпоратив ва давлат харидлари тизими кенгайтирилади.

3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига 2015–2019 йилларда тижорат банклари томонидан ажратиладиган кредитлар, шу жумладан, инвестиция мақсадларига бериладиган узок муддатли кредитлар ҳажми 2,5 мартага кўпайтирилади.

Юридик шахс мақомини ташкил этмаган якка тадбиркорларга фаолият турига қараб биттадан учтагача ишчини ёллаш ҳуқуқи берилади. Бунда якка тадбиркор тўлайдиган солиқлар бўйича имтиёзлар, ёлланган ишчи учун ҳам ўз кучида қолади. Агар якка тадбиркорлар коллеж битирувчисини ишга ёлласса, унда 12 ой мобайнида тадбиркор ёлланма ишчилар учун белгиланган солиқдан озод этилади.

Шу билан бирга, давлат корхоналари ва устав капиталида 50 фоиздан ортиқ давлат улуши мавжуд бўлган хўжалик жамиятларининг хайрия ва бошқа қайтарилмайдиган ёрдамлари ўтган йилдаги соф фойданинг 10 фоизидан ошмаслиги ва уларни оммавий ахборот воситаларида ҳамда ташкилотларнинг расмий веб-саҳифасида ёритиб бориш тартиби белгилаб қўйилган. Шунингдек, Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳитини баҳолаб бориш учун ҳар чоракда республика минтақалари бўйича танлаб олинган тадбиркорлик субъектлари ўртасида сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари Иқтисодиёт вазирлигига тақдим этиб борилади.

Юқорида тавсифланган ҳуқуқий-институционал нормаларни амалиётга киритилиши мамлакатимизда хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожлантиришга қаратилган муҳим қадам ҳисобланади ва уларнинг янгилиги қуйидагилардан иборат:

- хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш учун давлат бошқарув органлари мансабдор шахсларининг жавобгарлиги оширилган;

- тадбиркорлик фаолияти ва хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш қонунчилиги янада эркинлаштирилган;

- тадбиркорлик фаолиятини давлат рўйхатидан ўтказиш, рухсатномалар бериш ҳамда лицензиялаш, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолият юритиш қоидалари соддалаштирилган;

- хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожлантириш ҳамда бизнес муҳитини янада яхшилаш учун зарурий шарт-шароит ва имкониятлар яратишнинг аниқ чоралари белгиланган.

Шундай қилиб, республика ҳукумати томонидан хусусий мулк ва кичик бизнесни тартибга солиш бўйича янги институционал нормаларни амалга киритилиши тадбиркорлик муҳитини янада яхшилаш, уларни ҳимоя қилиш, мулкни рўйхатдан ўтказиш, хусусий корхоналарни ташкил қилиш, қурилиш учун рухсат олиш, электроэнергия, сув ва бошқа манбаларга уланиш ва шу каби

бошқа қоидалар ҳеч шубҳасиз мамлакатимизни бизнес юритиш муҳитини эркинлаштириш бўйича янада юқори пағонага кўтаради ва бу аҳоли ичидан даромад келтирувчи мулкка эга бўлган мулкдорлар синфини кенгайтишига асос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4707-сонли Фармони. www.lex.uz 4.03.2015

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 мартдаги (ПП-2313) “2015-2019 йилларда инженерлик коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмасини ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 6.03.2015

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 февралдаги (ПП-2298) “2015-2019 йилларда тайёр маҳсулотлар бутловчи қисмлар ва материалларни маҳаллийлаштириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 11.02.2015

4. Каримов И.А. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015 йил.

5. Кисилева Е.А. Макроэкономика: Курс лекций. – М.: Изд-во Эксмо, 2007. Б. 31-43.

6. Менкью Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1994ю С. 144 – 167.

7. Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства. М.: «ДЕЛЮ», «ЭКОНОМИКА», 2005. -220 стр.

8. Чепель С.В. Экономический рост за годы независимости: факторы, проблемы и перспективы. “Экономическое обозрение”. www.review.uz

5-мавзу. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул-кредит ва валюта тизимларининг ўзгариши

Режа:

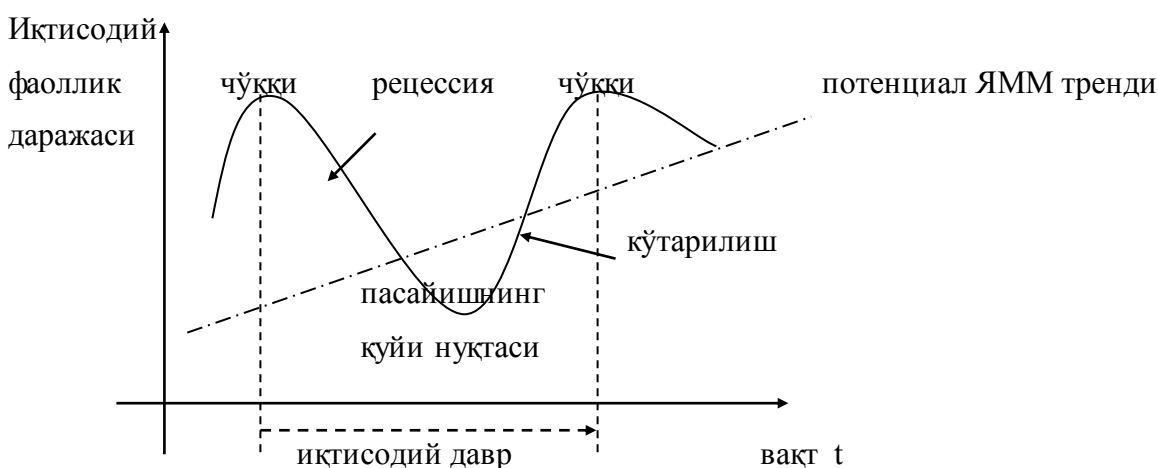
1. Иқтисодий циклларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари.
2. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари.
3. Валюта курсини давлат томонидан тартибга солиш.

Калит сўзлар: иқтисодий цикл, пул массаси, пул-кредит тизими, валюта курси, “девалвация”, “ревалвация”, миллий валюта, валютанинг харид қобилияти паритети.

1. Иқтисодий циклларнинг моҳияти, кўринишлари, фазалари ва ўзига хос белгилари.

Мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш тарихини ўрганиш, улардан ҳеч бири узок муддатда бир текис ривожланмаганлиги, аксинча, барча малакатлар учун даврий ривожланиш хос эканлигини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш, бандлилик ва инфляция даражасининг даврий тебранишга иқтисодий давр (цикл)лар дейилади. Айрим иқтисодий даврлар бошқаларидан ўтиш даврининг давомийлиги ва фаоллиги билан фарқ қилади. Шунга қарамасдан уларнинг барчаси бир хил босқичлардан ташкил топади (1-чизма).

1-чизма. Иқтисодиётнинг даврий ривожланиши

Иқтисодий даврлар тўртта босқични ўз ичига олади. Биринчи босқич иқтисодий ривожланишнинг энг юқори даражасига эришилган босқич бўлиб, у «чўққи» деб юритилади. Бу иқтисодиётда иш билан тўлиқ бандлик, ишлаб

чиқариш тўла қувватда ишлаётганлиги, шунингдек, маҳсулотларнинг баҳо даражасининг ўсиш ҳолати кузатилади.

Кейинги босқич **пасайиш (рецессия)** босқичидир. Бунда ишлаб чиқариш ва бандлик даражалари камаяди, аммо баҳонинг ўсиш даражаси пасаймайди. Бу босқич фаол ва узоқ давом этсагина баҳонинг ўсиш даражаси сустрлашиши мумкин. **Пасайишнинг қуйи** нуқтасида ишлаб чиқариш ва бандлик энг қуйи даражага тушади ва турғунлик даври бошланади.

Кўтарилиш босқичида ишлаб чиқариш ва бандлик даражаси аста-секин ошиб, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ва тўлиқ бандлик даражасига эришилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, иқтисодий даврлар бир хил босқичларга эга бўлсада, аммо улар давомийлиги ва фаоллигига кўра ўзаро фарқ қилиб туради. Шунинг учун ҳам иқтисодчилар, бу жараёнларни иқтисодий даврлар деб эмас, балки иқтисодий тебранишлар деб аташ тўғри бўлади деб ҳисоблашади. Иқтисодий тебранишларнинг асосий сабаби сифатида иқтисодчилар уч омилни кўрсатади.

Биринчи гуруҳ олимлар иқтисодий тебранишларнинг асосий сабаби техника ва технологияларда рўй берадиган ўзгаришлар деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича фан-техника ютуқларини қўллаш натижасида иқтисодиётда ўсиш рўй беради. Масалан автомобилнинг яратилиши ёқилғи саноати, нефт қазиб чиқариш, химия, йўл қурилиши материаллари саноатларининг жадал ривожланишига сабаб бўлди. Янги технологиялар ишлаб чиқариш унумдорлигини бир неча баравар ошириш, илгари фойдаланилмаган ресурсларни ишга тушириш имконини беради. Техник ва технологик янгиликлар доим ҳам яратилавермаслиги иқтисодиётдаги тебранишларга сабаб бўлади.

Олимларнинг яна бир гуруҳи иқтисодий босқичларни сиёсий ва тасодифий вазиятларга боғлашади.

Бу жараённи монетар сиёсатга боғлайдиган олимлар ҳам мавжуд. Яъни, давлат қанчалик кўп пул босиб чиқарса, унинг қадри шунчалик камайиб боради, ва аксинча, пул миқдори қанчалик кам бўлса, ишлаб чиқариш кўламининг пасайиши ва ишсизлар сонининг ортиши шунчалик тезлашади. Хуллас, иқтисодий босқичларни баҳолашга турли хил ёндашувлар мавжуд. Аммо барча иқтисодчилар, ишлаб чиқариш ва бандлилик даражаларини ялпи талаб ва бошқача айтганда ялпи харажатлар миқдорига боғлиқ, деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Чунки, корхоналар ўз товар ва хизматларини уларга талаб бўлсагина ишлаб чиқаради. Бошқача айтганда, талаб катта бўлмаса, корхоналарда товар ва хизматларни катта миқдорда ишлаб чиқариш фойдали эмас. Ўз навбатида, ишлаб чиқаришда бандлилик ва даромадлар даражаси ҳам, айнан шу сабабли, паст бўлади. Ялпи харажатлар миқдори қанчалик кўп бўлса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши катта фойда олиб келади. Шунинг учун ишлаб чиқариш, бандлилик ва даромадлар даражаси ортиб боради. Иқтисодий тебранишлар сабабларини, уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш,

иқтисодий тебранишлар амплитудасини қисқартириш барча ҳукуматлар макроиқтисодий сиёсатининг муҳим мақсадларидан биридир.

Жаҳон мамлакатларининг инновацион ривожланиш моделлари:

АҚШ жаҳондаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни моделлаштириш орқали мавқеини юксалтиришга таянади.

Япония техник, ижтимоий, иқтисодий ва экологик инновацион модели.

Хитой даромад келтирадиган соҳаларни кенгайтириш мақсадида инвестициялар киритишни кенгайтириш модели.

Европа итифоқи давлатлари ижтимоий, иқтисодий ва маънавий инновацион модел.

Хиндистон компьютер дастурларини яратишни ривожлантириш модели.

Россия харбий технологияларни ривожлантириш модели.

2. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишида пул массасини тартибга солишнинг асосий усуллари.

Циклларнинг асосий турлари

Цикл турлари	Циклнинг давомийлиги	Асосий хусусиятлари
Китчин цикли	2–4 йил	Захиралар миқдори → ЯММ, инфляция, бандликнинг тебраниши, тижорат цикллари
Жуглар цикли	7–12 йил	Инвестицион цикл → ЯММ, инфляция ва бандликнинг тебраниши

Кузнец цикли	16-25 йил	Даромад → иммиграция → уй-жой қурилиши → ялпи талаб → даромад
Кондратьев цикли	40-60 йил	Техника тараққиёти, таркибий ўзгаришлар
Форрестер цикли	200 йил	Энергия ва материаллар
Тоффлер цикли	1000-2000 йил	Цивилизацияларнинг ривожланиши

3. Валюта курсини давлат томонидан тартибга солиш.

Валюта курсига таъсир этувчи омилларни қуйидагича туркумлашимиз мумкин:

1) Молиявий омиллар.

Фоиз ставкаси молия бозорининг асосий кўрсаткичи ҳисобланиб, валюта курсига сезиларли таъсир этиши мумкин. Ҳар бир мамлакатда фоиз ставка турлари хар хил бўлади, уларнинг ҳаммаси мамлакат асосий ставкасига асосланади (1.1-жадвалга қаранг).

Мамлакат фоиз ставкаси юқори бўлса, маҳаллий валюта кадри кўтарилади ва аксинча.

2) Сиёсий омиллар.

Молия вазири, Марказий банк бошқаруви, ҳукумат ва бошқаларнинг алмашгани, ёки парламент ва президент сайлов натижаларининг аниқланиши.

3) Марказий банк сиёсати.

Марказий банк сиёсати валюта курсига таъсир этувчи фундамента омил ҳисобланади. У пул таклифи, фоиз ставкаси, бозордаги интервенция орқали валюта қиммати, Жаҳон Савдо Баланси ва Жаҳон инфляциясига таъсир этади.

4) Психологик омиллар.

Бундай омиллар валюта бозорининг жорий ҳолатига қараб, сезиларли таъсир этиши ва умуман ҳеч қандай таъсир этмаслиги мумкин.

Валюта маблағлари мамлакатга фоиз ставкаси ёки айирбошлаш курсининг ошишини кутиш натижасида оқиб келиши мумкин. Валютанинг чиқиб кетиши унинг оқиб келиши каби шиддатли бўлиши мумкин, бу эса спекулятив аҳамиятнинг ортиши ва миллий валюта қадрининг тушишига олиб келиши мумкин.

5) Иқтисодий кўрсаткичлар.

Бундай кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ ёки GDP) иқтисодиётнинг ўсиш суръатларини кўрсатиб беради. Бу кўрсаткичнинг тушиши иқтисодий ўсиш сустлашаётганлигидан далолат беради. Бу ҳолатда ҳукумат фоиз ставкаларини

тушириб, муомаладаги валютани ошириши мумкин. Бу ўз навбатида, валюта курсининг тушишда акс этади.

б) Ишсизлик даражаси. Ишсизлар сонини аниқловчи кўрсаткич. Макроиқтисоий мувозантнинг IS-LM моделига мувофиқ, ишсизликнинг ортиши пул массасини камайишига ва аксинча, пасайиши пул массасининг ортишига сабаб бўлади. пул массасининг у ёки бу йўналишда ўзгариши валюта паритети орқали валюта курсига таъсир этади.

в) Қишлоқ хўжалигидан ташқари бандлик. Қишлоқ хўжалигидан бошқа фаолиятнинг ривожланиши кучли ёки ўртача иқтисодий ўсишни таъминлайди, бу эса миллий валюта қадрининг ошишига хизмат қилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги валюта борасидаги ўзгаришларга таъсирчанлиги суст бўлади. Мамлакат ЯИМда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг камайиши унинг валюта курси билан ўзаро ўзгаришига таъсирчанлигини оширади.

г) Тижорат савдоси. Мамлакат савдо балансида киримига нисбатан чиқимнинг ортиши дефицитни юзага келтиради. Мамлакат савдо баланси валюта курсининг пасайишига олиб келади.

д) Истеъмол нархлар индекси (CPI). Мамлакат аҳолиси истеъмол қиладиган товар ва хизматлар саватининг бозор нархи ўзгаришини аниқловчи статистик ўлчам. Индекснинг ўсиши инфляция жадаллашаётганини англатади. Инфляция эса валюта курсига икки томонлама: паритет ва фоиз ставкаси орқали таъсир этади.

е) Узоқ муддат фойдаланиладиган (истеъмол қилинмайдиган) товарларга буюртма бериш. Ишлаб чиқаришни тиклаш ёки янгилаш. Бу мамлакатнинг ривожланиш босқичида эканлигини англатади ва миллий валюта қадрини мустақамланишига замин яратади.

ж) Саноат ишлаб чиқаришнинг ривожланиши – иқтисодий ўсишни англатади. Марказий банк фоиз ставкасини тушириб иқтисодиётни рағбатлантиради ва валюта курси тушади.

з) Чакана савдо. Савдо ҳажми ошганда, Марказий банк фоиз ставкасини кўтаради ва кредит беришни қатъийлаштиради, бу эса валюта курсини ошишига таъсир этади.

б) Марказий банкнинг очик бозордаги операциялари. Марказий банк қимматли қоғозларни харид қилиши ва сотиши пул массасига таъсир этади. Бу валюта курси ўзгаришига таъсир этади.

7) Фоиз ставкаси. Марказий банк фоиз ставкасини ўзгаритириш билан валюта курсига таъсир этиши мумкин. Шу ўринда фоиз ставкасининг ўзгариши ички ёки ташқи манфаатлардан келиб чиқилиши валюта курсида акс этиши мумкин. Масалан, фоиз ставкаларининг оширилиши очик иқтисодиётда капитални жалб қилади ва валюта курси кўтарилади. Марказий банк ички иқтисодиётни рағбатлантириш мақсадида, фоиз ставкасини туширади, бу капиталнинг оммавий чиқиб кетишини келтириб чиқариши мумкин, шунинг учун капитал ҳаракати бўйича чекловлар жорий этилади ва валюта курсига таъсир ҳам нейтраллашади.

6-мавзу. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.

Режа:

1. IS-LM моделининг моҳияти.
2. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши.
3. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни.
4. Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиш.

Калит сўзлар: IS-LM моделининг моҳияти, халқаро молия институтларининг ташкил топиши ва уларнинг фаолиятлари, Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатларда институционал ва таркибий ислохатларни амалга оширишдаги ва камбағалликка қарши курашдаги ўрни, Халқаро валюта фондининг ташкил этилиши ва асосий мақсадлари, Европа тараққиёт ва тикланиш банки ва Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиши масалалари кўриб чиқилади.

1. IS-LM моделининг моҳияти.

Сўнгги пайтларда жаҳон иқтисодиётида кузатилаётган интеграция жараёнлари ХВФ мутахассислари Роберт Манделл ва Маркус Флеминг томонидан 1960 – йилларда яратилган оптимал валюта ҳудудлар назариясига асосланган ҳолда олиб борилмоқда. Бу назария асосида замонавий Европа валюта тизими шакллантирилган.

Оптимал валюта ҳудуди бу бир гуруҳ мамлакатларнинг келишган ҳолда, марказлашган валюта сиёсатини олиб бориши тушинилади. Бундай сиёсат ўз навбатида, ҳудудга кирган мамлакат ўртасида маълум кўрсаткичларнинг ўзаро мувофиқлигини талаб этади. Манделл – Флеминг модели бундай шароитда валюта сиёсатининг самарадорлигини кўрсатиб берган.

Маълумки, «IS-LM» модели товар ва пул бозоридаги мувозанат орқали макроиқтисодий барқарорликка эришишни акс этади. Манделл – Флеминг модели бунга қўшимча равишда, очик иқтисодиёт учун тенгламаларни ҳам ўз ичига олган. Модел қуйидаги учта тенгламадан иборат:

$$(IS) \quad Y=C(Y-T)+I(r)+G+NX(Y,e) \quad (1)$$

$$(LM) \quad M/P=L(r,Y) \quad (2)$$

$$r=r^* \quad (3)$$

(1) тенглама – товар бозорида мувозанатга эришилганида Y даромад ва r фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи IS эгри чизигининг тенгламасидир. Бу тенглама ялпи даромад C истеъмол, I инвестиция, давлат харажатлари ва NX соф экспорт йиғиндисига тенглигини кўрсатади. Одатий IS-

LM моделидан фарқли равишда бу ерда, е валюта курси иштирок этади. Валюта курси кўтарилганида соф экспорт камаяди, курс тушганида соф экспорт ошади.

(2) тенглама – LM эгри чизигининг тенгламаси ҳисобланади. Бу тенглама пул бозорида мувозанат бўлганида Y даромад ва r фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни акс этади. Тенгламага мувофиқ, пул таклифи (M/P) r фоиз ставкаси ва Y даромад функцияси ҳисобланадиган пул талаби (L)га тенг бўлиши керак. Марказий банк томонидан аниқланадиган M пул таклифи ва P нархлар даражаси экзоген ўзгарувчи ҳисобланади.

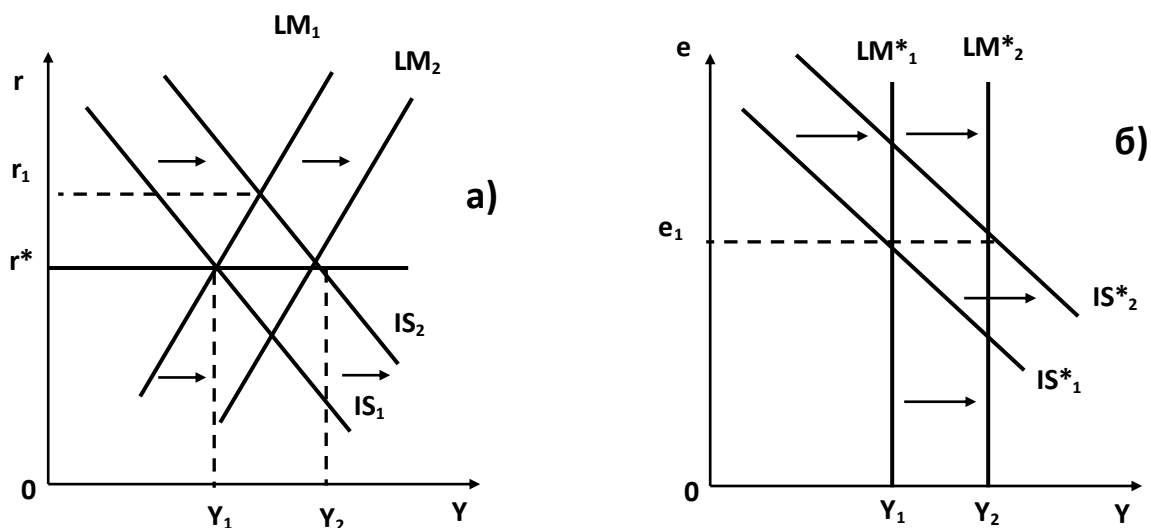
(3) тенглама – ички r фоиз ставкаси r^* жаҳон даражасига тенг бўлиши кўрсатади. Моделнинг айнан шу томони кичик очик иқтисодиёт (валюта ҳудуди) жиҳатидан келиб чиқади.

Манделл–Флеминг модели учта эндоген ўзгарувчидан таркиб топган: Y = ялпи даромад, r = фоиз ставкаси ва e = валюта курси. Ўз навбатида, учта ўзгарувчидан иборат икки ўлчамли график тузиш имкони йўқлиги туфайли, моделни иккита график орқали акс эттириш мумкин.

Манделл-Флеминг модели қатъий белгиланган ва эркин сузиб юрувчи курс режимида макроиқтисодий сиёсатни таҳлил қилиш имконини беради.

Қатъий белгиланган валюта курсида макроиқтисодий сиёсат йўналиши. Қатъий белгиланган валюта курси режимида Марказий банк белгиланган курс бўйича миллий валютани сотиш ёки харид қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бу ҳолда, ички мувозанатни таъминлашга қаратилган макроиқтисодий сиёсат одатда, тўлов балансининг ижобий ёки салбий сальдосига олиб келади. Ташқи мувозанатнинг бундай бузилиши давлатнинг мос сиёсати билан бартараф этилиши лозим. Масалан, Марказий банк тўлов балансининг салбий сальдоси юзага келганида, интервенцияни амалга ошириши лозим, бу эса ўз навбатида олтин – валюта захирасининг камайишига олиб келади. Марказий банк интервенцияни амалга ошириши моделда LM эгри чизигининг силжишида акс этади.

Солиқ - бюджет сиёсати. Кичик очик иқтисодиётга рағбатлантирувчи солиқ – бюджети сиёсати оқибатларини мисол тариқасида кўриб чиқамиз (масалан давлат харажатларини оширилиши). Давлат харажатларининг кўпайиши жами талабни келтириб чиқаради – IS чизиги ўнгга IS2 гача силжийди (1 - расм). 1 - расмдан кўриш мумкинки, бунинг натижасида фойда ўсиши билан бирга фоиз ставкаси ҳам r_2 гача кўтарилади, чунки фойданинг ўсиши пулга бўлган талабни кўпайтиради. Бир вақтнинг ўзида фоиз ставкасининг юқорилиги чет эл капиталини оқиб киришини фаоллаштиради, актив сальдо ҳисобини ошишига ва умуман тўлов балансини яхшиланишига олиб келади.

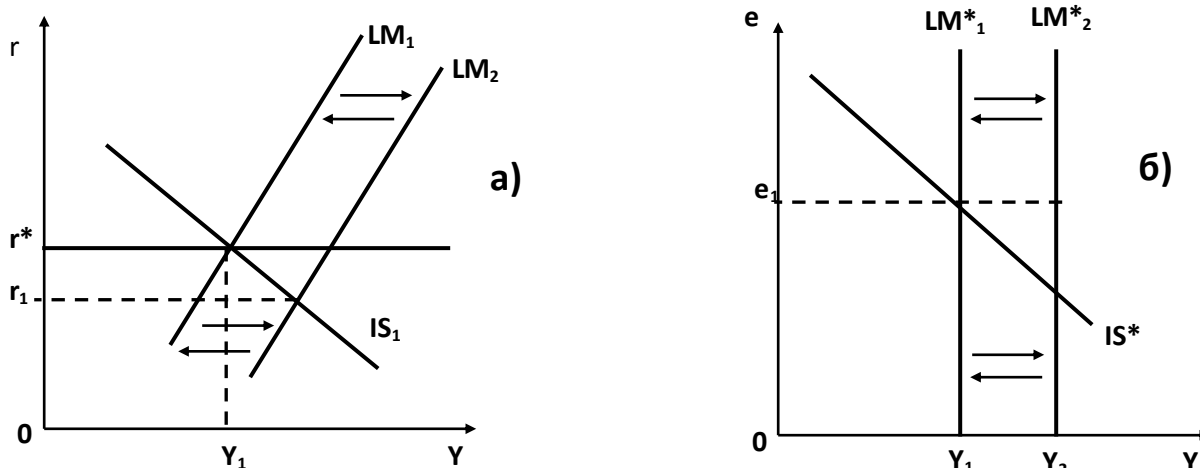

1 – расм. Қатъий белгиланган валюта курсида солиқ-бюджет сиёсати.

Давлатга чет эл капитални кириб келишининг кучайиши миллий валюта курси ошишига олиб келади. (1 - расм). Валюта курсини белгиланган e_2 даражада ушлаб туриш учун Марказий Банкдан интервенция қилишни талаб этади (чет эл валютасини сотиб олиб, миллий валютани сотиш), бу ўз навбатида пул массасини ошишига олиб келади. Пул таклифини кўпайиши LM чизигини ўнгга силжитади ва фоиз ставкасини тушишига олиб келади. Бу ҳолат ички фоиз ставкасининг жаҳондаги фоиз ставкаси билан тенглашгунча давом этади.

Шундай қилиб, қисман очик иқтисодиётда белгиланган валюта курси шароитида фойда даражаси (Y) рағбатлантирувчи бюджет-солиқ сиёсати натижасида, ёпик иқтисодиётдагига нисбатан юқори даражада ўсади. Бу давлат ҳаражатларининг фойда даражасига таъсирини пул массаси ошиши эффекти орқали таъсири билан изоҳланади.

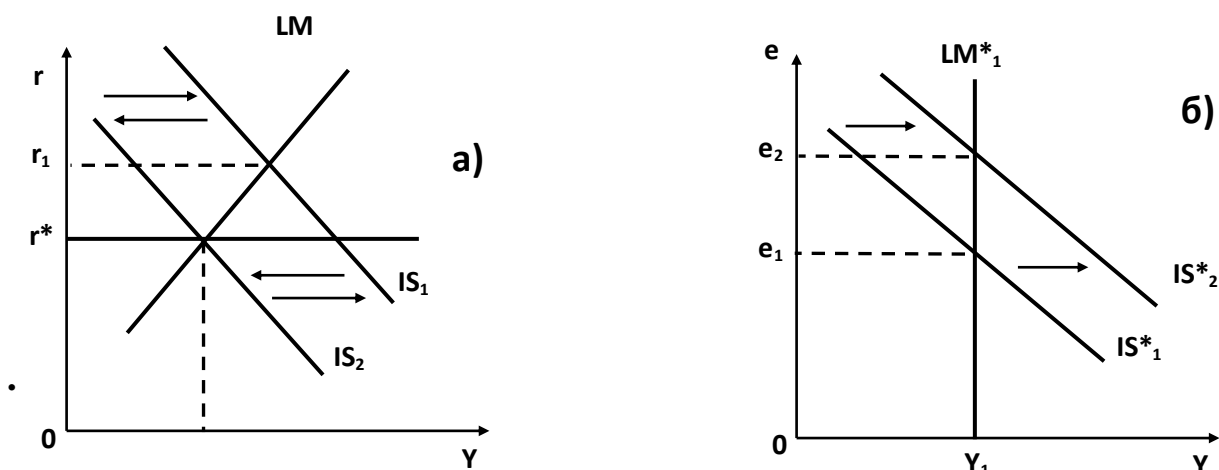
Пул-кредит сиёсати. Белгиланган валюта курси шароитида рағбатлантирувчи кредит – пул сиёсатини кичик очик иқтисодиётга таъсирини кўриб чиқсак. Пул таклифининг кўпайиши LM чизигини LM₂ гача ўнгга силжишини англатади (2– расм). Натижада фоиз ставкаси пасаяди, бу инвестицияларни кенгайтишига ва фойданинг ошишига олиб келади. Шунинг билан бирга, ички фоиз ставкаларини жаҳондагига нисбатан пасайиши ($r_1 < r^*$) (4 – расм) капитални давлатдан чиқиб кетишига ва тўлов балансини дефицитини (камомадини) ҳосил бўлишига олиб келади.

2-расм. Қатъий белгиланган валюта курсида пул-кредит сиёсати.

Капитал чиқиб кетиши ва тўлов баланси дефицити чет эл валютасига бўлган талабни кўпайтиради ва миллий валюта курсини пасайишига олиб келади. (2 – расм). Агарда марказий банк миллий валюта курсини белгиланган даражада ушлаб турмоқчи бўлса валюта интервенциясини ўтказиши лозим бўлади (чет эл валютасини сотиб, миллий валютани харид қилиш). Натижада пул массаси қисқаради. Оқибатда LM чизиғи чапга LM_1 ҳолатига қайтади. Пул массаси ҳажмининг қисқариши билан фоиз ставкаси кўтарилади ва капитал чиқиб кетиши тўхтади. Маълум вақтдан сўнг иқтисодиёт аввалги ҳолатига қайтади. Рағбатлантирувчи пул-кредит сиёсати орқали пул массасининг ўсиши фойдага таъсир этмасдан тўлов баланси орқали, «ўтиб кетади». Шундай қилиб белгиланган валюта курсида кредит-пул сиёсати самарасиз бўлиб қолади, чунки пул массасини кўпайтиришга бўлган ҳаракатлар валюта бозоридаги интервенция орқали чекланади (нейтраллаштирилади).

Энди *сузиб юривчи валюта курсида* макроиқтисодий сиёсат оқибатлари таҳлилига тўхталамиз. Бу шароитда Марказий Банк валюта бозори фаолиятига аралашмайди, яъни миллий валюта курси (соф экспорт миқдорига NX ҳам) тўлов балансидаги тебранишлар бартараф этилмагунча ўзгаришига йўл қўйиб беради. Бундай шароитда Марказий Банкнинг валюта резерв ва пул базасининг ўлчамлари ўзгармай қолади. Бошқача қилиб айтганда агарда давлатда сузиб юривчи валюта курси қабул қилинса тўлов балансининг тенглашиши давлат аралашувисиз автоматик тарзда содир бўлади.

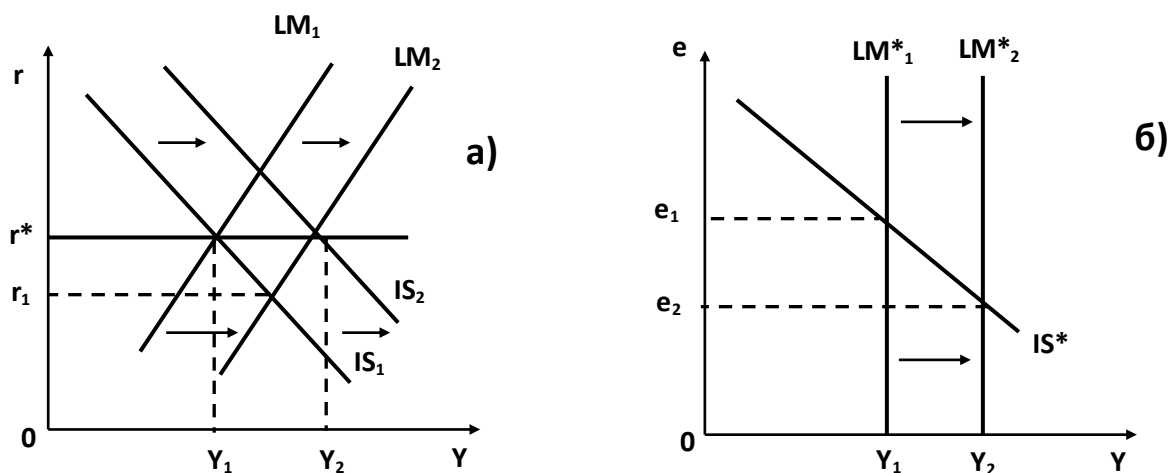
3 – расм Сузувчи валюта курсида солиқ-бюджет сиёсати.

Солиқ – бюджет сиёсати. Кичик очик иқтисодиётга асосланган иқтисодиётда сузиб юрүвчи валюта курси давлат томонидан олиб борилаётган солиқ-бюджет сиёсатига қарши ишлайди ва давлатнинг барча ишлари самарасини йўққа чиқаради. Мисол тариқасида рағбатлантирувчи солиқ-бюджет сиёсати оқибатларини кўриб чиқсак (3 – расм). Давлат томонидан товар ва хизматларни харид қилиниши кўпайиши жами талабни оширади (IS чизиғини IS_2 гача силжитади). Даромадларнинг ошиши бир вақтнинг ўзида фоиз ставкаларини r_2 даражага ўсишига олиб келади (4.1 (а) – расм). Бу капиталнинг кириб келишини ва мусбат тўлов балансини ҳосил бўлишига сабаб бўлади. Сузувчи валюта курси миллий валюта қиймати тўлов баланси сальдосини тенглаштириш учун ўсади.

Валюта курсини ўсиши оқибатида соф экспортнинг NX камайишига олиб келади. IS чизиғи чапга силжийди. Валюта курси ўсиши ва соф экспорт ҳажмининг камайиши тўлов балансини актив сальдоси мавжуд вақтда, яъни ички фоиз ставкаси жаҳондаги даражадан юқори бўлган вақтда, тенглашмагунча давом этади. Тенглик бошланғич нуктада қарор топади (4.1 (а) – расм), лекин шунинг билан бирга валюта курси ўсади (4.1 (б) – расм). Давлат ҳаражатларининг ўсиши натижасида даромаднинг ўсиши соф экспортнинг қисқариши билан мувозанатлаштирилади, натижада сузувчи валюта курси шароитида солиқ-бюджет сиёсати самарасиз бўлиб қолади.

Пул – кредит сиёсати. Фараз қилайлик Марказий Банк рағбатлантирувчи пул-кредит сиёсатини олиб бориш натижасида пул таклифини кўпайтирди. Пул массасининг ошиши ялпи талабни ошишига олиб келади (LM чизиғи ўнгга LM2 гача силжийди) ва фоиз ставкасини r_2 даражасигача пасайтириши натижасида

инвестициялар ўсиши ва даромаднинг кўпайишига сабаб бўлади (4– расм). Ҳоиз ставкаси пасайиши оқибатида капитал чиқиб кетиши кучаяди ва натижада тўлов баланси камомади ортади.

4-расм. Сузувчи валюта курсида пул-кредит сиёсати.

Сузувчи валюта курсида тўлов баланси дефицитини (камомадини) олдини олиш учун миллий валюта курсини пасайтириш лозим (4.1 (б) – расм). Марказий Банк валюта бозори фаолиятига аралашмаслигини ва алмашув курсини эркин тебранишига йўл қўйишини ҳисобга олсак, валюта курсининг қадри пасайиши соф экспортни кўпайишига ҳамда жами талаб ва даромаднинг ўсишига олиб келади.

Даромаднинг ўсиши пулга бўлган талабнинг кўпайишига ва Ҳоиз ставкасининг ошишига олиб келади. IS эгри чизиғи ўнгга учта график бир нуқтада кесишмагунча силжийди, яъни миллий Ҳоиз ставкаси жаҳонники билан тенглашмагунча давом этади. Шу нуқтага етганда капитал оқиб кетиши ва валюта курси пасайиши тўхтабди. Демак, сузувчи валюта курси шароитида пул-кредит сиёсати даромадга таъсир этиш нуқтаи назаридан самарали ҳисобланади. Пул массасининг кўпайиши ва миллий валюта курси натижасида соф экспорт ўсади, натижада фойда ҳам маълум даражада ўсади. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, пул массасининг ўсиши ташқи талабни рағбатлантиради. Ички Ҳоиз ставкаси аввал пасаяди, кейин эса аста секин кўтарилиб аввалги ҳолатига келади. Бундан келиб чиқадики, фойда ўсишининг асосий манбаи инвестицияларнинг ўсиши эмас балки соф экспорт бўлиб қолади.

Кичик очик иқтисодиётда турли валюта курси режимларида макроиқтисодий сиёсатнинг учраши мумкин бўлган оқибатларини кўриб чиқдик. Олинган натижаларни солиштиришдан олдин, баъзи чекинишларга йўл қўйилганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Биринчидан тадқиқот мобайнида фақат иккита валюта курси режими – катъий белгиланган ва эркин сузувчи кўриб чиқилди. Реал ҳаётда валюта курсини бошқаришни бошқа бир қанча механизмлари ишлатилади, жумладан «бошқарилувчи сузиш», «валюта коридори» ва х.к. Аммо бу механизмларнинг барчаси кўриб ўтилган валюта курси режимларининг бир кўринишидир холос. Бундан келиб чиқади, биз кўриб чиққан макроиқтисодиёт сиёсати тамойиллари ҳақиқатга яқин бўлиб, баъзи бир қўшимчаларни киритган ҳолда валюта курслари режимларининг иқтисодий оқибатларини кўриб чиқишда фойдаланса бўлади.

Иккинчидан, макроиқтисодий сиёсатни тадбиқ этиш жараёнида валюта резервлари ҳажми, пул массаси базаси ва пул таклифи орасида қатъий боғланиш бор деб фараз қилдик. Албатта, стериллаштириш орқали бу ўзаро боғлиқликни вақтинча узиш мумкин: валюта резервлари ўзгарганда тескари тарафга Марказий Банкнинг ички активлари ҳажмини параллел равишда ўзгартириш орқали (ички давлат облигациялари, миллий тижорат банкларига ссудалар). Масалан Ўзбекистон Марказий Банки ўз резервидан 10 минг долларни сўмга сотса, миллий валюта таклифи камаяди. Шу билан бирга Марказий Банк шу суммага давлат облигацияларини сотиб олса, иқтисодиётда тўлов баланси мувозанатсизлиги шароитида нореал баланд ёки паст валюта курси сунъий равишда ушлаб турилади. Аммо тўлов баланси камомади шароитида мавжуд валюта резервлари билан стериллаштириш имкониятларини қўллаш чекланган бўлади, чунки маълум вақтдан кейин бу резервлар минимал тўлов даражага етиши мумкин. Тўлов баланси профицити пайтида эса Марказий Банк учун чекловчи сифатида ички кредит миқдори бўлади. Шунинг учун стериллаштириш сиёсатини вақтинчалик чора деб қараш мумкин.

Учинчидан, таъкидлаш лозимки, ўтказилган тадқиқотдан олинган натижалар макроиқтисодий сиёсат учун қисқа муддатли оқибатларга олиб келиши мумкин, яъни баҳоларнинг умумий даражаси ўзгармасдан қолади. Шунинг учун тадқиқотда биз томонимиздан қўлланилган қисқа муддатли мувозанат моделида қисман бўлсада, баҳоларни ўзгаришини ҳисобга олиш мумкин. Баҳоларнинг умумий даражаси (P) LM эгри чизиги тенглиги таркибига киради. Баҳоларни ўзгартириш вақтида пул таклифи реал кўрсаткичларда (M/P) ўзгаради. Шунинг учун баҳонинг кўтарилиши LM эгри чизигини чапга силжитади, пасайиши эса LM эгри чизигини ўнгга силжитади.

Тўртинчидан биз кичик очик иқтисодиётни кўрган бўлсакда, Манделл-Флеминг моделида қўлланган тадқиқотнинг асосий тамойиллари ривожланган хўжаликларда макроиқтисодий сиёсатни таҳлил этишда ҳам фойдаланса бўлади. Йирик иқтисодиёт учун ёпиқ ва кичик очик иқтисодиётнинг жиҳатлари

хосдир. Шунинг учун Манделл-Флеминг модели орқали олинган хулосаларни ёпиқ иқтисодиёт учун «IS-LM» модели бериладиган хулосалари билан тўлдириш зарур (жумладан, ички фоиз ставкаларини жаҳондагидан фарқ қилишини мумкинлигини эътиборга олиш керак).

Очиқ иқтисодиётдаги макроиқтисодий сиёсат бўйича тадқиқот натижаларини кўриб чиқсак. Асосий хулоса шундан иборатки, очиқ иқтисодиёт шароитида макроиқтисодий сиёсат валюта курси режимига қаттиқ боғланган бўлади.

Солиқ бюджети сиёсати қатъий белгиланган валюта курси шароитида ялпи даромадга таъсир кўрсатади. Бундан келиб чиқадики, солиқ-бюджет сиёсати фоиз ставкаларини ўзгаришига олиб келади ва натижада капитал кириши ёки чиқиб кетишига сабаб бўлади. Тўлов баланси сальдосининг актив ёки пассив бўлиши валюта интервенциялари орқали пул массасини ўзгартиришга олиб келади ва бу нарса солиқ-бюджети сиёсати эффектини кучайтириб кўрсатади. Сузувчи валюта курси шароитида тўлов балансидаги ўзгаришлар валюта курсига боғлиқ бўлиб, экспорт ва импортнинг ҳажмига таъсир қилиш орқали давлатнинг солиқ-бюджет сиёсатининг таъсирини нейтраллаштиради.

Солиқ-бюджет сиёсатининг самарадорлиги ҳам валюта курси режимига боғлиқдир. Қатъий белгиланган валюта курсида Марказий Банк пул массаси ҳажминини бошқариш сиёсатини эркин олиб бориш шароитига эга бўлмайди. Пул массаси ҳажмига ўзгартириш борасидаги ҳар қандай ҳаракат фоиз ставкаси даражасини ўзгаришига олиб келади, бу ўз навбатида капитал ҳаракати ва тўлов балансида ўзгаришларга олиб келади. Ташқи мувозанатни тиклаш учун Марказий Банк пул массаси миқдorigа тескари йўналишда таъсир этишга мажбур. Агарда давлат қатъий белгиланган валюта курсини ушлаб туришдан чекинса солиқ-бюджет сиёсати макроиқтисодий бошқаришнинг самарали воситага айланади. Бу пул массасини кенгайтириш фоиз ставкасини пасайтириш ҳамда миллий валюта курсини тушириш каби қўшимча самарали воситалар орқали ҳам эришилади. Шундай қилиб, қўйидаги хулосага келиш мумкин, самарали давлат иқтисодий сиёсати мавжуд таъсир этувчи инструментлар сиёсатнинг уйғунлигига боғлиқдир.

Валюта курси режимини танлаб олиш орқали давлат ички макроиқтисодий бошқарув воситаларини ҳам танлаб олган бўлади, ва аксинча, давлатнинг ички устивор ривожланиш йўналишларига (иқтисодий ўсиш, инфляцияни пасайтириш, ижтимоий ҳимояни кучайтириш ва ҳ.к.) қаратилган сиёсатни амалга ошириш орқали мақсадга эришишда ҳар қандай ташқи иқодий сиёсат ёрдам бермаслигини ёдда тутиш лозим.

Р.Манделл ва М.Флемингдан сўнг оптимал валюта ҳудудлар назариясини такомиллаштиришга Америкалик профессорлар Стэнфорд университетидан

Р.Маккиннон ва Пристон университетидан П.Кененлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар ушбу оптимал валюта ҳудудини белгиловчи тизимнинг иқтисодий хусусиятларига аниқлик киритишди. Бу борада тадқиқотни янада бойитишга бағишланган ишлари билан Ж. Инграмм, Г. Грубел, У. Корден, И. Ишиям ва К. Хамада ва бошқа олимлар валюта ҳудудида иштирок этиш афзалликлари ва камчиликларини, ҳамда ундаги иштирокини баҳолашни тадқиқ қилишган¹³.

Валюта ҳудудининг оптималлиги очик иқтисодиётда ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш доирасида макроиқтисодий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Валюта ҳудудида иштирок этишнинг асосий камчилиги бўлиб, пул – кредит сиёсати мустақиллигининг йўқолиши ҳисобланса, афзаллиги пул нафлилигининг ошишида намоён бўлади. Валюта ҳудудини ташкил этишда афзаллиги ёки камчилигини баҳолашда юқоридаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Ушбу мезонлар ўзаро боғлиқдир: масалан, иқтисодиётни ташқи савдо учун очиклиги ички нархларнинг валюта курсига нисбатан эгилувчан бўлишига таъсир этади, ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракати ва аъзо мамлакатларда бюджет устуворлиги нархларнинг эгулувчанлигини талаб этмайди, бюджет устуворлигининг амал қилиши ва шоклар оқибатидан ҳимоя қилади ва бошқалар. Бу эса оптималлик мезонлари ўртасида эндоген боғлиқлик борлигидан далолат беради. Дастлабки баҳолаш бўйича валюта ҳудудида иштирок этишни билдирган номзодлар мезонларга жавоб бермасида, ҳудудда иштирок этиш унинг иқтисодий тизимини талаб даражасига етгунча ўзгартириши мумкин.

Оптимал валюта ҳудудлар назариясида икки фундаментал камчилик мавжуд. Биринчи навбатда, бу меъёрий иқтисодий назария ҳисобланиб, мукамал валюта ҳудуди қандай бўлиши кераклигини тавсифлайди. Аммо унда, валюта ҳудуди оптималлигини баҳоловчи аниқ инструментлар таҳлили кўрсатилмаган. Бундан ташқари, мазкур назарияда зиддият мавжуд. Бир томондан валюта ҳудуди иштирокчилари валюта курсларини қатъий белгилаган катта бўлмаган очик иқтисодиётга эга бўлиши керак. Бошқа томондан, улар ташқи шокларга бардош беришлари учун ишлаб чиқаришни диверсификациялаган бўлишлари керак, бу эса йирик ёпиқ иқтисодиётга хос хусусиятдир.

Шундай қилиб, валюта ҳудудида иштирок этишни белгиловчи оптималлик мезонлари ўртасида мавжуд камчиликлар бу борада тадқиқотларни чуқурлаштиришни талаб этади.

¹³ Евро — дитя Манделла? Теория оптимальных валютных зон. М.: Дело, 2002.

2. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни

Молия – кредит ва валюта тизимининг юзага келиши ўзига хос тарихий воқеликка эга. Молиявий – валюта муносабатлари аввалига якка ҳолда намоён бўлиб, икки ёқлама келишувлар доирасида бўлиб тизимли кўринишга эга бўлмаган. Кейинчалик давлатлар кўп томонлама келишувлар туза бошлашган. Шу тариқа валюта молиявий муносабатлари миллий тизим чегарасидан чиқиб, худудий ва жаҳон тизимларини ташкил этган. Маълумки, валюта тизими таркибий элементлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг қай йўсинда амал қилишига қараб бутун тизимга баҳо бериш мумкин бўлади. Валюта тизимининг элементларидан бири бўлиб, валюта муносабатларини тартибга солувчи органлар фаолияти ҳисобланади. Миллий валюта тизимида бу алоҳида давлат органлари бўлса, халқаро миқёсда бу вазифани халқаро молия институтлари амалга оширишади.

Жаҳон валюта тизими эволюциясида тартибга солувчи институционал асослари

Даври	Валюта тизими	Институционал жиҳати
1867–1913 йиллар	Париж валюта тизими	Конференция (1867 йил)
1922– 1936	Генуя валюта тизими	Конференция (1922 йил) Халқаро ҳисоблар банки (1930 йил)
1944 – 1976	Бреттон Вудс валюта тизими	ХВФ (1944 йил)
1976-ҳозирга қадар	Ямайка валюта тизими	ХВФ (1944 йил) Конференция (1976)

Халқаро молия институтлари мамлакатлараро ташкил этилгани учун кўп томонлама манфаатларга хизмат қилади ва умумлашган ёки бирхиллашган қоидаларни ишлаб чиқади. Валюта тизими айнан шу қоидаларга мувофиқ шаклланади.

Тарихан тўртта жаҳон валюта тизими амал қилган ва уларнинг ҳар бирида валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ташкилот фаолият олиб борган (9.1-жадвалга қаранг).

Халқаро молия институтлари асосан, биринчи жаҳон урушидан кейин ташкил топа бошлаган. Бу халқаро ташкилотлар аъзо мамлакатларга қарз маблағларини тақдим этиш билан бирга жаҳон валюта тизимининг фаолият юритиш тамойилларини ишлаб чиқишади ва давлатлараро валюта муносабатларини тартибга солишади.

Халқаро молия институтлари хўжалик муносабатларининг жадаллашуви, глобализация жараёнининг ривожланиши, жаҳон иқтисодида кечадиган инқирозларни биргаликда ҳал этишга эҳтиёжнинг юзага келиши билан ташкил этила бошлаган.

Халқаро молия институтларини валюта муносабатларининг ривожланишига таъсир этишига қараб, икки гуруҳга бўлиш мумкин: бевосита валюта муносабатларини ривожланишини белгилаб берадиган ташкилотлар ва билвосита кўрсатадиган хизматлари орқали таъсир этадиган институтлар (9.1-расмга қаранг).

Халқаро ҳисоблар банки (ХХБ) 1930 йилда Бельгия, Франция, Германия, Италия, Япония, Буюк Британия ва АҚШ таъсисидида Базель шаҳрида ташкил этилган бўлиб, унга Биринчи Жаҳон урушини яқунлаб берган Версаль шартномасига мувофиқ, Германия келтирган зарарларни қоплаш учун тўловларни тартибга солиш вазифасини юклатилган эди. Шунингдек, ХХБ марказий банкларни ҳамкорликда иш олиб боришларини таъминлаши керак эди. Банк номи ҳам шу вазифалардан келиб чиқиб қўйилган. 1930 йиллардаги молиявий ва иқтисодий инқироз марказий банкларни биргаликда фаолият олиб боришни талаб этар эди. Генуя валюта тизими тамойилларида асосида ташкил этилган валюта муносабатлари ХХБ га аъзо мамлакатлар марказий банкларининг доимий йиғилишларида тартибга солиб туриладиган бўлди.

Буюк депрессия ва сиёсий зиддиятларнинг ошиб бориши натижасида жаҳон валюта тизимининг инқирозга учрашига қарамасдан, марказий банклар учун Базелда ҳар ой йиғилиб, фикр алмашишлари учун шароит яратиб берилган эди. ХХБ марказий банкларга кенг қўлламдаги хизматларни кўрсатишда давом этиб, қисқа фурсатда ўз мавқеини мустаҳлаб олишга эришди ва иқтисодий тадқиқотлар олиб боришни йўлга қўйди.

Иккинчи жаҳон уруши давомида, Банк омон қилиши учун барча йиғилишларни тўхтатиб қўйди ва дахлсизлик тўғрисида декларацияни қабул қилди. Ушбу декларацияга мувофиқ, банк урушда қатнашаётган томонга бошқа мамлакатган нисбатан устунлик қилишга ёрдам берувчи банк хизматларини тўхтатиб қўйди ва марказий банкларга ўз мажбуриятларни бажаришга кўмак бериш билан чекланди.

1944 йилда Бреттон Вудс конференциясида муҳокама қилинган масалалар қаторида ХХБни тугатиш ҳам ўрин олди. Конференция қарори асосида ташкил этилган ХВФ ва Жаҳон банкининг фаолият кўлами ХХБга нисбатан кенг қамровли бўлгани учун, танлов янги институтлар ҳисобига ҳал этилиши кутилган эди. Бунга қарши Европа марказий банклари ўз институтларини сақлаб қолиш фикрини қўллаб қуватлашди. Кейинчалик ХХБ Европа мамлакатларининг молиявий тикланишида ниҳоятда катта ўринга эга бўлди. Бундан ташқари, Совуқ Уруш даврида банк икки қутб ўртасида дахлсиз бўлган музокара майдони сифатида хизмат қилди.

ХХБнинг Иккинчи жаҳон урушидан 70 – йилларгача бўлган даврда марказий банклар билан ҳамкорлиги қатъий белгиланган курсда эркин алмашпириладиган

валюталарга асосланган Бреттон Вудс валюта тизими манфаатларини химоя қилишдан иборат бўлди. 1950 йилларда Европа Тўлов Иттифоқининг (European Payments Union, EPU) агенти сифатида Банк Европа мамлакатлари валюталарини эркин алмаштиришга эришишда техник жиҳатдан катта ёрдам берган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европанинг барча мамлакатларида валюта муносабатлари қатъий тартибга солинган эди, бу эса эркин савдони сезиларли чеклади. EPU унга аъзо мамлакатларда валюта чекловларини баратарф этиб, халқаро бозорда валюталарнинг эркин алмашувини таъминлаш мақсадида ташкил этилган эди. Бу тadbир Европа учун муваффақиятли кечиб, 1958 йилнинг охирига келиб, худуд бўйлаб барча валюталар эркин конвертирланадиган бўлди.

1958 йилдан сўнг Бреттон Вудс валюта тизими 1944 йилда қабул қилинган тамойиллар асосида тўлиқ ишга тушди. Аммо тизимнинг самарали ишлаши учун мамлакатлардан ҳар томонлама ўзаро ҳамкоролик талаб этилди. Бундай шароитда Банкнинг резерв валюталар (доллар ва фунт стерлинг) позициясини таъминлашдаги иштирокида янада ошди. Бунда Банк марказий банклар ўртасида, мавжуд тизимни ишдан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган инқирозлардан сақлаш мақсадида, мувофиқлаштирувчи фаолият олиб борди. Бу фаолият доирасига Олтин Пулни сақлаш, своп битимлар тармоғини ташкил этиш, фунт стерлинг алмашинувини таъминлаш каби вазифалар кирган эди. Катта ўнлик (G10) томонидан белгилаган бу вазифалар ҳисобига мавжуд тизимнинг 60 – йиллардаги олтин даврида иқтисодий ўсишни таъминлашга эришилди. Шундай бўлсада, тизимнинг сақлаб қолиш имкони бўлди ва 1973 йиллардан бошлаб, эркин сузиб юривчи валюта курси даври бошланди.

Ўттиз йилдан ортиқ ХХБ Европада валюта интергация жараёнида яқиндан қатнашиб келган. Мазкур валюта тизими тамойиллар асосида қабул қилинган «валюта илони» режимини таъминлашда Банк техник жиҳатдан катта ёрдам кўрсатган. 1964 йилдан бошлаб, Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар марказий банларидан тузилган Бошқарув Қўмитасида интеграциянинг келгуси ишлари муҳокама этила бошлади ва 1979 йилнинг 13 мартида ХХБ бўлиб ўтган навбатдаги йиғилишда Европа валюта тизимини тўғрисидаги келишув имзоланди.

Йигирманчи асрнинг охириги ўн йилликларида молия бозорларининг кенгайиши ва глобаллашуви кучайиши натижасида, марказий банкларининг ХХБ орқали ҳамкорлиги тобора ортиб борди. ХХБ валюта ва молиявий барқарорлигини таъминлашни икки йўналишда олиб боради:

- зарурат юзага келганда фавқулотда молиявий ёрдам кўрсатиш;
- халқаро молиявий тизими барқарорлиги ва банк назорати самарадорлигини таъминлашга қаратилган стандартларни ишлаб чиқиш бўйича мутахассисларни жалб қилиш.

ХХБ марказий банкларга қуйидаги валюта операцияларини тақдим этади:

- спот, своп, форвард, опцион ва форекс бозоридаги депозитлар;
- хорижий валютанинг овернайт талабларини қондириш;

– Лондон, Берн ёки Нью Йорк молия бозорларига маблағларни жойлаштириш;

– спот, аутрайт, своп ва опцион шартлар асосида олтин олди – сотдисини амалга ошириш.

XXБнинг жаҳон валюта тизимида катта аҳамиятга эга бўлсада, алоҳида мамлакатларга, яъни аъзо бўлмаган давлатлар жумладан, Ўзбекистонда валюта муносабатлари ривожланишида ўринга эга эмас. МДҲ доирасида XXБга биргина Россия аъзо бўлган. Ҳозирги пайтда, Ўзбекистон валюта соҳасида ҳамкорлик қилаётган ва тўғридан – тўғри таъсирга эга ягона ташкилот бўлиб ХВФ ҳисобланади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) валюта – молиявий соҳасида халқаро ҳамкорликни таъминловчи ташкилот ҳисобланади ва ҳозирги пайтда 183 аъзолардан иборат. ХВФ Жаҳон банки билан бир вақтда 1945 йилда Бреттон Вудс конференцияси қарори билан ташкил этилган. Бошқа мавжуд молия институтларидан фарқли равишда ХВФ айнан валюта муносабатларини ривожлантириш, жаҳон валюта тизимининг ишлаш тамойилларини ишлаб чиқиш ва улар бўйича фаолиятни таъминлаш, мамлакатларга валюта соҳасида турли хизматларни кўрсатишга қаратилган.

ХВФнинг вазифалари асосий мақсадидан келиб чиқиб қуйидагилардан иборат:

– халқаро валюта – молиявий муаммолар устида биргаликда ва доимий иш олиб борувчи ташкилот доирасида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш;

– халқаро савдони кенгайтириш ва ривожланишини иқтисодий сиёсатнинг асосий мақсади сифатида, аҳолини юқори бандлик даражасига эриштириш ва даромадларини ошириш, барча аъзо мамлакатларда ишлаб чиқариш ресурсларини ривожлантириш;

– валюталар барқарорлигини таъминлаш, аъзо мамлакатлар ўртасида тартибланишган валюта режимини қўллаш, рақобатда устунлик берувчи девальвацияни олдини олиш;

– аъзо мамлакатлар ўртасида жорий операциялар бўйича кўп томонлама ҳисоб тизимини ташкил этиш, ҳамда ташқи савдо ривожланишига тўсқинлик қилаётган валюта чекловларини бартараф этиш да кўмак бериш;

– миллий ва халқаро даражада зиён етказадиган тадбирлардан чекланган ҳолда, аъзо мамлакатлар тўлов балансини мувофиқлаштириш учун вақтинчага валюта маблағларини тақдим этиш;

– юқоридагиларга мос равишда аъзо мамлакатлар тўлов балансидаги ташқи мувозанатнинг давомийлигини қисқартириш ва бундай номувафиқликлар кўламини камайтириш.

ХВФ асосан, тўлов балансида вақтинча қийинчиликларга эга бўлган аъзо мамлакатларга бу қийинчиликларни бартараф этишга қаратилган иқтисодий барқарорлаштириш сиёсатини олиб бориш шартли билан валюта маблағларини қарз берувчи ташкилот сифатида маълумдир. 1995-2003 йилларда ХВФ ажратган кредитлар ҳажми кескин ошди. Бу ҳолатни шу йилларда Осиё, Лотин Америкаси ва Европадаги молия бозори ривожланаётган мамлакатлар кечирган

иктисодий ва молиявий инқирозни бартараф этишда Фонд иштироки кенгайгани билан изоҳласа бўлади.

Расмдан кўриб турганимиздек, чизиқнинг ўсиш нуқтаси 1995 йилга тўғри келган, шу санадан бошлаб, кетма-кетликда аввал Мексика, кейинчалик Осиё мамлакатлари, 1998 йилда Россияда молиявий инқирозлар бўлган ва инқирозни чеклаш мақсадида ХВФ тўлов балансини молиялаштиришга қаратилган кредитлар ҳисобига расмда кузатилаётган динамика шу даврда кўтарилган.

ХВФ ҳукуматлараро ташкилотлар орасида ўзининг тартибга солувчи, маслаҳат ва молиявий функциялари билан ажралиб туради. Бундан ташқари ХВФ ўзига юклатилган вазифаларни сифатли бажариши учун бир қатор хизмат ва ахборот функцияларни амалга оширади:

–тартибга солувчи функция халқаро жорий операциялар билан боғлиқ тўловларда чекловларни англаувчи тадбирларга нисбатан ХВФнинг расмий ваколатини ўз ичига олади. Аъзо мамлакатлар VIII – моддага мувофиқ, ХВФнинг фаолияти учун зарур ахборот ва статистик маълумотларни тақдим этишлари мажбур;

–маслаҳат (консультатив) функциялар ташкилот зиммасига Бреттонвудс валюта тизими парчалангач юклатилган бўлиб, ХВФнинг жаҳон валюта тизими устидан назоратни амалга ошириш ва аъзо давлатлар сиёсатини тартибга солиш мажбурияти билан боғлиқ. Ушбу фаолият IV моддага мувофиқ, ўз ичига аъзо давлатлар ўртасида олиб борилаётган молиявий – иқтисодий сиёсатни ўзаро кузатишни олади ва жаҳон бозорларидаги ўзгаришларни доимий бохабар бўлиш имконини беради;

–молиявий функция ХВФнинг кенг қўламдаги фаолиятини ўз ичига олиб, тўлов балансини вақтинчалик молиялаштириш ва SDR ни бошқаришдан тортиб қашшоқ давлатларга кўп йиллик имтиёзли кредит тақдим этишгача бўлган масалаларни қамраб олади (V ва VI моддалар).

–хизмат ва қўшимча маълумот функцияси юқоридагиларга нисбатан ихтиёрий хусусиятга эга бўлиб, бунда ХВФ техник таъминот ва аъзо давлатларнинг молия ва иқтисодга оид статистик маълумотларини тўплаш, тадқиқотларни олиб бориш билан боғлиқ фаолият доирасида иш олиб боради.

Шундай қилиб, ХВФ нафақат бир мамлакат доирасидаги муаммолар ҳал қилиш, балки жаҳон валюта тизимининг самарали ишлашини назорат қилиш билан шуғулланади. ХВФ халқаро валюта – молиявий ҳамкорлик форуми вазифасини бажаради ва мамлакатлардаги валюта муносабатларининг халқаро ҳуқуқ меъёрлар ва келишувларга мос келишини таъминлайди. Бундан ташқари, ХВФ нафақат бир ёки бир гуруҳ давлатларни қамраган инқироз, балки бутун жаҳон валюта тизимига салбий таъсир этиши мумкин тебранишларга нисбатан доимий тайёргарлик ҳолатида бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг “Халқаро валюта фонди (ХВФ)га аъзолик тўғрисида”ги қонунини қабул қилди.

Ўзбекистон 1992 й. 21 сентябрда ХВФга аъзо бўлиб кирди. Вазирлар Маҳкамасининг 93-Ф рақамли 1993 йил 27 мартдаги Фармойишига мувофиқ республиканинг ХВФ имзо квотасига тўлов амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати билан келишган ҳолда Молия вазирлиги ва Марказий банк юқорида қайд этилган халқаро ташкилотлар олдидаги қарз маблағлар олиш, тўлов фоизларини бериш ва республика номидан қарз мажбуриятларини жойлаштириш билан боғлиқ молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида бажаришни таъминлайди.

Ўзбекистонга ХВФнинг миссияси техник ёрдам кўрсатади. Ҳукумат, ҳамда Марказий банкка маслаҳат хизматларини кўрсатади. Миссиянинг фаолияти иқтисод, молия шўъбаси ва статистика соҳасидаги ишнинг аҳволини ўрганишга, шунингдек, кейинги иқтисодий ислоҳатлар йўналишини аниқлашга қаратилган.

ХВФ экспертларининг тадқиқотлари асосида аналитик материаллар ишлаб чиқилади, макроиқтисодиёт соҳасидаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш йўллари ҳақида тавсиялар тайёрланади ва Марказий банк фаолиятида ҳисобга олинади.

Бундан ташқари ХВФ билан битимнинг “Валюта тартибига нисбатан мажбуриятлар” моддасига мувофиқ Фонд миссияси бир йилда камида бир марта Ўзбекистондаги жорий макроиқтисодий ва валюта сиёсати таҳлилини ўтказиши. Миссия иши натижалари бўйича тегишли ҳисобот тайёрлаш билан бирга ХВФ ижрочи директорлари кенгаши муҳокамасига олиб чиқилади.

Халқаро Валюта Фонди экспертлари билан биргаликдаги ҳамкорлик ва ишлаш муайян ижобий натижаларни берди.

ХВФ банк қонунчилигини, бухгалтерияни ҳисобга олиш ҳисоб рақамлари янги режасини халқаро стандартларга мувофиқ ишлаб чиқишга, шунингдек ҳисобга олиш ва ҳисоботнинг янги тизимини жорий этишга кўмаклашди, бу банк назорати самараси ва меъёрий негизи даражасини ошириш имконини берди. ХВФнинг техникавий кўмаги туловлар электрон тизимини жорий этиш ва статистик маълумотлари йиғиш тизимини яхшилашга ёрдам берди.

Бундан ташқари ХВФ ўқув муассасаларининг молиявий кўмаги билан давлат муассаса (Молия Вазирлиги, Макроиқтисодиёт вазирлиги ва Марказий банк) ходимлар малакасини ошириш бўйича ўқув курсларини ташкил этади.

ХВФ кредитлари миллий валютани қўллаб-қувватлаш, тўлов балансини мустаҳкамлашга ажратилди ва бевосита Ўзбекистон ҳукуматига берилади. 1995 йил 25 январда ХВФ Ўзбекистон Республикасига тизимли қайта қуриш ҳукумат дастури доирасида биринчи маблағ ажратишни тасдиқлади, уни республика 1995 йил 1 февралда олди ва Ўзбекистон Республикаси валюта биржасидаги сотув йўли билан миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди. Асосий қарзни узиш 5,5 йилга мўлжалланган эди (1999-2005 й).

Иккинчи транш бўйича маблағ 1995 йил декабрда олинди, у ҳам миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди.

1995 йил 18 декабрда ХВФ Ўзбекистон Республикасига “Стенд-бай” кредитини берди, у 1995–1996 йиллардаги иқтисодий ислохатлар ҳукумат дастурини қўллаб-қувватлаш учун ХВФдаги Ўзбекистон Республикаси квотасининг 62,5% миқдоридан 15 ойга мўлжалланган. Маблағнинг қолган қисми ҳар уч ойликда 5 та тенг улушларда 1966 йил ва 1997 йил биринчи уч ойлигида ажратилди. Марказий банкнинг ХВФ билан ҳамкорлиги пул-кредит ва валюта сиёсати соҳасида амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Халқаро валюта фонди билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш тўғрисида”ги 1998 йил 18 мартдаги 118 қарори билан иқтисодий ислохатларни янада ривожлантириш мақсадида валюта ва савдо тизимини янада эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга оширишга атрафлича ёндошишни ишлаб чиқувчи ишчи гуруҳи тузилди. Унинг зиммасига ташқи савдоси тартибга келтиришни янада яхшилаш, биржадан ташқари валюта бозорини мустаҳкамлаш, валюта тизимини эркинлаштириш ва жорий операциялар бўйича миллий валютани алмаштиришига эришиш ҳамда бир маромдаги алмашинув курсини белгилаш, шунингдек ХВФ билан ҳамкорликка ёндошиш ва унинг тамойиллари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш юклатилди.

Ишчи гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган аналитик таклифларда ўз вақтида амал қилаётган валюта ва савдо тартибларини ўзига хос томонлари таҳлили ўтказилган. Бундан ташқари, ҳужжатда халқаро ташкилотлар томонидан эркинлаштириш бўйича тадбирларни молиявий қўллаб-қувватлаш имкониятлари муҳокама этилади, шунингдек, жорий халқаро операциялар бўйича алмаштирилиши тўғрисидаги ХВФ билан битимнинг VIII моддаси қабул қилиниши истиқболи ҳам кўриб чиқилади.

Шу билан бирга эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга ошириш қисқа муддатлар ичида бир қатор нохуш вазиятларга, шу жумладан инфляция ўсишига, пул-кредит ва бюджет тизимига қисқа вақтга бўлса ҳам тазйиқ ўтказилишига, шунингдек баъзи корхоналарда вақтинчалик молиявий қийинчиликлар бўлишига олиб келиши мумкинлиги маъқулланади. Уларни минималлаштириш мақсадида эркинлаштириш ва расмийлаштириш курсини тўғрилаш билан бир вақтда, келишиб олинган тартибда пул-кредит ва бюджет сиёсатини ўтказиш мақсадга мувофиқлиги қайд этилган.

Ўзбекистонда ХВФ ходимлари назорати остида амалга оширилган дастур доирасида 2002 йилда иқтисодий ва молиявий сиёсат масалалари бўйича Меморандум қабул қилинди ва унинг бажарилиши билан 2003 йилда жорий операциялар бўйича чекловларни олиб ташлашга эришилди.

Валюта муносабатларининг ривожланишида бошқа институтлар ҳам алоҳида ўрин тутди, аммо уларнинг таъсири тўғридан – тўғри бўлмасда, у ёки бу соҳани ривожлантиришга қаратган тадбирлари, молиялаштириш дастурлари ва инвестицион лойиҳалари орқали таъсири сезилиши мумкин. Шулар жумласига, Умумжаҳон савдо ташкилоти, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, ЕврОсиё тараққиёт банкни киритиш мумкин.

Умумжаҳон савдо ташкилоти (УСТ) 1995 йилда ташкил этилган бўлиб, 1948 йилда қабул қилинган Тариф ва Савдо бўйича Бош келишув (ГАТТ)нинг

давомчиси ҳисобланади. УСТ нинг асосий мақсади аъзо мамлакатларда ўзаро ташқи савдо операциялар уйғунлигини таъминлаш ва камситувчи (дэмпинг) сиёсатни тартибга солишдан иборат.

Маълумки, ташқи савдонинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан мамлакатда ўрнатилган валюта муносабатларига боғлиқ бўлади. Шунинг учун УСТ аъзо бўлаётган мамлакат одига ХВФ талаблари бажарилишини илгари суради.

Ўзбекистон 1994 йилда УСТга кириш учун ариза берган ва 1995 йилдан бошлаб, ташкилот талаблари бажарилишини кузатиб борувчи гуруҳ ташкил этилган. 1998 йил сентябрида УСТ котибиятига Ўзбекистоннинг ташқи савдо режими тўғрисида Меморандум тақдим этилган.

Европа тикланиш ва тараққиёт банк (ЕТТБ). Ўзбекистон ЕТТБга 1992 йилда, банк акцияларининг собиқ иттифоқ республикалари ўртасида тақсимлангандан сўнг аъзо бўлади, 1993 йилда биринчи лойиҳа амалга оширилади.

ЕТТБ Ўзбекистонда ўз фаолияти еттига йўналишини белгилади. Булар қуйидаги соҳаларни ривожлантиришга қаратилади:

- молия сектори ва банк инфратузилмаси;
- кичик ва ўрта корхоналар;
- бозор инфратузилмаси;
- энергетика мажмуаси;
- пахтани қайта ишлаш ва енгил саноатнинг бошқа тармоқлари;
- сайёҳлик инфратузилмаси;
- табиий ресурсларни ўзлаштириш.

ЕТТБнинг асосий мақсади Собиқ Иттифоқ парчаланиши натижасида жаҳон майдонларига чиққан янги ривожланаётган мамлакатларда бозор ислохотларини амалга оширишга ёрдам беришдан иборат. ЕТТБ мамлакатда инвестиция лойиҳани амалга ошириш экин қарз олувчи олдида бир қатор талабларни қўйяди. ЕТТБнинг бундай талаблари қаторида валюта масалалари ҳам алоҳида ўрин олган. Банк мамлакатда кечаётган ислохотларни доимий кузатиб боради.

3.Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиш.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ). 1993 йил 23 майда Ўзбекистон Республикаси томонидан ОТБга аъзо бўлиб кириш учун расмий ариза берилади, унга кўра 1993 йил 6 августда ОТБ бошқарув кенгаши Ўзбекистон аъзоликка қабул қилиш ҳақида резолюция (266) қабул қилди.

1995 йил 29 июнда ЎЗР Президентининг «Ўзбекистоннинг Осиё Тараққиёт Банки»га аъзо бўлиб кириши тўғрисида»ги Фармони (ПФ №1199) чиқди.

ОТБ ҳам ЕТТБ каби асосий эътиборни бозор ислохотларини амалга оширишга қаратадиган ташкилот ҳисобланади. Ушбу ташкилот БМТнинг таклифи билан Осиё ва Тинч океани худудида жойлашган мамлакатларни ривожлантириш ва камбағалликка қарши фаолият олиб бориш учун ташкил этилган.

Умуман олганда Банкнинг фаолияти валюта муносабатларига таъсирини эътироф этиш қийин, чунки ташкилотни валюта соҳасидаги масалалар қизиқитрмайди.

ОТБ нинг Ўзбекистонда валюта муносабатларига ривожланишига таъсир этиш имкониятларини Банк томонидан умумий бўлган валютани 2006 йилда муомалага чиқаришга режалашпирилаётганлиги орқали ифодаласа бўлади¹⁴.

Ушбу тадбирнинг биринчи босқичи 2006 йилда нақдсиз шаклда АСУ¹⁵ ҳисоб бирлигини киритишдан бошланиши керак эди. Ушбу валютанинг курси валюталар саватига киритилган валюта қимматликлари асосида аниқланиб, ушбу саватга Хитой, Жанубий Корея, Япония ва АСЕАН га аъзо 10 мамлакат валютаси киритилган.

ХВФ мутахассислари ва Вашингтон ҳукумати ҳозирги пайтда бу валютанинг таъсирини таҳлил қилмоқда. Хитой, Янги Тайван ва Гонг Конг валюталари иштирок этган ҳар қандай валюта саватининг барқарор бўлиши шубҳасиз, АСУнинг айнан шу жиҳати жоиз бўлса, АҚШ долларини ортда қолдириши мумкин дея эътироф этилмоқда¹⁶.

Ўзбекистоннинг Осиё тараққиёт банкига аъзолигини ҳисобга оладиган бўлсак, мамлакат валюта захирасида бу каби валютанинг пайдо бўлиши валюта девирсификациясини амалга ошириш имкониятини янада кенгайтишига хизмат қилиши мумкин.

¹⁴ ОТБнинг 2006 йилдаги 40 – йиғилиши маърузасидан.

¹⁵ Осиё валютасининг номи 1979 йилда қабул қилинган ECU дан олинган бўлган бўлиб, Asian Currency Unit – яъни Осиё Валюта Бирлиги маъносини билдиради.

¹⁶ Anthony Rowley. Boost for new monetary scheme. ADB 39th Annual Meeting, Hyderabad, India 2006.

7-мавзу. Монополия, монополияга қарши сиёсат ва рақобат мухитини ривожлантириш

Режа:

1. Соф монополия ва бозор ҳокимияти.
2. Монопол рақобат бозори.
3. Олигаполия.
4. Нархларни мувофиқлаштириш ва монополияга қарши қонун.

1. Соф монополия ва бозор ҳокимияти.

Рақобатлашган бозорда жуда кўп сотувчилар ва харидорлар қатнашади, шу сабабли улардан бирортаси ҳам товар нархига таъсир қилаолмайди, нархни бозорнинг ўзи талаб ва таклифга кўра шакллантиради. Сотувчилар ва харидорлар бу нархни қабул қиладилар ва шу нархга кўра қанча маҳсулот сотиш керак ёки қанча маҳсулот сотиб олиш кераклиги бўйича қарор қабул қиладилар. Соф монополия рақобатлашган бозорнинг акси бўлиб, бу ерда битта сотувчи ва кўплаб харидорлар қатнашади. Соф монополистнинг рақобатчиси йўқ.

Соф монополия маҳсулот ўрнини босадиган бошқа маҳсулот бўлмаган ҳудудларда вужудга келади. Умуман олганда жаҳон ва миллий бозорларда битта маҳсулотни битта сотувчи томонидан сотилиши камдан-кам учрайди. Соф монополия кўпроқ маҳаллий бозорларга хос бўлади. Масалан, тумандаги ягона китоб магазини, ягона телефон станцияси, ягона тиш доктори, ягона жаррох ёки бўлмаса маҳаллий коммунал хўжалиги хизмати. Юқорида келтирилган субъектлар бозор шароитида нархга таъсир қилиш учун реал ҳокимиятга эга.

Соф монополиянинг вужудга келишига таъсир қилувчи яна бир омил бу - тармоққа кириш тўсиқларининг кучлилигидир. Бирор маҳсулотни сотишдан тушадиган иқтисодий фойда юқори бўлса, бу рақобатлашган бозор шароитида бошқа фирмаларни ҳам шу бозорга кириб келиши учун сигнал бўлар эди. Агар монопол фирма иқтисодий фойда ола бошласа, бу бошқа фирмаларни ҳам ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ундайди. Демак соф монополияни сақлаб қолиш учун, бошқа рақобатлашмоқчи бўлган фирмалар учун махсус тўсиқлар бўлишини тақозо қилади. Тармоқга кириш тўсиқлари - бу монопол фирма бозорига бошқа сотувчиларни кириб келишини тўхтатувчи чекланишлар.

Тармоқга кириш тўсиқларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

1. Давлат томонидан берилган махсус ҳуқуқ. Масалан маҳаллий ҳокимиятларда аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш, почта хизмати кўрсатиш, коммунал хизмати кўрсатиш ва алоқа хизмати кўрсатиш бўйича монопол ҳуқуқлар бериб, расмий тўсиқлар яратади.

2. Патентлар ва муаллифлик ҳуқуқи, янги технология яратганлар учун патент ва муаллифлик ҳуқуқи берилиши, уларга ушбу янгиликни сотишда, ундан фойдаланиш учун лицензия беришда монопол ҳуқуқ берилади. Лекин бундай ҳуқуқ маълум муддатгача кучга эга бўлади. АҚШ да патент қонунига кўра ихтирочи ўз ихтиросига 17 йил эгалик қилади.

3. Бирор бир ишлаб чиқариш ресурси таклифига эгалик қилиш. Масалан, Американинг «Де Бирс» компанияси жаҳонда сотиладиган, қайта ишланмаган олмоснинг 85 фоизини назорат қилгани учун, олмос бозорида монопол ҳокимиятга эга. Юқоридагилардан ташқари инсоннинг ноёб қобилияти ва билими ҳам монополияни вужудга келтиради.

Ишлаб чиқариш масштаби кенгайишининг мусбат самараси ҳам тармоққа кириш учун тўсиқ бўлиши мумкин. Масалан, автомобиль заводи маълум миқдорда автомобиль ишлаб чиқаришга эришгандагина, унинг умумий харажатлари минимал бўлади.

Монопол ҳокимият. Фирма монопол ҳокимиятга эга бўлади, қачонки у ўзининг сотадиган товари нархига таъсир қилаолса, яъни ўзгартираолса. Монопол ҳокимият даражаси ушбу товар ўрнини босувчи товарнинг мавжудлиги ва товарнинг бозордаги улуши билан белгиланади. Монопол ҳокимиятга эга бўлиш учун фирманинг соф монополист бўлиши шарт эмас. Фирма маҳсулотига бўлган талаб чизиғи рақобатлашган бозордагидай гаризонтал бўлмасдан, пастга ётиқ бўлиши кифоядир. Агар талаб чизиғи пастга ётиқ бўлса, фирма таклиф ҳажмини ошириб ёки камайтириб, маҳсулот нархини ўзгартириши мумкин.

Умумун олганда монополист нархни назорат қилишидан ютуққа эга бўлади. Монополистнинг таклифи рақобатлашган бозор таклифига кўра кам бўлади, товар нархи эса, рақобатлашган нархга нисбатан юқори бўлади (монопол нарх чекли харажатдан юқори).

Товарларни монопол нархда сотилиши жамият харажатини кўпайтиради, аҳолининг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатади. Нима учун деганда, ушбу товарни сотиб олувчилар кўпроқ пул сарфлайди, шу товарни сотиб олувчилар сони ҳам камаяди. Шунинг учун ҳам монополияга қарши қонун, бозорларни монополияга айлантиришга йўл қўймайди.

Монополист маҳсулотига талаб. Рақобатлашган бозорда фирма максимал фойда олади, агар у чекли даромад чекли харажатга тенг ҳолатни таъминлайдиган ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарса,

$$MR = MC.$$

Бундай маҳсулот ҳажми оптимал бўлади. Монополист ҳам шу оптимал ишлаб чиқариш шартига амал қилиши керак бўлади. Соф монополист товарига бўлган талаб ҳам бозор талаби ҳисобланади. Монополист ўз товари нархини оширса унга талаб камаяди ва аксинча, монополист товар нархини туширса унга талаб ортади.

Худди шундай соф монополист таклифи ҳам бозор таклифи ҳисобланади. Масалан товар ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан харажатлари ошса, монополист

максимал фойда олиш учун товар ҳажмини қисқартиради. Таклиф ҳажмининг қисқариши ва харидорлар ўртасида рақобатнинг мавжудлиги товар нарҳини оширади.

Рақобатлашган бозорда фирманинг чекли даромади маҳсулот нарҳига тенг $MR = P$ ва талаб чизиғи горизонтал бўлса, монопол бозорда монополист маҳсулотига бўлган талаб чизиғи пастга ётиқроқ ва монополистнинг чекли даромади ҳар доим нарҳдан кичик бўлади.

$$MR < P.$$

Монопол фирманинг маҳсулотига талаб билан унинг чекли ва умумий даромади ўртасидаги боғлиқликларни куйидаги расмда кўриш мумкин.

Талаб чизиғининг эластик қисмида чекли даромад $MR > 0$ бўлгани учун монополист маҳсулот ҳажмини нолдан, Q^* миқдоргача оширганда унинг умумий даромади TR ошади. Талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмида чекли даромад манфий, яъни $MR < 0$ бўлгани учун, талаб чизиғининг ушбу қисмида ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий даромадни камайтиради. Шунинг учун ҳам монополист талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмидан қочишга ҳаракат қилади.

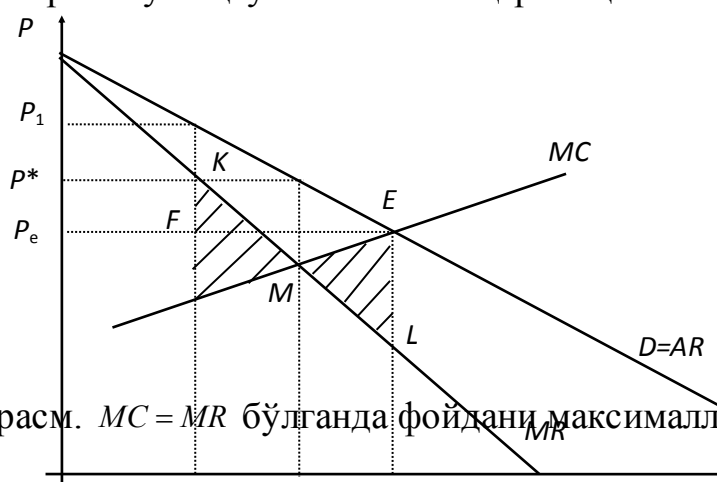
Агар монополистнинг талаб чизиғи рақобатлашган бозордагидай горизонтал бўлганда эди, у товар ҳажмини ўзгартириши билан нарҳга таъсир қила олмас эди. Монополлашган бозорда таклиф чизиғи маънога эга эмас. Нима учун деганда, ишлаб чиқариладиган маҳсулот (таклиф) миқдори билан нарҳ ўртасида пропорционал боғлиқлик йўқ. Монополистнинг қанча миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариши нафақат чекли харажатга боғлиқ, балки талаб чизиғининг шаклига ҳам боғлиқ бўлади.

Монопол бозорда талабнинг ўзгариши нарҳнинг ва таклифнинг рақобатлашган бозордагидай пропорционал ўзгаришига олиб келмайди. Монополист, талаб ўзгарганда маҳсулот ҳажмини ўзгартирмасдан нарҳни ўзгартириши ёки нарҳни ўзгартирмасдан маҳсулот ҳажмини ўзгартириши ёки бир вақтнинг ўзида нарҳни ҳамда маҳсулот миқдорини ўзгартириш мумкин.

Монополистнинг мақсади максимал фойда олиш бўлса, у товар нарҳини хоҳлаганча ошира олмайди. Нарҳ ошиши билан маҳсулотга талаб камайиб боради, нарҳ ошиши маълум даражага етганда умумий даромад умумий харажатни қопламайди. Монополист қандай нарҳ стратегиясини тутишини билиш учун даромаднинг нарҳга кўра талаб эластиклиги билан қандай боғлиқлигини эшлаш зарур бўлади. Талаб чизиғининг эластик бўлган қисмида ($E_p > 1$) нарҳнинг пасайиши умумий даромадни ўсишига олиб келади ($MR > 0$), эластиклик бирга тенг бўлганда ($E_p = 1$) умумий даромад максимумга эришади ($MR = 0$), эластик бўлмаган қисмида нарҳнинг пасайиши умумий даромадни пасайишига олиб келади ($MR < 0$). Шунини тушунган монополист талаб чизиғининг эластик бўлмаган қисмида ҳаракат қилмайди.

Биз кўрсатамиз монополист ҳам рақобатлашган бозордаги фирма каби чекли ҳаракат билан чекли даромадни тенглигини таъминлайдиган ҳажмда

маҳсулот ишлаб чиқарсагина максимал фойда олиши мумкин (1-расм). Расмда монополистнинг ўртача даромад чизиги бирор талаби чизигини беради. Маҳсулот нархи шу маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ функция.

1- расм. $MC = MR$ бўлганда фойдани максималлаштириш графиги.

Графикдан кўриниб Q^* туридаки, ишлаб чиқариш ҳажми Q^* га тенг бўлганда чекли харажат чекли даромадга тенг бўлади. Талаб чизигидан фойдаланиб маҳсулот ҳажми Q^* га мос бўлган бир бирлик маҳсулотнинг монопол нархи P^* ни аниқлаймиз. Ушбу Q^* га тенг бўлган маҳсулот ҳажмида фойда максимал бўлишини кўрсатамиз. Маълумки, рақобатлашган бозорда мувозанатлик E нуқтада эришилади. Графикда E нуқта мувозанат нуқта ва унга мос келадиган ишлаб чиқариш ҳажми Q_e ва нарх P_e .

Фараз қилайлик, монополист ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори Q_1 бўлсин ва у Q^* дан кичик $Q_1 < Q^*$, бу ҳолатга мос келадиган нарх P_1 ҳам P^* дан юқори ва чекли даромад чекли харажатдан катта $MR > MC$.

Монополист маҳсулот ҳажмини Q_1 дан оширса, у ҳар бир бирлик қўшимча ишлаб чиқарган маҳсулоти учун $MR - MC$ га тенг бўлган қўшимча фойда олиши мумкин, яъни у ўзининг умумий даромадини ошириши мумкин. Монополист маҳсулот ҳажмини ошириб, умумий фойдани ошириши мумкин то маҳсулот ҳажми Q^* га тенг бўлгунга қадар, маҳсулот ҳажми Q^* га тенг бўлганда, кейинги қўшимча бир бирлик ишлаб чиқарилган маҳсулотдан тушадиган даромад нолга тенг, нима учун деганда $MR = MC$ бўлади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш ҳажми Q_1 га тенг бўлганда монополистнинг умумий фойдаси расмдаги штрихланган FKM соҳага тенг бўлган миқдорга камаяди. Монополист учун Q_2 миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам унинг умумий фойдасини камайтиради. Q_2 ҳажмда чекли харажатлар чекли даромадлардан юқори ($MC > MR$). Агар монополист ишлаб чиқариш ҳажмини Q_2 га нисбатан камайтирса, у ўзининг умумий фойдасини ($MC - MR$) миқдорга оширган бўларди. Монополист маҳсулот ҳажмини Q_2 дан Q^* га қадар қисқартириши натижасида умумий фойдани MEL штрихланган соҳа миқдорида ошириши мумкин. Q^* ҳажмдан кейин маҳсулот ҳажмини қўшимча бирликка қисқартирилиши умумий фойдани оширмайди ($MC = MR$ бўлади). Расмда $Q = 0$

билан Q^* ва MC ҳамда MR чизиклар оралиғидаги соҳа монополистик томонидан кам миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариб ўта юқори нархда сотиш муносабати билан йўқотиладиган фойдани ифодаласа, маҳсулот ҳажми Q^* дан катта бўлгандаги ва MC билан MR оралиғидаги соҳа ниҳоятда кўп маҳсулот ишлаб чиқариб ($Q > Q^*$), паст нархларда сотилиши натижасида йўқотиладиган фойдани ифодалайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми Q^* фойдани максимал қиладиган ҳажм эканлигини математик нуқтаи назардан ҳам кўрсатиш мумкин. Умумий фойдани π билан белгиласак

$$\pi(Q) = R(Q) - C(Q),$$

ва бу муносабатдан Q бўйича ҳосила олиб, уни нолга тенглаштириб ечамиз:

$$\frac{d\pi}{dQ} = \frac{dR}{dQ} - \frac{dC}{dQ} = 0.$$

Бу ерда $\frac{dR}{dQ} = MR$ ва $\frac{dC}{dQ} = MC$ бўлгани учун ҳам фойдани максималлаштириш шарти $MR - MC = 0$ ёки $MR = MC$ бўлади.

Мисол 1. Қуйидаги кўринишдаги харажатлар функцияси берилган бўлсин

$$C(Q) = 80 + Q^2,$$

ўзгармас харажат $FC = 80$ сўм, ўртача харажат $AC = \frac{80}{Q} + Q$ бўлади.

Талаб функцияси қуйидагича берилган бўлсин:

$$Q = 60 - P(Q) \text{ ёки } P(Q) = 60 - Q.$$

У ҳолда даромад $R(Q)$: $R(Q) = Q \cdot P(Q) = 60 \cdot Q - Q^2$ кўринишда аниқланади.

Чекли даромад

$$MR = \frac{dR}{dQ} = 60 - 2 \cdot Q.$$

Чекли харажат

$$\frac{dC}{dQ} = MC = 2 \cdot Q.$$

Максималлик шартига кўра $MC = MR$ дан $2 \cdot Q = 60 - 2 \cdot Q$ бу тенгликдан аниқлаш мумкинки, $Q^* = 15$ бўлганда фойда максимал миқдорга эга бўлади. Маҳсулот нархи $Q^* = 15$ да $P = 45$ сўмга тенг. Умумий фойда

$$\pi(Q^*) = R(Q^*) - C(Q^*) = P \cdot Q^* - C(Q^*) = 45 \cdot 15 - 305 = 370 \text{ сўм.}$$

Фараз қилайлик, монополист $Q^* = 15$ бирлик маҳсулот ўрнига $Q = 16$ бирлик ишлаб чиқарди дейлик. Ҳисоб-китоблар натижасида қуйидагиларни аниқлаймиз.

$$C = 80 + Q^2 = 80 + 256 = 336,$$

$$P = 44,$$

$$R = 44 \cdot 16 = 704,$$

Фойда $\pi(16) = 704 - 336 = 368$ сўм.

Демак, монополист маҳсулот ҳажмини максимал фойда берадиган ҳажм 15 бирликдан оширса, яъни 16 бирлик ишлаб чиқарса унинг фойдаси 2 сўмга камаяди.

Худди шундай монополист ишлаб чиқариш ҳажмини 15 бирликдан 14 бирликка камайтирса, нарх кўтарилиб 46 сўм бўлади ва умумий фойда 370 сўмдан 368 сўмга камаяди. Демак, бундай ҳолни тушунган монополист маҳсулот ишлаб чиқаришда бу қоидага амал қилади.

Монопол шароитда нарх белгилаш ва монопол ҳокимияти кўрсаткичи.

Биз кўрдикки, монопол бозорда нарх чекли даромаддан юқори бўлади ($P > MR$).

Чекли даромад MR ни қуйидагича ўзгартириб ёзамиз:

$$MR = \frac{\Delta R}{\Delta Q} = \frac{\Delta(P \cdot Q)}{\Delta Q}. \quad (1)$$

$\frac{\Delta(P \cdot Q)}{\Delta Q}$ - бу қўшимча бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида олинган қўшимча даромад бўлиб, у икки хусусиятга эга. (1)- тенгликни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$MR = \frac{\Delta P \cdot Q}{\Delta Q} + \frac{P \cdot \Delta Q}{\Delta Q} = Q \cdot \frac{\Delta P}{\Delta Q} + P. \quad (2)$$

1) Бир бирлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариб ($\Delta Q = 1$), уни P нархда сотганимизда $P \cdot (1) = P$ нархга тенг бўлган даромад оламиз ($Q > 0$);

2) Монопол фирма маҳсулотига бўлган талаб чизиғи пастга ётиқ бўлгани учун қўшимча бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариб, уни сотилиши, нархни кичик миқдорга камайтиради ($\frac{\Delta P}{\Delta Q}$ - қўшимча бирлик маҳсулот ишлаб чиқариб сотиш натижасида нарх қанча миқдорга камайишини кўрсатади) ва бу барча сотилган маҳсулотдан тушган даромадни камайтиради (яъни $Q \cdot \frac{\Delta P}{\Delta Q}$ - даромаднинг ўзгариши).

Демак,

$$MR = P + Q \cdot \frac{\Delta P}{\Delta Q} \quad (3)$$

ва бу ерда $\frac{\Delta P}{\Delta Q}$ талаб чизиғи манфий ётиқликка эга бўлгани учун чекли даромад

нарх P дан кичик бўлиши керак (нима учун деганда $\frac{\Delta P}{\Delta Q}$ манфий).

Энди чекли даромад билан талаб чизиғи ётиқлиги ўртасидаги боғлиқликни чекли даромад билан нархга кўра талаб эластиклиги коэффициенти ўртасидаги боғлиқликка айлантирамиз. Маълумки, талабнинг нархга кўра эластиклик коэффициенти

$$E_p^D = \frac{P}{Q} \cdot \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

бундан

$$\frac{\Delta P}{\Delta Q} = \frac{P}{Q \cdot E_p^D},$$

бу муносабатни чекли даромад тенгламаси (3) га қўйсақ куйидагини оламиз

$$MR = P + Q \cdot \frac{P}{Q \cdot E_p^D} = P + P \cdot \frac{1}{E_p^D},$$

$$MR = P + P \cdot \frac{1}{E_p^D}. \quad (4)$$

(4)- тенглама чекли даромадни ҳар қандай ишлаб чиқариш ҳажмида товар нархидан ва талабнинг нархга кўра эластиклигидан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Иккинчидан, $MR < P$ эканлигини ҳам кўрсатади.

Фирманинг мақсади фойдани максималлаштириш бўлгани учун биз чекли даромадни чекли харажатга тенглаштириб ёзамиз:

$$MR = P + P \cdot \frac{1}{E_p^D} = MC,$$

ёки

$$\frac{P - MC}{P} = -\frac{1}{E_p^D}. \quad (5)$$

Ушбу формула монопол нарх белгилашда «Бош бармоқ» қондаси номи билан юритилади (эсдан чиқармаслик керак $E < 0$, демак (5)-ифоданинг ўнг томони ҳар доим мусбат). (5)-тенгламанинг чап томонидаги ифода $\frac{P - MC}{P}$ нархнинг чекли харажатдан қанчалик юқори эканлигини, нархга нисбатан фоиз ҳисобида кўрсатади ва бу фарқ тесқари олинган манфий эластиклик коэффициентига тенг.

(5) тенгликни нархга боғлиқ ҳолда ҳам ёзиш мумкин:

$$P = \frac{MC}{1 + \left(\frac{1}{E_p^D}\right)}.$$

Масалан эластиклик $E_p^D = -5$ бўлганда ва чекли харажат $MC = 30$ бўлганда, маҳсулот нархи

$$P = \frac{30}{1 + \left(\frac{1}{-5}\right)} = 37,5 \text{ сўм бўлади.}$$

Рақобатлашган бозорда $P = MC$ бўлганини кўрган эдик. Монополист нархни чекли харажатдан юқори белгилайди ($P > MC$) ва бу фарқ миқдор бўйича талаб эластиклигига тесқари пропорционал бўлади (5). (5)-тенгламадан шундай хулоса келиб чиқадики, агар талабнинг нарх бўйича эластиклиги қанча

юқори бўлса, маҳсулот нархи шунча чекли харажатга (MC га) яқинлашади. Нарх қанчалик чекли харажатга яқин бўлса, монопол бозор рақобатлашган бозорга шунчалик яқин бўлади. Демак, талаб юқори даражада эластик бўлса, монополист оладиган қўшимча фойда шунча кичик бўлади.

Монопол ҳокимият кўрсаткичи. Рақобатлашган бозорда нарх чекли харажатга тенг бўлиши, максимал фойда олишнинг зарурий шарти эди. Монопол бозорда нарх чекли харажатдан юқори белгиланади ($P > MC$). Ана шу фарқ ($MC - P$), яъни фойдани максималлаштирадиган нарх билан чекли харажат ўртасидаги фарқ монопол ҳокимиятни ўлчаш усули бўлиши мумкин. Монопол ҳокимиятни худди ушбу усулда аниқлашни 1934 йилда иқтисодчи олим Абба Лернер томонидан таклиф қилинганлиги учун, бу кўрсаткич Лернернинг монопол кўрсаткичи деган номни олган

$$L = \frac{P_m - MC}{P_m} = -\frac{1}{E_p^D},$$

бу ерда:

L - монопол ҳокимиятнинг Лернер индекси;

P_m - монопол нарх;

MC - чекли харажат;

E_p^D - талабнинг нархга кўра эластиклиги.

Масалан, бензинга талабнинг нарх бўйича эластиклиги -5 бўлса,

$$-\frac{1}{E_p^D} = -\frac{1}{-5} = 0,2.$$

Бензин сотувчи фирманинг монопол ҳокимияти $0,2$ га тенг.

Шуни таъкидлаш керакки, юқори монопол ҳокимият юқори фойда олишни кафолатламайди. Фойда ўртача харажатнинг нархга бўлган нисбатига боғлиқ. Агар икки фирмдан биринчисининг монопол ҳокимияти, иккинчи фирманикига кўра юқори бўлса ва биринчи фирманинг ўртача харажати жуда юқори бўлса, унинг оладиган фойдаси иккинчи фирма фойдасидан кичик бўлади. Юқоридаги тенглама кўрсатадики, талаб қанчалик эластик бўлмаса, шунчалик монопол ҳокимият юқори. Демак, монопол ҳокимиятнинг келиб чиқиш сабаби, талаб эластиклигидадир.

Амалиётда чекли харажатни ҳисоблаш қийин бўлгани учун, уни ўртача харажат билан алмаштиради. Бу ҳолда формула қуйидаги кўринишни олади:

$$L = \frac{P - AC}{P}.$$

Агар биз ифоданинг сурат ва махражини Q га кўпайтирсак, махражда умумий даромадни, суратда фойдани оламиз:

$$L = \frac{(P - AC) \cdot Q}{P \cdot Q} = \frac{\pi}{TR}.$$

Шундай қилиб, Лернер кўрсаткичи юқори фойда олишни монополиянинг далолати эканлигини кўрсатади.

Монопол ҳокимиятни характерлаш учун бозорни марказлашув даражаси кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Бу кўрсаткич биринчи бўлиб Херфиндал-Хиршман томонидан тавсия этилгани учун, у Херфиндал-Хиршман индекси деб юритилади.

Бу индекс корхоналарнинг бозордаги улушлари йиғиндиси сифатида қаралади ва қайси фирманинг бозордаги улуши юқори бўлса, у фирма бозорда монопол ҳокимиятига эга бўлиши мумкин ёки шундай имконият мавжуд деб қаралади. Фирмалар бозордаги улушига кўра тартибластирилади.

$$I = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2,$$

бу ерда: I - Херфиндал-Хиршман индекси;

S_1^2 - бозорда энг катта улушга эга бўлган фирма;

S_2^2 - ундан кейинги катталиқдаги улушга эга фирма ва ҳоказо;

S_n^2 - энг кичик улушга эга бўлган фирма.

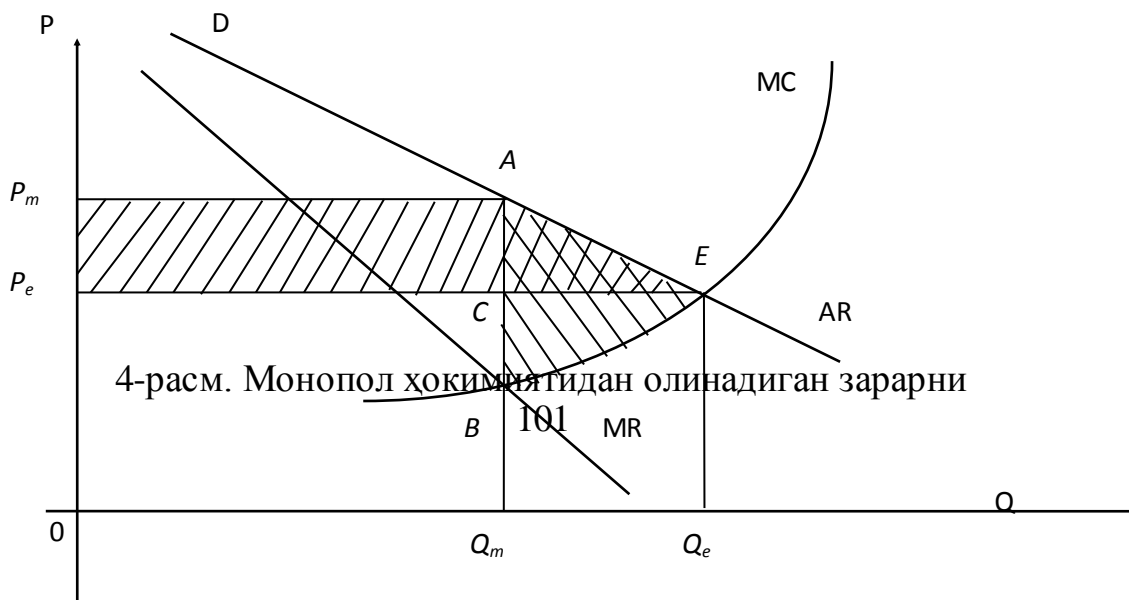
Агар тармоқда ягона фирма бўлиб, унинг маҳсулоти тармоқ маҳсулотини ташкил қилса, S_1^2 қ100% бўлади ва бундай ҳол соф монополия бўлади, яъни Херфиндал-Хиршман индекси $I = 10000$ га тенгдир.

Масалан, АҚШ да Херфиндал-Хиршман индекси $I = 1800$ дан ошган тармоқлар, монопол тармоқларга киради. Юқоридаги индексдан монополияга қарши олиб бориладиган фаолиятда фойдаланилади. Бозорнинг катта қисмини бир неча фирмалар томонидан эгаллаб олиниш ҳолатига **бозорнинг марказлашуви** (концентрация рынка) дейилади.

Монопол ҳокимият ва жамият фаровонлиги. Монопол ҳокимиятда нарх чекли харажатдан юқори бўлади. Монопол ҳокимиятда нарх ошади, ишлаб чиқариш ҳажми камаяди, натижада бу фирманинг даромадини ошишига ва истеъмолчилар турмуш даражасининг пасайишига олиб келиши мумкин.

Истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчилар ортиқчаларини монопол ва рақобатлашган бозор шароитларида қараймиз (2-расм).

Рақобатлашган бозордаги ишлаб чиқарувчилар ва монопол ишлаб чиқаришнинг чекли харажатлари (MC) бир хил деб фараз қилайлик. 2-расмда монополистнинг ўртача ва чекли даромадлар чизиқлари AR , MR ва чекли харажатлари чизиғи кўрсатилган.

ифодаловчи график.

Маълумки, монополист ўз фойдасини $MC = MR$ бўлишини (B нуқта) таъминлайдиган ишлаб чиқариш ҳажмида максималлаштиради. Монополистнинг оптимал ишлаб чиқариш ҳажми Q_m га ва у белгилайдиган нарх P_m га тенг. Рақобатлашган бозорда $P = MC$ бўлгандаги ишлаб чиқариш ҳажми максимал фойдани таъминлайди ва талаб чизиғи (2-расмда бу ўртача даромад AR чизиғи) билан таклиф чизиғи (2-расмда MC чизиғи) кесишган нуқта E да мувозанат нарх P_e ва мувозанат ишлаб чиқариш ҳажми Q_e аниқланади.

Монопол нархда истеъмолчилар камроқ маҳсулот сотиб оладилар. Маҳсулотни монопол нархда сотиб олган харидорлар ўзларининг истеъмол ортиқчасининг маълум қисмини йўқотади, бу йўқотиш 2-расмда $P_e P_m AC$ тўғри тўртбурчак юзасига тенг. Маҳсулотни P_e нархда сотиб олишни хоҳлаган, лекин P_m нархда сотиб олаолмаган истеъмолчилар ҳам, истеъмол ортиқчасининг қисмини йўқотади, 2-расмда бу йўқотиш AEC учбурчак юзасига тенг. Истеъмолчиларнинг истеъмол ортиқчасининг умумий йўқотиши $P_e P_m AC$ тўртбурчак юзи билан AEB учбурчак юзи йиғиндисига тенг. Ишлаб чиқарувчи эса маҳсулотни юқори P_m нархда сотиб $P_e P_m AC$ тўртбурчак юзи билан ифодаланган фойдани олади, аммо, шу билан бирга у ишлаб чиқариш ортиқчасининг BCE учбурчак юзасига тенг бўлган қисмини йўқотади, яъни у қўшимча ($Q_e - Q_m$) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариб, уни P_e нархда сотиб олиш мумкин бўлган қўшимча фойдасини йўқотади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқарувчининг умумий фойдаси $P_e P_m AC$ тўрт тўртбурчак юзидан, BCE учбурчак юзасини айирмасига тенг. Энди ишлаб чиқарувчининг умумий фойдасидан истеъмолчи йўқотган истеъмол ортиқчасини айирсак ($ABE = AEC + BCE$), ABE учбурчак юзасига тенг бўлган соф йўқотишни оламиз. Бу соф йўқотиш, монопол ҳокимиятидан келиб чиқади.

ABE учбурчак юзасига тенг соф йўқотиш монополиянинг «ўлик юки» бўлиб, у жамиятнинг йўқотиши ёки жамиятнинг монополиядан кўрадиган зарарини ифодалайди.

Монопол фирма ўз монополиясини сақлаб қолиш учун, бошқа фирмаларни тармоқга киришга тўсиқлар яратиш учун яна харажатлар қилса, у бу билан жамият йўқотишларини янада ошириши мумкин.

2. Монопол рақобат

Монопол рақобат бозори иккита асосий хусусияти билан ажралиб туради: биринчидан, монопол бозордаги фирмалар сони кўп ва улар ўртасида рақобат мавжуд; иккинчидан фирмаларнинг бозорга ўз махсулотлари билан кириши чекланмаган, худди шундай фирманинг бозордан чиқиши ҳам эркин. Монопол рақобат бозорида махсулот дифференциялашган, яъни хар бир фирма ўзига хос махсулот турини ёки вариантини сотади, фирма товарлари бир-биридан сифати, безаги ва маркаси билан ажралиб туради. Монопол рақобат бозоридаги рақобат товарлар бир-бирини ўрнини босадиган товарлар бўлиб, уларнинг бирини-бирига алмаштириш нормаси юқори, лекин бир-бирини ўрнини тўлиқ боса олмайди. (бошқача қилиб айтганда бундай товарлар учун талабнинг нархга кўра эластиклиги юқори лекин чексиз эмас.)

Монополистик рақобат бозорига мисол тариқасида истемол товарлари бозорини келтириш мумкин. Тиш ювиш пастаси бозори, совун, шампун, доридармонлар, кийм-кечак бозори ва хоказолар. Хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам монопол рақобат мавжуд: театр, концертлар, кийим тозалаш корхоналари ва хоказо. Истемолчининг у ёки бу фирманинг (масалан тиш ювиш пастасини) махсулотни танлашга сабаб унинг сифати яхши қадоқланганлиги, безаш, унинг сотилишидаги кўрсатиладиган хизмат, магазиннинг истемолчи учун ўнғай вақитда ишлаши. Худди шундай чакана савдо корхонларида сотиладиган товарлар ҳам бир-бири билан рақобатда бўлиши. Бу ерда рақобат сотишда хизмат кўрсатишнинг хар хиллиги сотувчилар тажрибаси товарлар сотиб олишнинг осонлиги, кредитга сотиш шартлари ва хоказо.

Монопол бозор мувозанати. Қисқа муддатли оралиқда мувозанат нарх ва мувозанат махсулот хажми. Рақобатлашган бозорда талаб чизиғи D абсцисса (товар ишлаб чиқариш хажми) ўқиға параллел бўлса, монопол рақобат бозорида у пастга (манфий) ётиқроқ бўлади. Бу монопол рақобат бозорининг талаб чизиғи рақобатлашган бўзор талаб чизиғига кўра камроқ эластик бўлиб соф рақобатдаги талабга кўра эластикроқ эконлигини билдиради. Куйидаги расмда монопол рақобат бозорининг қисқа муддатли оралиқдаги мувозанат ҳолати келтирилган. Монопол рақобат бозори рақобатлашган бозорга ўхшаш бўлади, яъни бозорга янги фирмаларнинг рақобатлашувчи товар маркалари билан эркин кириши фирмалар оладиган иқтисодий фойдани нулгача туширади.

Қисқа муддатли оралиқдаги мувозанат ҳолат ва бу ҳолатни аниқлайдиган мувозанат нарх P_m ва мувозанат махсулот миқдори Q_m ифодаланган. Монопол рақобат бозорида аълоҳида фирманинг махсулоти бошқа рақобатлашувчи фирмаларнинг махсулотидан фарқ қилгани учун бу фирманинг махсулотига бўлган талаб чизиғи D_s тиклиги пастга томон ётиқроқ бўлади. (бу талаб чизиғи бозор талаб чизиғи эмас балки фирманинг талаб чизиғидир, бозор талаб чизиғи махсулотга фирма чизиғига нисбатан ётиқроқ кўринишга эга). Эслатиб ўтиш керакки агар монопол рақобатдаги фирмалар махсулотлари бир-биридан умуман фарқ қилмаганда эди монопол рақобат бозори мукамал рақобатлашган

бозорга айланган бўлар эди. Фақат фирмалар маҳсулотлардаги фарқ уларга оз бўлсада монопол хокимият беради. Расмда графикда фирма фойдасини максималлаштирадиган ишлаб чиқариш ҳажми Q_m чекли даромад MR чизиғи билан чекланган харажат MC чизиғи кесишган нуқтага тўғри келади. Бу ишлаб чиқариш ҳажмига тўғри келадиган нарх P_m ўртачи харажат AC дан каттароқ бўлгани учун фирма штрихланган сохага тенг фойда олдаи. Демак қисқа муддатли ораликда монопол рақобатдаги фирманинг мувозанат ҳолатини ифодаловчи шарт

$$MR = MC$$

тенглиги бўлиб, бу тенгликни таъминловчи маҳсулот миқдори Q_m ва нарх P_m мос ҳолда мувозанат ишлаб чиқариш ҳажми ва мувозанат нархини боради. Фирма мувозанат ҳолатига эришганда максимал фойда олади.

Узоқ муддатли ораликда мувозанат нарх ва мувозанат ишлаб чиқариш ҳажми. Қисқа муддатли ораликда фойда олиб ишлаётган фирманинг ҳолати узоқ муддатли ораликда ўзгаради. Қисқа муддатли ораликдаги фойда бозорга бошқа фирмаларни кириб келишга ундайди ва улар кириб кела бошлайди. Иккинчидан, бозордаги фирмалар ҳам маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтиради. Бозорга янги фирманинг кириши фойда билан ишлаётган фирманинг бозоридаги улушини камайтиради, натижада унинг талаб чизиғи пастга силжийди.

Узоқ муддатли ораликда фирманинг чекли ва ўртача харажатлари ҳам ўзгаради. Таҳлилни соддалаштириш учун MC ва AC ларни ўзгармас деб қараймиз.

3. Олигополия

Олигополия - бу шундай бозор турики, ундаги товар таклифининг ҳаммаси, ёки деярли ҳаммаси бир неча ишлаб чиқарувчи фирмалар томонидан бўлиб олинган ва бу бозорга янги фирмаларнинг кириши катта тўсиқ орқали чекланган бўлади.

Олигополия сўзи грекча бўлиб (*oligos* - бир неча, *poleo* - сотаман) сотувчиларнинг камлигини билдиради. Олигопол тармоқларга мисол сифатида АҚШнинг автомобиль саноати, пўлат, алюмин, электроускуналар ва компьютер тармоқларини келтириш мумкин. Бу тармоқларда ишлаб чиқариладиган умумий маҳсулот ҳажми бир неча фирмалар ҳиссасига тўғри келади.

Олигополик бозорни унинг куйидаги учта хусусияти ажратиб туради:

- биринчидан, тармоқда фаолият кўрсатаётган фирмаларнинг камлиги;
- иккинчидан, тармоқга кирувчи фирмалар учун кучли тўсиқларнинг мавжудлиги;
- учинчидан, олигополик бозордаги фирмаларнинг ҳаракати бир-бирига боғлиқлиги.

Олигополик бозорнинг учинчи хусусиятига кўра, фирмаларнинг иқтисодий ҳаракатлари бир-бирига боғлиқ, яъни ҳар бир фирма бирор

иктисодий стратегияни танлаганда, бошқа фирмаларнинг ушбу стратегияга бўлган муносабатини эътиборга олиш керак бўлади.

Масалан, бир фирма ўз маҳсулотига талабни рағбатлантириш учун маҳсулотининг нархини 10 фоизга камайтирса, у асосан рақобатлашувчи фирмалар ҳисобидан ўз маҳсулотини сотиш ҳажмини анчага ошириши мумкин ва улар ҳисобидан ыз фойдасини ошириши мумкин.

Лекин фирманинг бу нарх сиёсатига жавобан бошқа рақобатлашувчи фирмалар ҳар хил иқтисодий сиёсат олиб бориши мумкин:

- биринчидан, бошқа фирмалар эътибор бермаслиги мумкин;

- иккинчидан, улар ҳам нархни 10 фоизга тушириши мумкин, натижада фирмалар оладиган фойда миқдори камаяди, ҳатто нолга тенг бўлиши ҳам мумкин:

- учинчидан, бошқа фирма бу фирмани синдириш мақсадида маҳсулотига бўлган нархни 10 фоиздан юқорироқга пасайтириши мумкин, лекин бундай ҳолатни давом этиши нархлар жангига олиб келиши мумкин.

Нархлар жанги - бу рақобатлашадиган фирмалар томонидан олигополик бозорда нархларни босқичма-босқич туширишидир.

Умуман олганда, олигополик бозорда фирма томонидан қабул қилинган ҳар қандай иқтисодий сиёсат - нархларни ўзгартириш, ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартириш, рекламани кучайтириш - рақоботлашувчи фирмаларнинг ушбу сиёсатга бўлган муносабатини билишни ва уни прогноз қилишни талаб қилади.

Нархлар жанги нарх ўртача харажатга тенг бўлгунга қадар давом этади, яъни $P = AC = MC$. Бу тенглик олигополик бозор мувозанатини беради. Мувозанат ҳолатда ҳеч бир фирма нархини камайтиришдан қўшимча фойда олаолмайди. Мувозанат ҳолатда фирмаларнинг иқтисодий фойдаси нолга тенг.

4. Нархларни мувофиқлаштириш ва монополияга қарши қонун.

Бу ерда биз монопол ҳокимиятга эга бўлган монополистлар тўғрисида гап юритамиз. Лекин, ҳозирги вақтда монополиянинг ижобий томонлари борлигини ҳеч ким инкор қила олмайди.

Йириклашган корхоналарда илмий-техник ривожланиш имконияти катта бўлади, нима учун деганда, бундай корхоналарнинг молиявий имкониятлари ҳам катта бўлганлиги учун, улар илмий изланишларга кўпроқ маблағ ажратишлари мумкин.

Йириклашган корхоналаргина масштаб самарасидан яхшироқ фойдалана оладилар, чунки уларда илмий-тадқиқот ишларини, тажриба-конструкторлик ишлаб чиқишларни кенг масштабда йўлга қўйиш мумкин бўлади. Бу ўз навбатида маҳсулот таннархини пасайтиришга ва унинг сифатини оширишга имкон яратади. Лекин, ҳозирги бозор муносабатларининг ривожланганлиги,

жаҳон бозорининг шаклланганлиги, халқаро иқтисодий алоқаларнинг кенгайиб бориши шароитида кучли бозор ҳокимиятига эга монополистни топиш қийин.

Монополистларнинг жамиятга таъсир қилувчи салбий томонлари борлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Йириклашган фирмалар ўз маҳсулоти сифатини оширишга ва уни тез-тез янгилашга алоҳида эътибор беради, деб бўлмайди. Ушбу фирмаларда яратилган янгиликларни ишлаб чиқаришга жорий қилишни кўп ҳолларда тўхтаб қолишини ҳам кўриш мумкин.

Монополист нархни чекли харажатдан юқори қилиб белгилайди, яъни $P > MC$. Натижада ресурсларнинг тақсимланиши самарали бўлмайди. Монопол нархнинг ўрнатилиши жамиятда йўқотишларга олиб келади. Нарх қанчалик юқори бўлса, жамиятнинг йўқотиши ҳам шунчалик кўп бўлади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда монополияга қарши қонунлар ишлаб чиқарилган.

Монополияга қарши қонун фирмаларда жамият учун хавfli бўлган монополистик ҳокимиятни тўпланишини чеклашга қаратилган. Монополистик ҳокимият юқорида айтганимиздек, монополистнинг бозор нархига таъсир қилиш кучини билдиради. Қайси фирма бозор нархига кўпроқ таъсир қила олса, у кўпроқ монополистик ҳокимиятга эга бўлади.

Кўпчилик адабиётларда монополияга қарши қонунга классик мисол сифатида АҚШнинг трестларга қарши қонуни келтирилади. 1890 йилда биринчи бўлиб Шерман қонуни деб аталувчи қонун қабул қилинган бўлиб, у асосан савдони ва тижоратни монополлаштиришга қарши қаратилган эди. Ушбу қонун савдо эркинлигини чекловчи ҳар қандай келишувни тақиқлар эди ва рақобатчиларни адолатсиз йўл билан йўқотишни жиноят деб қарар эди. Ушбу қонунни бузганлар жарима тўлашдан тортиб, фирмани тарқатиб юборишгача ва ҳатто жинойий жавобгарликка тортишгача жазоланишни назарда тутар эди.

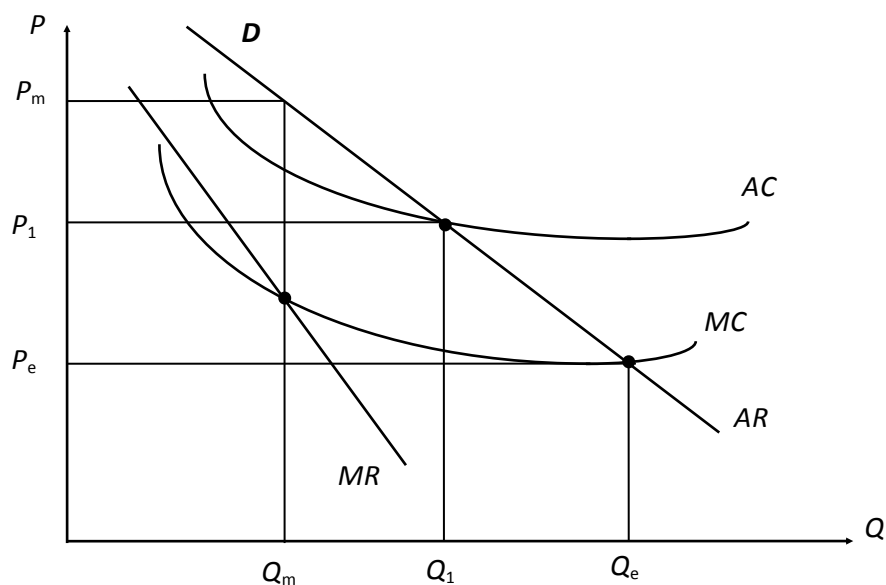
1914 йилда Клейтон ва федерал савдо комиссияси қонуни қабул қилинди. Ушбу қонун Шерман қонунига қараганда анча мукаммаллашган қонун бўлиб, у қонунни бажарилишини назорат қилишни федерал савдо комиссияси зиммасига юклаган эди. Бундан ташқари ушбу қонунда монополияни вужудга келишини олдини олиш бўйича қилинадиган чора-тадбирлар белгиланди.

1938 йилдаги Уилер қонуни истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилди (товар тўғрисида нотўғри ахборот бериш ва нотўғри реклама беришга қарши).

Кейинги йилларда ҳам трестларга қарши қонунчилик АҚШда ривожланди. АҚШнинг трестларга қарши қонуни бошқа давлатларда монополияга қарши қонунларни ишлаб чиқишда ва ривожлантиришда муҳим рол ўйнади.

Нархларни назорат қилиш ва уларни мувофиқлаштириш кўпроқ табиий монополияларга қўлланилади. Эсласак, рақобатлашган бозорда нарх чекли харажатга тенг бўлар эди ($P_e = MC$) (3-расм). Лекин, бундай нархни табиий монополияларга қўллаб бўлмайди, чунки бу нархда бир қатор ишлаб

чиқарувчилар зарар билан ишлаб ишдан чиқадилар. Нима учун деганда, ишлаб чиқарувчиларнинг харажатлари ҳар хил бўлгани учун нархлар ҳам ҳар хил бўлади.

3-расм. Табиий монополияда нархни мувофиқлаштириш.

Расмдан кўришиб турибдики, P_e нарх рақобатлашган бозор нархига тўғри келади ва у чекли харажат билан ўртача даромад чизиқлари кесишган нукта билан аниқланади. Нарх давлат томонидан мувофиқлаштирилмаса, монополист нархни P_m даражада белгилаб, Q_m миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаради. Давлат эса нархни барча учун ўртача харажат даражасида (ўртача харажат чизиғи билан даромад чизиғи кесишган нукта) белгилайди, яъни P_1 . Бу нархга тўғри келадиган ишлаб чиқариш ҳажми Q_1 га тенг. $P_1 = AC$ бўлиши табиий монополистларга (узок муддатли рақобатлашган бозордаги фирмалар каби) нормал фойда олиш имконини беради.

P_1 нархда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори оптимал ҳажмдан кичик ($Q_1 < Q_e$) бўлса ҳам истеъмолчилар монополист нархи тартиблаштирилмагандагига қараганда ($Q_m < Q_1$) кўпроқ маҳсулот сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Ўртача харажат даражасида ўрнатиладиган нарх P_1 ни «адолатли фойда олишни таъминлайдиган нарх» деб атайдилар. АҚШда «адолатли» нархни таъминланишини жуда кўп федерал комиссиялар кузатиб боради.

Монополияга қарши қонун
Ўзбекистон Республикасининг РАҚОБАТ ТЎҒРИСИДАГИ
Қонуни

(Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 1-сон, 5-модда; 2013 й., 41-сон, 543-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда)

Қонунчилик палатаси томонидан 2011 йил 14 ноябрда қабул қилинган Сенат томонидан 2011 йил 5 декабрда маъқулланган

Ушбу Қонуннинг мақсади товар ва молия бозорларидаги рақобат соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ушбу Қонуннинг қўлланилиш соҳаси

Ушбу Қонун хўжалик юритувчи субъектлар, жисмоний шахслар, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва (ёки) ундан ташқарида содир этиладиган, Ўзбекистон Республикасидаги товар ва молия бозорларида рақобатнинг чекланишига олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатларига нисбатан татбиқ этилади.

Ушбу Қонун интеллектуал мулк объектларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар билан боғлиқ муносабатларга нисбатан татбиқ этилмайди. Ушбу Қонуннинг қоидалари табиий монополиялар субъектларига нисбатан бу қоидаларнинг қўлланилиши мазкур субъектларнинг ўзига хос вазифалари бажарилишини чеклаб қўймайдиган ҳолатларда татбиқ этилади.

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

бир-бирининг ўрнини босадиган товарлар — ўзининг белгиланган вазифаси, қўлланилиши, сифат ва техник хусусиятлари, нархи ҳамда бошқа параметрлари бўйича таққосланиши мумкин бўлган шундай товарларки, уларни олувчи истеъмол қилиш чоғида бир товарни бошқасига ҳақиқатан ҳам алмаштиради ёки алмаштиришга тайёр бўлади;

инсофсиз рақобат — хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг иқтисодий фаолиятни амалга оширишда афзалликларга эга бўлишга қаратилган, қонун ҳужжатларига, иш муомаласи одатларига зид бўлган ҳамда бошқа хўжалик юритувчи субъектларга (рақобатчиларга) зарар етказадиган ёки зарар етказиши мумкин бўлган ёхуд уларнинг ишчанлик обрўсига путур етказадиган ёки путур етказиши мумкин бўлган ҳаракатлари;

иқтисодий концентрация — хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг устунлигига олиб келадиган, товар ёки молия бозоридаги рақобатнинг ҳолатига таъсир кўрсатадиган битимлар тузиш ва (ёки) бошқа ҳаракатларни содир этиш;

иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш — хўжалик юритувчи субъектлар ҳаракатларини бундай хўжалик юритувчи субъектлардан бирортаси билан ҳам

бир шахслар гуруҳига кирмайдиган юридик ёки жисмоний шахс билан келишиб олиш;

камситувчи шартлар (шароитлар) — товар ёки молия бозорига кириш, товарни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш, олиш, реализация қилиш, ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш шартлари (шароитлари) бўлиб, улар бошқа тенг шартларда (шароитларда) битта ёки бир нечта хўжалик юритувчи субъектни ўзга хўжалик юритувчи субъект (рақобатчи) билан таққослаганда тенг бўлмаган ҳолатга солиб кўяди;

келишиб олинган ҳаракатлар — товар ёки молия бозорида икки ёки ундан ортиқ хўжалик юритувчи субъектнинг бозорнинг мазкур иштирокчиларидан ҳар бирининг манфаатларини қаноатлантирадиган ва улардан ҳар бирига олдиндан маълум бўлган, рақобатни чеклашга олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатлари;

молия бозори — банклар ҳамда бошқа кредит, суғурта ва ўзга молия ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган молиявий хизматнинг, шунингдек қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчилари хизматларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ёки унинг бир қисмидаги муомала доираси бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлинишига мос келмаслиги мумкин ва мазкур муомала доираси чегараларида бундай хизматни кўрсатиш имконияти мавжуд бўлади;

ноўғри таққослаш — рақобатчилар ёки бошқа шахслар томонидан тарқатиладиган, товар ёки молия бозорида айрим хўжалик юритувчи субъектга афзалликлар яратадиган ёхуд хўжалик юритувчи субъектни (рақобатчини) ёки рақобатчи ишлаб чиқарган товарни ёмонловчи ёлғон, ноаниқ ёки бузиб таққослаш;

рақобат — хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) мусобақалашуви бўлиб, бунда уларнинг мустақил ҳаракатлари улардан ҳар бирининг товар ёки молия бозоридаги товар муомаласининг умумий шарт-шароитларига бир томонлама тартибда таъсир кўрсатиш имкониятини истисно этади ёки чеклайди;

рақобатга қарши ҳаракатлар — рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида хўжалик юритувчи субъектлар учун ман этилган ҳаракатлар, шунингдек давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг рақобатни чеклашга қаратилган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги);

товар — фаолиятнинг олиш ва реализация қилиш учун мўлжалланган маҳсули, шу жумладан ишлар ва хизматлар;

товар бозори — товарнинг (шу жумладан бир-бирининг ўрнини босадиган товарнинг) Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ёки унинг бир қисмидаги муомала доираси бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлинишига мос келмаслиги мумкин ва мазкур муомала доираси чегараларида товарни олиш ёки реализация қилиш имконияти мавжуд бўлади;

хўжалик юритувчи субъект — товарларни ишлаб чиқариш, олиш ва реализация қилиш фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахс, шу жумладан чет эллик юридик шахс, хўжалик бошқаруви органи, шунингдек яқка тартибдаги тадбиркор.

Устун мавқе

Устун мавқе товар ёки молия бозорида хўжалик юритувчи субъектнинг ёхуд шахслар гуруҳининг рақобатлашувчи хўжалик юритувчи субъектларга боғлиқ бўлмаган ҳолда унга ўз фаолиятини амалга ошириш ва рақобатнинг ҳолатига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш, тегишли бозорга бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг киришини қийинлаштириш ёхуд уларнинг иқтисодий фаолият эркинлигини бошқача тарзда чеклаш имкониятини берадиган ҳолатидир.

Товар бозорида қайси хўжалик юритувчи субъект ёки шахслар гуруҳи товарининг улуши:

1) эллик ва ундан ортиқ фоизни ташкил этса;

2) ўттиз беш фоиздан эллик фоизгача ҳажмда бўлиб, бунда қуйидаги шартлар:

хўжалик юритувчи субъектнинг товар бозоридаги улуши камида бир йил мобайнида барқарор бўлиб туриши;

товар бозорида бошқа хўжалик юритувчи субъектларга (рақобатчиларга) тегишли улушларнинг нисбий миқдорда бўлиб туриши;

ушбу бозорга янги хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) киришига имконият бўлиши шартлари белгиланган бўлса, шу хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг мавқеи устун мавқе деб эътироф этилади.

Молия бозорида хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг устун мавқеини эътироф этиш тартиби ва шартлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

7-модда. Товарнинг монопол юқори нархи

Товарнинг товар бозорида устун мавқени эгаллаб турган хўжалик юритувчи субъект томонидан белгиланадиган нархи, агар ушбу нарх:

бундай товарни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш учун зарур бўлган харажатлар ҳамда фойда суммасидан юқори бўлса;

асоссиз харажатларнинг ўрнини қоплашга ёки товарнинг сифатини пасайтириш натижасида қўшимча фойда олишга йўналтирилган бўлса, монопол юқори нархдир.

Товарнинг нархи биржа савдолари яқунларига кўра шаклланган тақдирда, у монопол юқори нарх деб эътироф этилмайди.

Товарнинг молия бозоридаги монопол юқори нархи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда аниқланади.

8-модда. Товарнинг монопол паст нархи

Товар бозорида сотувчи ёки сотиб олувчи сифатида устун мавқени эгаллаб турган хўжалик юритувчи субъект томонидан товарнинг таннаридан паст даражада ва ушбу товарни сотишдан зарар келтирадиган даражада белгиладиган, натижада рақобатнинг чекланишига олиб келадиган нарх товарнинг монопол паст нархидир.

Товарнинг молия бозоридаги монопол паст нархи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда аниқланади.

9-модда. Товар ва молия бозорларидаги рақобат соҳасидаги ваколатли орган

Ўзбекистон Республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ҳамда унинг ҳудудий органлари (бундан буён матнда монополияга қарши орган деб юритилади) товар ва молия бозорларидаги рақобат соҳасидаги ваколатли органдир.

Монополияга қарши орган товар ва молия бозорларидаги рақобат соҳасидаги, хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатга қарши ҳаракатларини, инсофсиз рақобатини чеклаш ва уларнинг олдини олишга ҳамда давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ғайриқонуний ҳаракатларига йўл қўймасликка қаратилган давлат сиёсатини амалга оширади.

2-боб. Рақобатга қарши ҳаракатлар

10-модда. Устун мавқени суиистеъмол қилиш

Хўжалик юритувчи субъектнинг пировард натижада рақобатни чеклашга ва (ёки) бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг манфаатларини камситишга олиб келадиган ҳаракатлари, шу жумладан қуйидаги ҳаракатлари:

муомалада бўлган товарларнинг ҳажмини товар ёки молия бозорида тақчилликни келтириб чиқариш ёки сақлаб туриш мақсадида нархларнинг ошишига олиб келадиган тарзда қисқартириши;

товарнинг монопол юқори ёки монопол паст нархларини белгилаши;

шартнома предметида тааллуқли бўлмаган шартларни, шу жумладан молиявий маблағларни, бошқа мол-мулкни, мулкий ҳуқуқларни ўзга шахсга ўтказишга доир асоссиз талабларни, шунингдек рақобатнинг чекланишига олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган бошқа ҳаракатларни содир этиш талабларини мажбуран қабул қилдириши;

шартномага камситувчи шартларни киритиши, хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа хўжалик юритувчи субъектлар (рақобатчилар) томонидан ишлаб чиқариладиган товарларни олишини ёки реализация қилишини тақиқлаши ёхуд чеклаши;

контрагент томонидан бошқа товарларни олиш ёки реализация қилиш ёхуд контрагентнинг товарларни ўзга хўжалик юритувчи субъектлардан олишдан ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектларга реализация қилишдан ўзини тийиши шарти билангина шартнома тузишга розилик бериши;

тегишли товарни ишлаб чиқариш ёки реализация қилиш имконияти бўла туриб, шартнома тузишдан асоссиз равишда бош тортиши;

товар ёки молия бозорига бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг киришига тўсиқлар қўйиши товар ёки молия бозорида устун мавқени суиистеъмол қилиш деб эътироф этилади.

11-модда. Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатни чеклайдиган келишиб олинган ҳаракатлари ва битимларини тақиқлаш

Товар ёки молия бозорида ўзаро рақобатлашаётган хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан потенциал рақобатчилар бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги келишиб олинган ҳаракатлар ва битимлар, агар бундай келишиб олинган ҳаракатлар ва битимлар:

сунъий равишда нархлар, тарифлар, чегирмалар, устамалар, қўшимча тўловларни ёки устама нархларни белгилашга ёки сақлаб туришга;

нархларни сунъий равишда оширган ёки пасайтирган ҳолда эркин бозор нархларининг қарор топишига тўсқинлик қилишга;

ишлаб чиқариш устидан, маҳсулот сотиш бозорлари ва капитал қўйилмалар устидан назорат ўрнатишга;

таклиф ҳажмини сунъий равишда ўзгартириш мақсадида ишлаб чиқариш ҳажмларини келишиб олишга;

шартнома предметиға тааллуқли бўлмаган шартларни, шу жумладан молиявий маблағларни, бошқа мол-мулкни, мулкый ҳуқуқларни ўзга шахсга ўтказишга доир асоссиз талабларни, шунингдек рақобатни чекловчи бошқа ҳаракатларни содир этиш талабларини мажбуран қабул қилдиришга;

аукционларда, биржаларда ва бошқа савдоларда нархларни оширишга, пасайтиришга ёки сақлаб туришга;

шартномаға камситувчи шартларни киритишга;

тегишли бозорни ҳудудий принцип бўйича, реализация қилиш ёки харидлар ҳажми бўйича, товарларнинг хиллари бўйича ёхуд товарларни сотувчилар ёки сотиб олувчилар, товар буюртмачилари доираси бўйича бўлиб олишга;

бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг тегишли товарларни сотувчилар ёки сотиб олувчилар, товар буюртмачилари сифатида бозорға киришини чеклашга ёки уларни бозордан четлаштиришга ёхуд хўжалик юритувчи субъектларни муайян товарлар бозорига қўймасликка олиб келса ёки олиб келиши мумкин бўлса, тақиқланади.

Бири товар бозорида устун мавқени эгаллаб турган, бошқаси эса сотувчи ёки сотиб олувчи бўлган, ўзаро рақобатлашмаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг келишиб олинган ҳаракатлари ва битимларига, агар бундай келишиб олинган ҳаракатлар ва битимлар пировард натижада рақобатни чеклаб қўйса ёхуд чеклаб қўйиши мумкин бўлса, шу жумладан:

сотувчининг ёки сотиб олувчининг ҳудудни ёки сотиб олувчилар доирасини товарни кейинчалик қайта сотиш мақсадида мустақил белгилашини чеклайдиган;

товарларни қайта сотиш учун нархларга чекловлар белгилайдиган;
хўжалик юритувчи субъектларга бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ишлаб чиқариладиган товарларни реализация қилишни тақиқлайдиган келишиб олинган ҳаракатлари ва битимларига йўл қўйилмайди. Ушбу тақиқ товарларни товар белгиси, фирма номи ва сотувчининг интеллектуал мулк объектларига бўлган бошқа мутлақ ҳуқуқлари орқали реализация қилишни сотиб олувчи томонидан ташкил этиш тўғрисидаги битимларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий фаолиятини мувофиқлаштириши, агар бундай мувофиқлаштириш ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган оқибатларга олиб келса ёки олиб келиши мумкин бўлса, тақиқланади.

Рақобатни чеклайдиган келишиб олинган ҳаракатлар ва битимларни аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

12-модда. Давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва юридик шахслар бирлашмаларининг рақобатни чеклайдиган ҳужжатлари ҳамда ҳаракатларини тақиқлаш

Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг:

фаолиятнинг бирор бир соҳасида янги хўжалик юритувчи субъектларни ташкил этишга чекловлар жорий этиши, шунингдек фаолиятнинг айрим турларини амалга оширишни ёки муайян товарлар ишлаб чиқаришни ман этиши, бундан қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллар мустасно;

шартномалар тузишда устунлик бериш, сотиб олувчиларнинг муайян доирасига товарларни биринчи навбатда реализация қилиш, молиявий маблағларнинг манбаларини танлаш ва улардан фойдаланиш йўналишларининг афзаллиги тўғрисида хўжалик юритувчи субъектга кўрсатмалар бериши, бундан қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллар мустасно;

айрим хўжалик юритувчи субъектларга уларни товар ёки молия бозорида фаолият кўрсатаётган бошқа хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан афзал ҳолатга қўядиган имтиёзлар, преференциялар ва энгилликларни асоссиз равишда бериши;

хўжалик юритувчи субъектларнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) акцияларни (улушларни) олиши, бундан қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар мустасно;

хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятига оқибатда рақобат чекланиши мумкин бўлган тарзда аралашиши;

ўз вазифаларини хўжалик юритувчи субъектларнинг вазифалари билан қўшиб бажариши;

айрим хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти учун бошқа камситувчи ёки имтиёзли шартлар (шароитлар) белгилаши тақиқланади.

Алоҳида ҳолларда, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари табиий офатлар, ҳалокатларнинг оқибатларини тугатиш ҳамда эпидемияларнинг олдини олиш мақсадида ушбу модданинг биринчи қисмида белгиланган ҳужжатлар қабул қилиши ва ҳаракатларни амалга ошириши мумкин.

Давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва юридик шахслар бирлашмаларининг товар ёки молия бозорининг нормал фаолият кўрсатишига, рақобатни ривожлантиришга тўсқинлик қилувчи ҳамда истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини камситувчи ҳаракатларига, шу жумладан:

нархларни ёки тарифларни оширишга, пасайтиришга, сақлаб туришга;

тегишли бозорни ҳудудий принцип бўйича, реализация қилиш ёки харидлар ҳажми бўйича, товарларнинг хиллари бўйича ёхуд товарларни сотувчилар ёки сотиб олувчилар, товар буюртмачилари доираси бўйича бўлиб олишга;

ҳўжалик юритувчи субъектларнинг бозорга киришини чеклашга ёки уларни бозордан четлатишга олиб келадиган келишиб олинган ҳаракатлари ва битимларига йўл қўйилмайди.

Юридик шахслар бирлашмаларининг хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий фаолиятига пировард натижада рақобатни чеклаб қўядиган ёки чеклаб қўйиши мумкин бўлган тарзда аралашishi тақиқланади.

13-модда. Инсофсиз рақобатни тақиқлаш

Инсофсиз рақобат, шу жумладан:

бошқа хўжалик юритувчи субъектга зарар келтириши ёки унинг ишчанлик обрўсига путур етказиши мумкин бўлган нотўғри таққослашлар;

юридик шахснинг интеллектуал фаолияти натижаларидан ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларидан, товарни индивидуаллаштириш воситаларидан қонунга хилоф равишда фойдаланган ҳолда товарни реализация қилиш;

товарнинг хусусияти, ишлаб чиқариш усули ва жойи, истеъмол хоссалари, нархи, сифати, ишлаб чиқарувчининг (бажарувчининг) кафолат мажбуриятлари хусусида истеъмолчиларни чалғитиш, хўжалик юритувчи субъект (рақобатчи) томонидан ишлаб чиқарилаётган товарни унинг ташқи безатилишини, номини, тамғаланишини, товар белгисини ва юридик шахсни индивидуаллаштиришнинг бошқа воситасини такрорлаш, реклама материалларидан, товарнинг фирма ўрови ва шаклидан нусха кўчириш орқали қалбакилаштириш;

фан-техникага, ишлаб чиқаришга ёки савдога оид ахборотни, шу жумладан тижорат сирини эгасининг розилигисиз олиш, ундан фойдаланиш, уни ошкор этиш;

товар ёки молия бозорига бошқа хўжалик юритувчи субъектнинг киришига тўсиқ қўйиш тақиқланади.

Юридик шахсни индивидуаллаштириш воситаларига, товарни индивидуаллаштириш воситаларига бўлган мутлақ ҳуқуқни олиш билан боғлиқ инсофсиз рақобатга йўл қўйилмайди.

Монополияга қарши органнинг ушбу модда иккинчи қисмининг товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқни олиш хусусидаги қоидалари бузилганлигини эътироф этиш тўғрисида чиқарган қарори товар белгисига ҳуқуқий муҳофаза бериш ҳақидаги гувоҳномани ҳақиқий эмас деб топиш учун манфаатдор шахс томонидан интеллектуал мулк бўйича ваколатли органга ёки судга юборилади.

3-боб. Савдоларни ва иқтисодий концентрацияни монополияга қарши тарзда тартибга солиш

14-модда. Танлов (тендер) савдоларига доир монополияга қарши талаблар

Танлов (тендер) савдоларини ўтказишда рақобатни чеклашга олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатлар, шу жумладан қуйидагилар тақиқланади:

савдолар ўтказишнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибини бузиш;

савдоларнинг ташкилотчилари ва (ёки) буюртмачилари томонидан савдолар иштирокчиларининг фаолиятини мувофиқлаштириш;

хўжалик юритувчи субъектлардан савдоларда қатнашиш учун ҳужжатларни қабул қилишни асоссиз равишда рад этиш;

савдолар иштирокчиларини асоссиз равишда четлаштириш;

савдоларнинг битта ёки бир нечта иштирокчисига савдоларда қатнашиш учун имтиёзли шарт-шароитлар яратиб бериш, шу жумладан ахборотдан фойдаланиш орқали имтиёзли шарт-шароитлар яратиб бериш, бундан қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар мустасно;

товарнинг аниқ ишлаб чиқарувчисини кўрсатиш, бундан товарларнинг мос келмаслиги ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳоллар мустасно.

Белгиланган монополияга қарши талабларнинг бузилиши танлов (тендер) савдоларининг қарорларини ва шу савдолар натижалари бўйича тузилган шартномаларни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлади.

15-модда. Биржа савдоларига доир монополияга қарши талаблар

Биржа савдоларини ўтказишда рақобатни чеклашга олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатлар, шу жумладан:

биржа савдоларини ўтказиш жараёнига таъсир кўрсатадиган ҳаракатлар, бундан қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар мустасно;

биржа савдолари иштирокчиларининг келишиб олинган ҳаракатлари натижасида жорий биржа нархларининг кескин кўтарилишига ёки қатъий белгиланишига олиб келадиган ҳаракатлар;

биржа савдоларида талабнинг ўзгаришига сабаб бўлиши мумкин бўлган ёлфон маълумотларни тарқатиш билан боғлиқ ҳаракатлар тақиқланади. Монополияга қарши талабларнинг бузилиши биржа савдолари натижалари бўйича тузилган битимларни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектларни ташкил этиш, қўшиб юбориш ва қўшиб олишга доир монополияга қарши талаблар

Монополияга қарши орган қуйидагиларга олдиндан розилик беради: хўжалик юритувчи субъектларнинг бирлашмаларини ташкил этишга; хўжалик юритувчи субъектларни қўшиб юбориш ва қўшиб олишга.

Агар тегишли битимда иштирок этаётган шахслар активларининг жами баланс қиймати энг кам иш ҳақининг юз минг баравари миқдоридан ортиқ бўлса ёки уларнинг қўшиб юборилган ёки қўшиб олинган йилдан олдинги охириги календарь йилда товарларни реализация қилишдан олинган жами тушуми энг кам иш ҳақининг юз минг баравари миқдоридан ортиқ бўлса ёхуд улардан бири товар бозорида устун мавқени эгаллаб турган хўжалик юритувчи субъект бўлса, хўжалик юритувчи субъектларни товар бозорида қўшиб юбориш ва қўшиб олиш учун монополияга қарши органнинг олдиндан розилиги олиниши зарур.

Агар хўжалик юритувчи субъектлар активларининг жами баланс қиймати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган миқдордан ортиб кетса ёки ушбу хўжалик юритувчи субъектлардан бири устун мавқени эгаллаб турган бўлса, уларни молия бозорида қўшиб юбориш ва қўшиб олиш учун монополияга қарши органнинг олдиндан розилиги олиниши зарур.

Қўшимча маълумот учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 декабрдаги 344-сон қарори билан тасдиқланган «Хўжалик юритувчи субъектлар бирлашмаларини ташкил этишга, хўжалик юритувчи субъектларни қўшиб юборишга, қўшиб олишга олдиндан розилик бериш тартиби тўғрисида»ги низом.

Акцияларни (улушларни) ва бошқа мулкый ҳуқуқларни олишда монополияга қарши талаблар

Стратегик ва монопол маҳсулотлар, хом ашё ва материалларни биржа ва кимошди савдоларига қўйилишини назорат ва мониторинг қилиш

3. Мазкур Низомнинг 2-бандида кўрсатилган маҳсулотларни биржа ва кимошди савдоларига қўйилиши, реализация қилиш ҳажмлари ва нархлари устидан назорат қилиш Қўмита ва унинг ҳудудий органлари томонидан амалга оширилади.

Назорат қилиш ташкилотлар ва биржа ва кимошди савдолари ташкилотчиларининг маълумотларини ўрганиш йўли билан, шунингдек биржа ва кимошди савдолари ўтказилиши устидан мониторингларни олиб бориш ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда текширишларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

4. Ташкилотлар мажбурий тартибда стратегик ва монопол маҳсулотларни, хом ашё ва материалларни тегишли моддий баланслар ва Қўмита қарори билан аниқланадиган ҳажмларда, шунингдек жадвалларда

назарда тутилган муддатлар ва қуйидагилар бўлган ҳолда, бир маромда биржа ва кимошди савдоларига қўядилар:

ойлар бўйича — маъданли ўғитлар, қора металллар прокати, кўмир, нефть маҳсулотлари, пахта линти, рангли металл учун;

ой ўн кунликлари бўйича — цемент учун;

биржа савдолари кунлари бўйича — ун, шакар, пахта ёғи, суюлтирилган газ, шифер, полиэтилен ва бошқа маҳсулотлар учун.

Табиий монополия субъектларининг давлат реестрини тузиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги НИЗОМ

Мазкур Низом Ўзбекистон Республикасининг «Табиий монополиялар тўғрисида»ги Қонунига (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 9-сон, 212-модда) мувофиқ Табиий монополия субъектларининг давлат реестрини тузиш ва юритиш тартибини белгилайди.

I. Умумий қоидалар

1. Реестр табиий монополия субъектлари тўғрисидаги маълумотларни қоғоз ва электрон шаклларда сақловчи бирлашган ахборот базаси ҳисобланади.

Табиий монополия шароитида ишлаб чиқариладиган (реализация қилинадиган) товарлар (ишлар, хизматлар) РЎЙХАТИ

1. Нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш соҳасида:

нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш хизматлари.

2. Электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш ҳамда транспортировка қилиш соҳасида:

электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш;

электр ва иссиқлик энергиясини транспортировка қилиш, шу жумладан абонентдан субабонентгача транспортировка қилиш хизматлари.

3. Темир йўллар инфратузилмасидан фойдаланиш соҳасида:

умумий фойдаланиладиган темир йўллар, темир йўл станциялари, электр таъминоти ускуналари, алоқа тармоқлари, сигнализация, марказлаштириш ва блокировкалаш тизимлари, ахборот комплекси ва ҳаракатланишни бошқариш тизими ҳамда ушбу комплекс фаолиятини таъминловчи бошқа объектларни ўз ичига олувчи технологик комплекс хизматлари.

4. Умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари соҳасида:

ёзма корреспонденцияларни жўнатиш бўйича умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари (оддий, буюртма ва қимматли хатлар, бандероллар, оддий ва буюртма почта варақчалари ҳамда секограммалар (кўзи ожизлар учун), шунингдек майда пакетлар).

5. Сув қувурлари ва канализация хизматлари соҳасида:

сув таъминоти ва канализация (оқова сувларни тортиш ва тозалаш) ҳамда сув ва оқова сувларни транспортировка қилиш хизматлари.

6. Аэронавигация хизматлари соҳасида:

ҳаводаги ҳаракатни бошқариш, парвозларнинг радиотехник таъминоти, аэронавигация ахборотларини тақдим этиш.

7. Порт хизматлари соҳасида:

юкларни (шу жумладан, юкли ва бўш контейнерларни) ортиш, тушириш ва сақлаш хизматлари;

иншоотлар ва мосламалар комплексига эга ва соҳилнинг тегишли участкаси (порт худуди) билан сувга туташ бўлган худудда (порт акваторийсида) кемаларни ёқилғи билан таъминлаш ҳамда уларга техник хизмат кўрсатиш хизматлари.

8. Аэропорт хизматлари соҳасида:

самолётларнинг учишини таъминлаш, йўловчиларга хизмат кўрсатиш, юклар,

Фойдаланилган адабиётлар

1. Салимов Б.Т. ва бошқалар. Микроиқтисодиёт. Дарслик. –Т.: ТДИУ, 2005. 10 б.т.

2. Нуриев Н. Курс микроэкономии. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.

3. Пиндайк Р., Рубинфилд. Микроэкономика. -М.: ЮНИТИ, 2006.

4. Макконел Р., Брю С. Экономикс. –М.: Республика, 2012.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида” ги Қонуни. 2011 йил 5-декабрь.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Табиий монополиялар тўғрисида” ги Қонуни. 2001 йил 24-май.

8-мавзу. Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари

Режа:

1. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти.

2. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларининг кескин ўсиб боришини қондиришда иқтисодиётнинг реал сектори ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўрни.

3. Жаҳон бозорида глобал рақобат кучайиб бораётган бир шароитда ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини таъминлаш худудир ривожлантиришнинг асосий масалалари.

4. Худудларни ривожлантириш стратегияси орқали юқори сифатли маҳсулот ва хизматларнинг истеъмоли имкониятларини кенгайтириш ва пул муомаласи барқарорлигини ошириш йўналишлари.

Калит сўзлар: Худудий ривожланиш, стратегия, бошқарув тизими механизми, аҳоли турмуш даражаси, инсон ҳаёти сифати, стратегик истиқбол, пировард мақсад, моддий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжлар.

1. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти.

Турли миқёсдаги ҳокимият органларининг фаолиятини мувофиқлаштирмай, иқтисодий ривожланган давлат қуриш, жамиятда сиёсий ва ижтимоий барқарорликка еришиш мушкул. “Давлат бошқаруви”, “Минтақавий бошқарув” ва «Маҳаллий бошқарув» атамалари мураккаб тизимни (давлат бошқарув фаолиятининг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари мажмуи)ни ташкил етадики, одатда, бошқарув мақсадлари, вазифалари, принциплари, вазифалари, усуллари, шакллари, субъектлари ва объектлари мазкур тизимнинг асосий унсурлари ҳисобланади.

Мазкур унсурлар давлат ҳокимияти ижро етувчи органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари тизимининг мақоми, уларнинг мақсадлари, вазифалари ва иш принциплари, ваколатлари доираси, жавобгарлиги, ташкилий ҳуқуқий иш шакллари, шунингдек давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан вертикал йўналиш ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар, фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари билан горизонтал йўналишда ўзаро алоқаларини белгилаш орқали ҳуқуқий расмийлаштирилади.

Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатлар аниқ тақсимланган бўлмаса, бу давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Субъектив омил – тегишли мансабдор шахсларнинг худудларни мутаносиб ривожлантириш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш манфаатларида

республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ўзаро самарали алоқаларини таъминлашга йўналтирилган оқилона қарорлар ишлаб чиқа олмаслиги, баъзан еса бундай қарорларни ишлаб чиқишни истамаслиги юқорида зикр етилган муаммо янада чуқурлаштирмоқда.

Бироқ республика ва минтақавий ҳокимият органлари зиммасига ҳаддан ташқари кўп иш юкланганлиги, моддий-техника, молия, ахборот ва бошқа ресурсларнинг тақчиллиги натижасида мазкур ҳокимият органлари томонидан маҳаллий миқёсидаги муаммоларни ҳал йетишга йетарли ётибор берилмаяпти. Шу боис сўнгги йилларда Ўзбекистонда давлат бошқаруви тизимида юқорида зикр етилган ҳокимиятнинг уч поғонаси ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг самарали механизмини яратиш масаласи муҳим аҳамият касб етмоқда. Зотан, мазкур механизм мамлакатда маҳаллий фаолиятини янада мукамал тартибга солиш, уни давлат сиёсати ва минтақавий сиёсатнинг мустақил соҳасига ажратиш имконини беради.

Ўзбекистонда Республикаси минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни ўзаро манфаатли асосда тақсимлаш зарурати - маҳаллий тузилмалар фаолиятининг қуйидаги муҳим муаммолари билан белгиланади:

а) маҳаллий тузилмалар ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

б) давлат мулкни республика, минтақа ва маҳаллий мулкларга тақсимлаш;

в) маҳаллий мулкнинг барча шакллари муҳофаза қилиш механизмини ишлаб чиқиш;

г) маҳаллий тузилмаларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, минимал бюджет билан таъминлаш нормативлари асосида белгиланадиган маҳаллий бюджетларнинг минимал зарур харажатларини қоплаш учун даромад манбаларини мустаҳкамлаш йўли билан маҳаллий бюджетларнинг минимал миқдорини таъминлаш;

д) маҳаллий тузилмалар иқтисодий фаолиятининг барқарор норматив-ҳуқуқий негизини таъминлаш;

е) мамлакатдаги маҳаллий тузилмаларнинг негизини ташкил етувчи маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш қуйи органларининг мустақил фаолиятини таъминлаш;

ж) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг суд тартибида ҳимояланишга бўлган конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

з) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг давлат ҳокимият органлари томонидан қабул қилинган қарорлар натижасида юзага келган қўшимча харажатларнинг қопланиши билан боғлиқ конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

и) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари берилган алоҳида давлат ваколатларини амалга оширишлари учун зарур моддий ва молиявий ресурсларнинг берилишини таъминлаш;

к) ҳуқуқнинг комплекс соҳаси сифатида маҳаллий ҳуқуқни шакллантириш, маҳаллий қурилиш ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш соҳасида қонунчилик фаолиятини такомиллаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш.

Маҳаллий бошқарув органларига давлат томонидан кафолатлар бериш ҳамда давлат ҳокимияти ва минтақа бошқарув органлари томонидан маҳаллий ҳокимият органларига оид қонун ҳужжатларига риоя қилиниши ва маҳаллий бошқарув соҳасида амалда бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижро этилишини таъминлаш республика, минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни самарали тақсимлашнинг муҳим шартидир.

Ўзбекистонда республика минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг қуйидаги асосий тамойилларига асосланади:

- давлат, минтақавий ва маҳаллий сиёсат мақсадлари, йўналишлари, вазифалари ҳамда ваколатларини тақсимлаш механизмларининг ягоналиги принципи;

Республика, минтақа ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва алоқа ўрнатиш принципи;

- маҳаллий ислохотни амалга оширишнинг турли босқичларида давлат сиёсатининг ворисийлигини таъминлаш принципи;

- маҳаллий бошқарув органларининг ваколатларига давлат ҳокимияти юқори органларининг аралашмаслиги принципи ва ҳ.к.

Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни янада аниқ тақсимлаш давлат ҳокимиятининг мазкур бўғинларини бошқариш механизмнинг самарадорлигини ошириш, ҳар бирининг мустақиллигини кенгайтириш, муайян ваколатлар уларни мумкин қадар самарали амалга оширишга қодир ҳокимият органлари зиммасига юкланиши учун тегишли ҳудудларнинг ўзига хос (географик, иқтисодий, демографик, этник ва ҳ.к.) хусусиятларини еътиборга олишни табақалаштириш имконини беради.

Ортиқча меҳнат ресурсларининг мавжудлиги вазиятни янада оғирлаштираётган яхши ривожланмаган ҳудудларда шаҳар ва қишлоқларда майда товар ишлаб чиқаришни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, хизматлар кўрсатиш соҳаси ва агросаноат комплексида кичик тадбиркорликни рағбатлантириш зарур.

Юқорида зикр этилган тамойилларни амалга татбиқ этиш Ўзбекистонда республика давлат бошқарувининг турли бўғинлари ўртасида самарали ўзаро ҳамкорликни ўрнатиш ва МДХнинг бир қатор давлатларида кузатилган турли ижтимоий-сиёсий зиддиятларга йўл қўймаслик имконини бермоқда.

Ўзбекистонда республика маҳаллий хўжалик амалиёти жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан конституциявий ваколатларни амалга оширишнинг қуйидаги самарали шакллари қўллашни назарда тутди:

1) маҳаллий бошқарув органларига маҳаллий аҳамиятга молик қуйидаги масалаларни мустақил ҳал қилиши учун шарт-шароитлар яратиш:

а) маҳаллий мулкка, шу жумладан йерга егалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф етиш;

б) маҳаллий бюджетларни шакллантириш, тасдиқлаш ва ижро етиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш;

в) жамоат тартибини сақлаш билан боқлиқ чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш;

2) фуқароларнинг: туғилган кунга ега бўлиш; соғлиғини сақлаш; тиббий ёрдам олиш; билим олиш ҳуқуқларини таъминлаш учун шароитлар яратиш;

3) солиқ ва бюджет ислохотлари доирасида маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг молиявий-иқтисодий негизини шакллантиришни ниҳоясига йетказиш, авваламбор, қуйидагилар ҳисобига бюджет ва солиқларни тартибга солиш тизимини такомиллаштириш:

а) Ўзбекистон Республикаси субъектларининг бирлаштирилган бюджетларга йўналтирилувчи республика бюджети маблағларини қайта тақсимлаш, маҳаллий тузилмаларнинг ваколатлари жумласига киритилган масалаларни ҳал қилиш учун мазкур тузилмаларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш;

б) давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўзаро ҳамкорлиги, шу жумладан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига бериладиган алоҳида давлат ваколатларининг амалга оширилиши ва давлатнинг минимал ижтимоий стандартларини белгилаш принципларини ишлаб чиқиш;

в) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш молиявий-иқтисодий негизининг муҳим таркибий қисми – маҳаллий мулкни фаол шакллантириш;

г) қўчмас мулк бозорини ривожлантириш ва аҳоли даромадларини жалб етиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес вакилларининг иштирокини таъминлайдиган инвестиция сиёсатини амалга ошириш;

д) тадбиркорликни ривожлантириш, маҳаллий табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг аҳолини зарур маҳсулотлар билан таъминлаш ва улар хизматлар кўрсатиш фаолиятини мувофиқлаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

е) республика, минтақавий, маҳаллий давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатларни ҳамда тегишли моддий ва молиявий ресурсларни тақсимлаш;

ж) маҳаллий бошқарув ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органларининг Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига риоя қилишлари устидан самарали давлат назорати тизимини шакллантириш;

з) минтақа, республика ва халқаро миқёсда ўзаро ҳамкорлик учун шарт-шароитлар яратиш;

и) маҳаллий бошқарув органларининг фаолиятини давлат томонидан илмий-услубий, ташкилий-услубий ва ахборот билан қўллаб-қувватлаш;

к) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида ишлаш учун кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва кадрларнинг малакасини ошириш самарали давлат тизимини ташкил етиш..

Давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг саъй-ҳаракатларига қарамай, мустақиллик йилларида республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш жараёнида меъёрий-ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга молик бир қатор умумий муаммолар тўпланиб қолган.

Ўзбекистон Республикасининг (Конституцияси кучга киргунга қадар) қабул қилинган республика меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларининг аксариятида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг конституциявий мақомига мос келмайдиган қоидалар мавжуд еди. Бундан ташқари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг алоҳида масалаларини тартибга солувчи нормалар амалдаги қонун ҳужжатлари ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ўзгартиришни талаб етарди.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни ташкил етиш ва унинг фаолияти билан боғлиқ алоҳида масалалар қонун ҳужжатлари билан тўлиқ тартибга солилмаганлиги ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари ва қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг еҳтиёжларини ҳали ҳуқуқий жиҳатдан тўлиқ қондирилгани йўқ. Бундан ташқари, маҳаллий ҳуқуқнинг баъзи бир нормалари турли талқин қилинаётганлиги ҳам маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг амалий фаолиятида қийинчиликлар туғдирмоқда.

Ўзбекистоннинг бир қатор минтақаларида минтақавий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва алоҳида мансабдор шахсларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатлари қоидаларига риоя қилмаслик, шу жумладан, маҳаллий ҳуқуқ нормаларини бажармаслик ҳолатлари қайд етилди. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни амалга ошириш билан боғлиқ масалаларни меъёрий тартибга солиш механизмининг номукамаллиги, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатлар ҳуқуқий жиҳатдан аниқ тақсимланмаганлиги ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Ҳал қилинмаган кўпгина масалалар маҳаллий тузилмаларнинг молиявий-иқтисодий мустақиллиги йетарли даражада таъминланмаганлиги билан боғлиқ. Маҳаллий мулкни шакллантириш, тўлақонли маҳаллий бюджетларни шакллантириш учун шарт-шароитлар яратиш (шу жумладан, давлат молия

ресурсларини тақсимлашда маҳаллий тузилмаларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш), маҳаллий тузилмалар иқтисодий фаолиятининг барқарор меъёрий негизини яратиш ва бошқа масалалар шулар жумласидандир.

Давлатнинг ваколатларни тақсимлаш муаммоларини ҳал қилиш борасидаги фаолияти маҳаллий бошқарувни янада ривожлантириш, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган кучли демократик давлат қуришнинг зарур шarti сифатида маҳаллий бошқарувнинг самарадорлиги, роли ва мақомини оширишга йўналтирилган давлат бошқаруви соҳасидаги ягона давлат сиёсати доирасида амалга оширилиши лозим.

Мазкур мақсадга еришиш учун республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш соҳасидаги сиёсат:

- фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни амалга ошириш конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз фаолиятига давлат томонидан кафолат берилишини назарда тутувчи конституциявий ваколатларни амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш зарур:

1) фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни амалга оширувчи конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, бу қуйидагиларни назарда тутати:

а) фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига сайлаш ва сайланиши, сайлаб қўйиладиган ва бошқа маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни амалга ошириш ҳудудий ижтимоий ўзини-ўзи бошқариш фаолиятини ташкил этиш орқали маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилишда иштирок этиш конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш;

б) маҳаллий тузилмаларнинг чегаралари ўзгарган тақдирда аҳолининг фикрини эътиборга олиш тартибини қонун ҳужжатларида белгилаш;

в) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг аҳоли билан самарали ўзаро ҳамкорлиги тизимини ташкил этиш.

Мазкур механизмлардан маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни қўллаб-қувватлаш, узоқ муддатли республика ва минтақавий мақсадли дастурлар доирасида комплекс фойдаланиш Ўзбекистон Республикасида маҳаллий бошқарув органларини ривожлантириш соҳасидаги давлат сиёсатини янада самарали амалга оширишга ёрдам беради.

2. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларининг кескин ўсиб боришини қондиришда иқтисодиётнинг реал сектори ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўрни.

Тармоқлар орасида асосий бўғин саноатнинг ишлаб чиқариш мажмуаси ҳисобланади. Саноат мажмуасининг муҳим хусусияти шундаки, унинг барча тармоқларида меҳнат воситалари ва истеъмол товарлари, миллий даромаднинг катта қисми яратилади, илмий-техника тараққиётига еришилади. Айни пайтда Ўзбекистондаги меҳнатга яроқли аҳолининг асосий қисми ҳам саноат ишлаб чиқаришида банд. Саноат ишлаб чиқариши жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ҳамда республикада сўнги йилларда қабул қилинган қонун ва қарорлар асосида ривожланмоқда.

Ўзбекистон саноати айни вақтда ўз тармоқлари ва бошқа ижтимоий тармоқлар учун моддий-техник воситалар ҳамда халқ эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотларни ҳам узлуксиз тайёрлаб бермоқда. Шу боисдан ҳам саноат ишлаб чиқариши даражаси ва самарадорлигининг ўсишини таъминлаш лозим. Чунки саноат ишлаб чиқариши даражаси қанчалик юқори бўлса, республикамизнинг иқтисодий пойдевори шунча мустаҳкам, аҳолининг турмуш шароити ҳам шунча яхши бўлади.

2008-йилга мўлжалланган иқтисодий ривожланиш дастурида саноатнинг стратегик муҳим тармоқлари бўлган ёқилғи-энергетика комплекси, рангли ва қора металлургия соҳасининг ўсишини таъминлаш алоҳида ўрин тутди. Бунга янги табиий конларни ўзлаштириш ва мавжуд минерал-хомашё базалари захираларининг ортиши, ана шу ресурсларни қазиб олиш ва қайта ишлашда самарали замонавий технологияларни жорий этиш ҳисобидан еришиш назарда тутилмоқда. Шу билан бирга, кимё ва йенгил саноатни, нефткимё, қурилиш материаллари саноатини, истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ҳам устувор аҳамият берилади.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича муҳим вазифаларни бажариш иқтисодий сиёсатимизнинг ҳал қилувчи йўналиши сифатида катта ўрин егаллайди. Барчамиз бир ўтқир ҳақиқатни яхши англаб олмоқдамиз. Жаҳон бозорида рақобат тобора кескинлашиб бораётган ҳозирги шароитда мавжуд корхоналарни реконструкция қилмасдан, замонавий, илғор ва юксак технологик ускуналар билан жиҳозланган корхоналар ташкил етмай, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни мунтазам янгиламай туриб иқтисодиётимиз келажагини, бинобарин, аҳоли фаровонлигини юксалтиришни таъминлаш мумкин эмас¹⁷.

«Локомотив тармоқлар» - кимё, қора металлургия, рангли металлургия корхоналарининг, автомобил, йенгил ҳамда чарм саноати ва б.нинг истиқболли режалари ишлаб чиқилди ҳамда тасдиқланди. Бундан кўзланган мақсад - мавжуд хомашё ресурсларини айланмага киритиш, экспортни кенгайтириш ҳамда ишлаб чиқаришни локализация қилиш айниқса, корхоналарни энергияни иқтисод қилувчи янги

¹⁷ Karimov I.A. "Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash-barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir". // Xalq so'zi. 9-fevral, 2008 yil

технология ва маҳсулот турларига ўтишга йўналтирилган йенгил саноатни модернизация қилиш жадал амалга оширилди.

Локализация қилиш дастурида иштирок етаётган корхоналарга имтиёзлар 2006-2008-йиллар учун локализация дастури ҳукумат томонидан импорт товарларидан бўлган қарамликни камайтириш мақсадида қабул қилинган.

Бу дастурда иштирок етувчи корхоналар 5 йил муддатга қуйидаги тўловлардан озод қилинадилар:

1. Божхона тўловлари, жумладан, божхона йиғимлари қўшилган қиймат солиғи ва аксиз солиш;

2. локализация дастури доирасида чиқарилган маҳсулотлар учун даромад солиғи;

3. локализация дастури учун муҳим активларга мулк солиғи¹⁸.

Машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ўтган йили еришилган даражага нисбатан 29,5 %га ошди (23.5.1-жадвал). Ривожланишнинг жадал суръатлари автомобил соҳасида кузатилди (30.3%). Бу автомобил ишлаб чиқаришнинг жисмоний ҳажмининг ошиши натижасидир (23,6 %). Ҳам ички бозорда, ҳам ташқи бозорда юқори талабга ега маркалар ишлаб чиқарилиши ортди: бу «Матиз» автомобили (28,8 % га ортди), «Дамас» (32,5 % га), «Ласетти» (194,6 %га). Мамлакатимиз автомобилсозлик соҳаси ривожда янада такомиллашган тавсифга ега ассортиментдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилишининг кенгайиши муҳим қадам бўлди.

«Шевроле» седан автомобилининг янги моделини йирик блокчи ишлаб чиқариш, «УзДЕУ авто» ОАЖ ҳамда «Дженйерал моторс ДЕУ Авто ҳамда Технологиялар» йирик компанияси билан ҳамкорликда “внедорожник и минивен” русумли автомобиллар ишлаб чиқаришни ташкил қилишаҳри 2007-йилда мазкур автомобил маркаларининг 1489 та турли маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Импортга боғлиқлик ҳамда маҳсулотларнинг таннархини туширишга қаратилган локализация қилувчи ишлаб чиқариш ривожланишнинг ижобий натижаси бўлди, машинасозлик маҳсулотлари нархинининг арзонлашуви йўналиши юзага келди.

Импортга боғлиқлик ҳамда маҳсулотларнинг таннархини туширишга қаратилган локализация қилувчи ишлаб чиқариш ривожланишнинг ижобий натижаси бўлди, машинасозлик маҳсулотлари нархинининг арзонлашуви йўналиши юзага келди. Ўтган йилга нисбатан машинасозлик маҳсулоти нархи индексининг ўсиши 6,1 %га пасайди ҳамда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг ташқи бозордаги ўринларини мустаҳкамланишига кўмак берди. Ташқи бозорда маҳаллий автомобилсозлик маҳсулотларига бўлган доимий талаб ўтган йилга нисбатан 138,5 % ўсиш суръатида автомобил экспортини 26,5 минг донага орттириш имконини берди.

Электротехника саноати ҳамда қишлоқ хўжалиги машинасозлиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмларининг суръатини ошириш йўналиши сақланиб қолаверди. Бу кўрсаткич 47,2 % ҳамда 105,5 %га тенг бўлди. Шу билан бирга, электротехника соҳасида маиший уй буюмлари товарлари соҳасида вазият

¹⁸ Investment Guide to Uzbekistan 2007, United Nation Development Program, Country Office for Uzbekistan (60-бет).

яхшиланмади. Маҳсулот - музлаткич, кондиционер, телевизор ва бошқа ишлаб чиқариш ҳажмида уларнинг улуши у қадар катта емас. Кабел-ўтказгич соҳаси, трансформатор ҳамда лифт ишлаб чиқариш ва бошқалар жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Ички ҳамда ташқи бозорда талаб ортиб кетгани сабабли қишлоқ хўжалиги машинасозлиги соҳасида трактор прицепларини ишлаб чиқариш жуда ошиб кетди (ўсиш 22,5 %) ва сеялкалар (17,5%).

Ташқи бозорда қора ва рангли металга бўлган талаб, шунингдек ички бозорни маҳаллий маҳсулот билан тўлдириш зарурати металлургия мажмуасида еришилган ўсишнинг бош омили бўлди. Қора металлургия маҳсулотларининг ўсиш индекси 11,9%ни ташкил қилди. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг юқори даражада сотилиши пўлат ишлаб чиқаришнинг жисмоний ҳажмларининг 4,2 %га, қора металл прокатининг 5,8 %га ўсишига туртки бўлди. Металлургия комплекси маҳсулотларининг экспорт ҳажмининг ўсиш суръати 125,4% ни ташкил қилди. Бу 2007-йилга нисбатан 0,6 %га юқори.

Шуни ҳам айтиш лозимки, саноат мажмуасининг ҳар қандай тармоқни ички тузилмасидаги ўзгаришлар амалда бошқа тармоқлар – қишлоқ хўжалиги, агросаноат мажмуасининг бошқа соҳалари, казиб олувчи тармоқлар билан узвий боғлиқ.

Ёндиликда саноатнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Истеъмол бозоридаги танқислик туфайли саноат тармоқлари илгаригига нисбатан кенг кўламда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга йўналтирилмоқда ҳамда хусусийлаштирилмоқда. Истеъмол молларини кўплаб ишлаб чиқариш, айниқса, четга хомашё емас, балки тайёр маҳсулот чиқариш ҳамда қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш нафақат саноат ишлаб чиқаришининг аҳамиятини оширади, балки жаҳон бозорида Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган ишончни ҳам мустаҳкамлайди.

Ҳозирги кунга келиб, саноат тармоғида ялпи ички маҳсулотнинг 17 % яратилади. Бу шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётининг ривожланиши натижасида мамлакат иқтисодиёти индустриаллашган иқтисодиёт сари ривожланмоқда. Саноат тармоқларидаги 2007 йилги 9,4 % ли ўсиш, саноат мажмуаси тармоқлари ва ишлаб чиқарган маҳсулот 8074,8 млрд. сўмликни ташкил етгани ҳам шундан далолат бермоқда. Саноат мажмуаси маҳсулотларига унинг тармоқлари қуйидагича ҳисса кўшмоқда: ёқилғи саноати ва энергетика – 18,3 %; металлургия – 13,9 %; йенгил саноат – 18,6 %; ҳимё саноати – 5,2 %; машинасозлик – 15,8%; озиқ-овқат – 10,8 %; қурилиш материаллари – 6,5 %; ёғочни қайта ишлаш – 2 % ва бошқалар.

Саноат халқ хўжалигининг йирик соҳаси бўлиб, унда 1 млн.дан ортиқ ишчи ва хизматчи банд. Бу иш билан банд аҳолининг саккиздан бир қисмини ташкил этади. Саноатда 100 дан ортиқ тармоқ бўлиб, улардан 6 таси базавий ҳисобланади. Асосий фондларнинг 40 %и саноат ҳиссасига тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 16 %дан ортиқроғи саноатда яратилади. Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефт, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар, трансформаторлар,

аккумуляторлар, кабеллар, экскаватор, кўприкли кўтаргичлар, йигирув машиналари, самолётлар, олтингугурт кислотаси, минерал ўғитлар, сунъий толалар, семент, турли қурилиш материаллари, газламалар, пахта мойи, ун, гуруч, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади.

Республика саноатида тармоқларнинг тутган ўрни ҳар хил (6.1-жадвал). Саноат тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуасига хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан йетакчи мавқега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўқиш, консерва, ёғ-мой ва бошқа саноат тармоқларидир. Шунингдек, кимё ва нефт кимёси, машинасозлик, электроника, энергетика, металлургия, йенгил ва қурилиш материаллари саноати жадал суръатларда ривожланмоқда.

Саноат тараққиётида ёқилғи-энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефт ва нефтни қайта ишлаш, кўмир ва энергетика тармоқлари киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришида 26,8 %дан иборат. Ўзбекистон жаҳондаги газ ишлаб чиқарувчи ўнта йирик мамлакат жумласига киради. Республикада қудратли гидроэлектр станциялари ва иссиқлик электр станциялари мавжуд.

Металлургия мажмуаси таркибига маъдан хомашёси, қора ва рангли металлларни қазиб чиқарувчи корхоналар киради. Олтин, кумуш, мис, кўрғошин, рух, волфрам, молибден, литий, уран, алюминий хомашёси, нодир металллар ва бошқа бир қатор қазилма бойликларнинг аниқланган захиралари кўп. Ўзбекистонда олтиннинг 30 та кони топилган. Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида қазиб олинган олтиннинг умумий миқдори бўйича иккинчи, кумуш, мис, кўрғошин, рух ва волфрам бўйича учинчи ўринни егаллайди, жаҳон ҳамжамиятида олтин ишлаб чиқариш миқдори бўйича саккизинчи, уни аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича еса бешинчи ўринда.

Кимё ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир. Янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилган. Жами истеъмол молларининг учдан бир қисми йенгил саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Бу борада тўқимачилик анъанавий йетакчи соҳа ҳисобланади.

Энергетика республика халқ хўжалигининг негиз тармоғи, иқтисодиёт ва техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган қуввати 11,5 млн.кВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электр станцияларида йилига 55 млрд. кВт.с дан ортиқ электр энергия ишлаб чиқариш имкониятига эга. Бу тизимнинг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 228 минг км. ни ташкил қилади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВА га тенг. ҳозир республика энергетика тизимида 60 мингга яқин киши ишлайди.

Ўзбекистонда электр қувватидан асосан XX аср бошларидан фойдаланила бошланди. Ўша даврда Тошкентда 2 электр станция қурилган бўлиб, бири

(қуввати 1450 кВт, 5 дизел) трамвайни ток билан таъминлаш, иккинчиси (Павлов электр стансияси, қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913-йилда Ўзбекистон худудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 кичик дизел электр стансияси бўлган, -йиллик электр энергияси ҳосил қилиш 3,3 млн.кВт.с га йетган.

Ўтган асрнинг 20--йилларида Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси дизел ва майда буғ турбинали электр стансияларини қуриш йўналишида ривожланди. Дизел электр стансиялар умумий мақсадларда ҳамда иссиқлик энергиясига еҳтиёжи бўлмаган пахта заводлари, насос стансиялари, каналлар ва бошқа корхоналар қошида қурилди, дастлабки буғ турбинали электр стансиялари Фарғона ва Каттақўрғон ёғ-мой заводларида барпо етилди. Фарғона ёғ-мой заводининг «Шарқ тонги» иссиқлик электр маркази (ИЕМ)умумий мақсадлардаги электр стацияси бўлган биринчи ИЕМ дир.

1934-йил 25-сентябрда Ўзбекистон еңергетика тизимининг ташкилий асоси – «Ўзбекенергия» энергетикаси бошқармаси, Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги тузилди.

30-йиллар бошидан Чирчиқ-Бўзсув ГЭСлар каскади барпо етилди. Ўзбекистонда биринчи гидроэлектрстансияси – Бўзсув ГЭС шу трактда қурилиб, 1926-йилда ишга туширилган еди. Чирчиқ – Бўзсув гидроэнергетика қурилиши тез суръатлар билан давом еттирилиб, 1926-йилдан 1940-йилга қадар мазкур тракт гидроэлектрстансияларида 67 минг кВт генейатор қувватлари ишга туширилди.

Ўзбекистон Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги таркибида лойиҳа, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва ишлатиш ташкилотларининг тўла мажмуаси энергетика тизимининг ишончли ишлашини ва истиқбол тараққиётини таъминлайди. Ўзбекистон энергетика тизими ҳозир республика халқ хўжалиги ва аҳолисининг электр энергиясига бўлган еҳтиёжларини тўла таъминламоқда ва электр энергияни қисман қўшни давлатларга экспорт қилмоқда. 2002-йилда Ўзбекистонда 56,0 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Ёқилғи саноати. Республикада ёқилғи энергетика саноати йер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефт, табиий газ конлари негизида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефт-газ кони очилган, уларнинг 115 таси Бухоро-Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Конларнинг газ, газ-конденсатли турлари мавжуд. Ҳозир 71 нефт, газ ва газ-конденсат конлари, 2 кўмир конидан фойдаланилмоқда. 50 дан ортиқ нефт, газ ва газ-конденсат кони еса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи-энергетика мажмуасининг асосий тармоғини ташкил етади ва барча ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва йетказиб бериш, нефт маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларига хизмат кўрсатади. Йирик корхоналар Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида

жойлашган. Республика саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида ёқилғи-энергетика мажмуаси маҳсулотлари салмоқли ўрин тутди (1980-йилда 8,8 %).

Республика саноатида банд бўлган ишчи-хизматчилар (саноат ишлаб чиқариши ходимлари)нинг 6 %и ёқилғи саноати тармоқларида ишлашмоқда (80 минг нафардан ортиқ). Республикада 1992-йилда ёқилғи саноатида қазиб олинган ёқилғи (шартли ёқилғи – 7000 килокалория ҳисобида) умумий ҳажмида нефтнинг ҳиссаси 8,3 %ни, газнинг ҳиссаси 87,3 %ни, кўмир ҳиссаси 4,4 %ни ташкил етган. Кўкдумалоқ нефт-газ конденсат кони оскилиши ва ишга туширилиши билан нефт саноатининг ёқилғи саноати мажмуасидаги мавқеи ортиб бормоқда. Кейинги йилларда кўрилган кескин чора-тадбирлар натижасида нефт (газ ва конденсати бирга) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсди. Республиканинг нефт мустақиллиги таъминланди. Нефт газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун 15 км. узунликдаги биринчи газопровод «Андижонсаноат» Андижон шаҳри ўртасида қурилган. Газни алоҳида саноат усулида чиқариб олиш ўтган асрнинг 50-60-йилларида бошланди. Газ қазиб олиш саноати жойлашган асосий туманлар – Бухоро ва Қашқадарё, шунингдек Фарғона, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасидир.

Кўмир саноати. Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш 1930-йиллар охиридан бошланган. Тошкент вилояти Охангарон водийсида Ангрен кўмир, Сурхондарё вилоятида Шархун, Бойсунтоқ тошкўмир конлари бор.

1990-йилда 10,4 млн. т. кўмир қазиб чиқарилди. Кейинги йилларда бу кўрсаткич сезиларли даражада пасайди. 2004-йилда республикада 2700 минг т. кўмир қазиб олинди. Ангрен ва Янги Ангрен ГРЭСлари тўла қаттиқ ёқилғига ўтказилиши билан республиканинг кўмирга бўлган еҳтиёжи осмоқда.

Металлургия саноати. Ўзбекистон йерларида рудадан металл олиш 4 минг йилдан зиёд тарихга ега. Қадимда мисдан турли безак буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудали металллар – қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни еритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги Ўзбекистон металлургия заводидир. Заводда қора металлургия маҳсулотларининг енг муҳим турлари (пўлат, чўян, пўлат қувурлар ва пўлат прокат) ишлаб чиқарилади, темир-терсак, металл чиқиндилари еритилади.

Рангли металлургия – республика металлургия саноатининг йетакчи тармоғи. Бу соҳа маҳаллий минерал хомашё ресурслари негизида ўтган асрнинг 30-йилларидан ривожланди. Республикада рангли камёб ва қимматли металллар (олтин, мис, кўрғошин, рух, волфрам, молибден, симоб ва бошқалар) конлари, қорамозор мис кўрғошин-рух кони, Обираҳмат, Бурчимулла, Оқтуз, Такоб, Ингичка, қўйтош мис конлари ва бошқалар топилиб, улар саноат миқёсида ўзлаштирилиши билан рангли металлургия саноати шаклланди ва республика рангли металллар ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини егаллаган мамлакатга айланди.

Республикада 2007-йилда рангли металлургия маҳсулотлари ишлаб чиқариш индексининг ўсиши 5,0 %ни ташкил етиб, 2003-йилдаги пасайиш кўрсаткичларини қоплади. Жаҳон бозорида рангли металларга бўлган нархларнинг ўзгариши мазкур соҳада ўсишга сабаб бўлди. Қора металлургияда ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари ички ва ташқи бозорда маҳсулотларга бўлган талаб ортиши билан узвий боғлиқ. Биргина 2004-йилда қора ва рангли металларекпорти 74,4%га ортди.

Кимё саноати республика иқтисодиётида муҳим ўринни егаллайди. Ўзбекистон кимё саноатида 750 дан ортиқ номдаги маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мамлакат саноат маҳсулотлари умумий ҳажмда кимё саноати корхоналари маҳсулотлари ҳиссаси 4,6% ни ташкил этади. Республика кимё саноатида табиий газ, нефт, кўмир, олтингугурт, турли минераллар, оҳактош, графит, шунингдек рангли металлар, пахта ва канопни қайта ишлаш чиқиндиларидан хомашё тарзида фойдаланилади.

Ўзбекистон кимё саноатида ишлатиладиган хомашёнинг асосий қисми (70 %га яқини ёки 650 дан ортиқ турдаги маҳсулот) ҳамда еҳтиёт қисмлар ва асбоб-ускуналар четдан олиб келинади (Россиядан толуол, ёғоч селлюлозаси, каустик сода, Қозоғистондан фосфоритлар ва бошқалар). Айни пайтда кимё саноати маҳсулотлари (минерал ўғитлар, капролактама, кимёвий толалар ҳамда иплар, синтетик аммиак, лак-бўёғлар ва бошқалар) экспорт қилинади.

Машинасозлик саноати. Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг дастлабки корхоналари XX аср бошларида вужудга келди. Дастлабки пайтларда Ўзбекистонда металлга ишлов бериш саноати асосан 14 та кичик таъмирлаш устахоналаридан иборат еди. Уларда темир йўл, пахта тозалаш ва ёғ заводларининг таъмирлаш ишлари бажариларди. Қишлоқ хўжалигига керак пахта териш машинаси, култиватор, трактор ишлаб чиқилган.

Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг муҳим тармоғи ҳисобланган янги автомобилсозлик–автомобиллар (Асака автомобил заводи), уларнинг двигателлари (Тошкент мотор заводи), автомобилларга еҳтиёт қисмлар, турли жиҳозлар ва бошқа асбоблар ишлаб чиқариш республика мустақиллика еришганидан кейин шакллана бошлади. Ўзбекистондаги бир неча автомобил тузатиш заводлари, йенгил машиналарга хизмат кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «ЎзавтоВАЗхизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналар, ташкилотлар ва автомобилларга техник хизмат кўрсатиб келган. Асакада йенгил автомобиллар, Самарқандда йўловчи ва юк автомобиллари чиқарилмоқда.

Республика машинасозлик тармоғи ишлаб чиқариши 2007-йилда 34,5% ортди. Бундай юқори суръатлардаги ўсишга автомобилсозлик маҳсулотларига талаб ортиши ҳисобига еришилди. Йенгил автомобиллар ишлаб чиқариш 72,6%га, уларнинг экспорти умумий ишлаб чиқариш ҳажмида 52%га ортди. Асосий истеъмол бозори МДХ мамлакатлари бозорлари ҳисобланиб, уларнинг ҳисобига жами экспорт қилинган автомобилларнинг 97%и тўғри келди. Телевизор, кондиционер, музлаткич каби товарлар ишлаб чиқариш ҳажми

ортди. Масалан, 2003-йилда 14770 дона рангли телевизор ишлаб чиқарилган бўлса, 2004-йилда бу кўрсаткич 53345 тага йетди ёки 3,6 марта кўпайди.

Стратегик аҳамиятга ега тармоқларнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни. Социалистик давлатларда миллий бойлик бутун жамиятни, яъни давлат ва кооператив ташкилотлар ихтиёрида бўлган. У халқ манфаатларига хизмат қилиб, жамият аъзоларининг тобора ошиб бораётган моддий ва маънавий еҳтиёжларини тўлароқ қондиришга сарфланиши мўлжалланган еди.

Бироқ ягона давлат режаси асосида ривожланиш иттифоқдош республикалар ва ҳудудлар миллий бойлиги халқ учун емас, балки умумиттифоқ меҳнат тақсмотини ҳисобга олиб ўтказилди. Оқибатда айрим республикалар, хусусан, Ўзбекистон ҳам хомашёга ихтисослашган ҳудудга айланиб қолди. Шунга қарамай, республика ҳудудида бу давр мобайнида фойдали қазилмаларни ўрганиш ва улардан халқ хўжалигида фойдаланишда сезиларли ишлар амалга оширилди. Зеро, мамлакатимизда стратегик соҳаларни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланган – уран, олтин, мис, нефт, табиий газ ва бошқа кўплаб табиий бойликлар мавжуд.

Миллий бойликни ривожлантиришда Ўзбекистон ўтган асрнинг 30-йиллари охирида бошқа республикалар қатори ўз тармоқларида сезиларли ютуқларга еришди. Лекин, Иккинчи жаҳон уруши бошланиши туфайли республика иқтисодиётини қисқа муддатларда ғарбий изга кўчиришга мажбур бўлди. Барча миллий бойлик уруш еҳтиёжини қондиришга сафарбар етилди.

Республикамизга фронтга яқин ҳудудлардан завод ва фабрикалар кўчириб келтирилди ва тез фурсатларда ишга тушурилди. Уруш йилларида электр энергетикаси, кимё саноати, рангли металлургия, машинасозлик ва бошқа саноат тармоқлари ривожланиши миллий бойлик ҳажмини оширди. Мамлакатимиз тез орада кўп тармоқли индустриал ва қишлоқ хўжалиги ривожланган республикага айланди.

Тошкентга йирик самолётсозлик заводларидан бири жойлаштирилди. У ҳозирги «ИЛ-76» транспорт самолёти ишлаб чиқарадиган МДХдаги бирдан бир корхонадир. Машинасозлик ва металлургия корхоналари орасида «Бекобод металлургия комбинати», «Тошкент трактор заводи» ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Ўзбекқишлоқмаш», «Тошқишлоқмаш», «Чирчикқишлоқмаш», «Тошкимёқишлоқмаш» заводлари барпо етилиб, бутун иттифоқ иқтисодиётига хизмат қилган.

Ўзбекистонда минерал хомашё базаси мавжудлиги 60-80-йиллар мобайнида республика халқ хўжалигининг муҳим тармоқларини, айниқса, газ, олтин ва уран ишлаб чиқариш, энергетика, кимё, рангли металлургия, руда бўлмаган хомашёлар ва қурилиш материаллари саноатларини тез суръатлар билан ривожлантириш имкониятини берди. Республикада топилган конлар орасида Олмалик ва Навоий тоғ-металлургия комбинати, Ангрен кимё - металлургия заводи, плавик шпат корхоналари, Ингичка ва Кўйташ бошқармалари, Мурунтоғ тоғ-металлургия комплекси, газ, нефт, бетонит,

пардозлаш тошлари, турли қурилиш материаллари, феруза, графит чиқарувчи ва қайта ишловчи йирик корхоналар ишга туширилди.

Ҳозиргача республикада 90 хил хомашё базаси очилган. 650 та саноат миқёсидаги ва 500 истиқболдаги тоғ-кон саноати корхоналари, газ ва нефт корхоналари, шахталар, карьерлар, йирик сув иншоотлари ишлаб чиқаришининг йиллик ҳажми 120 миллион тоннани ташкил этади. Биргина 2007-йилда 59 миллиард кубометр табиий газ, 65 миллион тонна нефт қазиб чиқарилди. Бир кеча-кундузда 2500 минг кубометр йер ости сувлари олинмоқда.

Ўзбекистон ҳудудида стратегик аҳамиятга ега бўлган уран, олтин мис, рух, волфрам, молибден, флюорит, шунингдек, алюминий ва магний рудалари, нодир металллар, олтингургурт, ош тузи, калий, фосфор ва бошқа табиий туз қатламлари, каолин, ўта чидамли хомашёлар, бентонит, мрамар ва бошқа безак тошлари, унча қиммат бўлмаган пардозлаш тошларининг (бирюза, оникс, холщедон, аметист ва бошқалар) улкан захиралари мавжуд. Ёқилғи ресурслари бўйича еса кўмир, табиий газ ва нефт конлари очилган бўлишига қарамасдан, республикага четдан минерал хомашёлар ташиб келтирилиши жиддий иқтисодий сарф-ҳаражатларга ҳамда транспорт балансининг асосиз равишда кучайтирилишига олиб келди.

Республикада топилган конлар орасида Олмалик тоғ-кон металлургия ва Бекабод металлургия комбинатларида хомашёни қазиб олиш, бойитиш ва иккиламчи металлни қайта ишлаш йўлга кў-йилган. Ангрэн, Олмалик кон саноати асосан ҳудудда жойлашган рангли металлургия, мис олиш, қийин ерийдиган ва ўтга чидамли металллар, олтин ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Олмалик кон-металлургия комбинати собиқ СССРнинг бу тармоқдаги енг йирик корхонаси еди. У Ўзбекистон тасарруфига олингандан сўнг республика иқтисодиётига баракали улуш кўшиб келмоқда. Республикада аниқланган волфрам рудалари ва молибден конлари негизида Чирчиқ шаҳрида «Ўзбекистонда қийин ерийдиган ва ўтга чидамли металллар» комбинати ишлаб турибди.

Республика металлургия саноати барча саноат маҳсулоти ҳажмининг 10 %идан кўпроғини ишлаб чиқармоқда. Конлар фойдаланишга топширилиши республиканинг айрим ҳудудлари иқтисодиётини ўзгартириб юборди. Янги тоғ саноат комплекслари бунёд етилди. Ангрэн, Олмалик, Зарафшон, Учқудук конлари еса тоғ ва бўз йерларнинг саноат жиҳатидан ўзлаштирилишига асосий омил бўлди. Ҳозирги даврга келиб, аниқланган миллий бойлик манбаларида ишлаб чиқариш корхоналарини узоқ муддат давомида олтин, мис, уран, кўрғошин, рух, волфрам, молибден, литий, алюминий хомашёси ҳамда бошқа нодир металллар ва фойдали қазилмаларнинг катта захиралари бор. Шунинг билан олганда республика металлургия саноатининг умумий саноат маҳсулоти ҳажмидаги ҳиссаси бундан буён ҳам ортиб боради.

Республика тасарруфига металлургия мажмуаси олинишининг боиси шундаки, биринчи галда рангли ва асл металдан ишлаб чиқарилган

маҳсулотлар жаҳон бозорида камёб маҳсулотлар жумласига киради ва экспортни ривожлантиришнинг муҳим шarti ҳамда мамлакат валюта захирасини оширишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Муҳим стратегик объектлар Ўзбекистон тасарруфига олиниши туфайли бу корхоналар жаҳоннинг кўпгина давлатлари (АҚШ, Канада, Австралия ва Япония) билан иқтисодий алоқалар ўрнатди, жаҳондаги машхур фирмалар – «Нюмон», «Морибени», «Мицибиси», «Бридж-стоун», «Катйерпиллар», «Шелл», «Спектра аналитика инструменц», «Нукем», «Хитачи», «Нисса Иваи» ва бошқалар билан узоқ муддатга мўлжалланган ҳамкорлик ришталари боғланган. «Нюмонт Майнинг корпорейшин» фирмаси билан ҳамкорликда вужудга келган «Зарафшон – Нюмонт» корхонаси Мурунтов карйери чиқиндиларидан 100 тонна олтин ишлаб чиқарди.

4. Жаҳон бозорида глобал рақобат кучайиб бораётган бир шароитда ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини таъминлаш ҳудудир ривожлантиришнинг асосий масалалари.

Минтақавий сиёсатнинг ўрганиш объекти турли кўринишдаги ҳудудий нотенгликлар, яъни аҳолининг турмуш даражаси ва яшаш шароитидаги, ишсизлик ва бандликдаги, алоҳида ҳудудларнинг иқтисодий ўсиш суръатларидаги ва тадбиркорлик шароитидаги тафовутлар ҳисобланади.

Минтақавий сиёсат ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг давлат томонидан тартибга солинишидир. Унинг асосий вазифаси мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига мамлакатдаги барча ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини имкон қадар бирига яқинлаштириш, аҳолининг турли қатламлари ўртасида моддий неъматлар тақсимоотидаги ҳудудий тафовутларни енг кам даражага келтириш, ҳукуматнинг бошқарув вазифаларини камайтириб, маҳаллий ҳокимият ва ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатини оширишга қаратилиши лозим. Минтақавий сиёсатнинг мақсади мамлакатнинг яхлит ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳалақит берадиган, ижтимоий келишмовчиликларнинг пайдо бўлишига хизмат қиладиган ҳудудий нотенгликларни бартараф етишдан иборат.

Турли мамлакатларнинг марказий ҳукуматлари, ҳудудий ва маҳаллий давлат бошқарув органлари бундай тафовутларни бартараф етиш учун бир қатор (мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, давлат тузилиши ва ички муаммолари, ҳокимият тепасида турган партияларнинг мақсадлари) омилларга боғлиқ бўлган хилма-хил воситалардан фойдаланадилар.

Минтақавий сиёсатни амалга оширишдан аввал, биринчи навбатда, мамлакатдаги ҳудудий нотенгликларнинг сабаблари ўрганилади. Бунда қуйидагиларга еътибор бериш лозим:

- табиий-иқлим шароитидаги кескин тафовутларнинг мамлакатнинг айрим ҳудудлари аҳолисининг турмуш шароити ва тадбиркорлик фаолиятига таъсири;

- минтақалардаги мавжуд табиий ресурслар ҳажми, сифати ва улардан фойдаланиш даражаси;

- минтақаларнинг чекка ҳудудларда жойлашганлиги натижасида транспорт харажатларининг кўпайиши, маҳсулот нархларининг ортиши. Бу еса ўз навбатида бозорнинг торайишига олиб келади. Транспорт ва коммуникация алоқаларининг ёмонлиги четда жойлашган минтақаларнинг иқтисодий ривожланишини қийинлаштиради;

- у ёки бу турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга таъсир етувчи технологик ривожланиш босқичи (хомашё ресурслари, оралиқ маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар ва хизматлар);

- минтақанинг автономия даражаси, сиёсий шарт-шароитлари, ривожланиш тарихи ва ҳ.к.;

- ишлаб чиқариш инфратузилмаси: аэропортлар, транспорт тармоқлари, саноат майдонлари, телекоммуникация тизимлари ва ҳ.к. билан таъминланиши;

- ижтимоий-маданий омиллар: шаҳарлашув даражаси, аҳолининг маълумоти, илмий марказларнинг мавжудлиги ва ҳ.к.

Бозор иқтисодиёти ривожланган кўпгина мамлакатларда минтақавий сиёсат капитал қўйилмалар қайта тақсимланишини таъминлашга хизмат қиладиган қуйидаги 3 йўналишда олиб борилмоқда:

Биринчи йўналиш - кам ривожланган ва саноат тараққиёти паст минтақаларда инфратузилма объектларини барпо етиш ва уларнинг бошқа раёнлар билан алоқаларини яхшилашдан иборат. Маълумки, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат бевосита ишлаб чиқаришга аралашмайди, лекин тадбиркорларнинг самарали фаолият юритишлари учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитларни яратиш давлатнинг биринчи даражали вазифаси ҳисобланади. Автомобил ва темир йўллар, электр тармоқлари, газ ва сув қувурлари, алоқа тармоқ мавжудлиги бундай ҳудудларда тадбиркорликнинг ривожланишига катта ёрдам беради. Ҳозирда мамлакатимизда қишлоқ аҳоли

пунктларини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Иккинчи йўналиш – юқори даражада ривожланган ва саноати тараққий етган минтақалар, хусусан, йирик шаҳарларга нисбатан чеклаш усулларини қўллаш (маъмурий ёки молиявий чеклашлар орқали амалга оширилади). Бундай минтақаларга янги саноат корхоналарини жойлаштиришга чек қўйиш орқали ҳудудий тафовутлар кучайишининг олди олинади. Мазкур усул дунёнинг деярли барча тараққий етган мамлакатларида агломерация марказларига нисбатан кенг қўлланилади. Ўзбекистонда йирик ва катта шаҳарларга янги саноат корхоналарини жойлаштиришнинг олдини олиш, кичик шаҳарлар, шаҳар посёлкалари ва қишлоқ аҳоли пунктларини ривожлантириш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Учинчи йўналиш - муаммоли минтақаларга саноат корхоналарини жойлаштириш мақсадида хорижий ва хусусий сармояларни жалб етишни рағбатлантиришаҳри. Мазкур йўналиш иқтисодийнинг турли тармоқларига мансуб корхоналарни жойлаштиришда давлат томонидан муҳим етибор бериладиган асосий йўналиш ҳисобланади.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида минтақавий сиёсатни амалга оширишнинг қуйидаги 2 хил усули кенг қўлланилади:

1. Адолатли усул - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг шундай турики, унга кўра мамлакат фуқаролари қайси ҳудудда яшашларидан қатъий назар, уларнинг турмуш даражаси деярли бир хил шароит ва имкониятларда бўлиши кўзда тутилади.

2. Самарали усул - умумдавлат манфаатлари йўлида ҳар бир минтақанинг мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятларидан оқилона фойдаланишга қаратилган усул ҳисобланади.

Ҳар икки усул турли ҳолатларда ўзаро бир-бирини тўлдирадиган ёки бир-бирига қарама-қарши бўлиши мумкин. Бу еса муайян мамлакат иқтисодий тараққиётнинг қайси поғонасида турганлигига боғлиқ. Иқтисодий салоҳияти катта, ривожланиш даражаси юқори бўлган АҚШ, Канада, Япония ва ғарбий Йевропа мамлакатлари минтақавий сиёсатида адолатли усул кенг қўлланилади.

Хорижий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳудудларни ривожлантириш ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича турли мамлакатларда хилма-хил йўналишлар мавжудлигига қарамай, улар ўртасида

тафовутлар кам, минтақавий иқтисодий сиёсатни амалга оширишдаги мақсадлари еса қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

- иқтисодий қолоқ минтақалар ривожланишини рағбатлантириш;
- марказий ҳокимият вазифаларининг катта қисмини маҳаллий давлат органлари зиммасига юклаш;
- йирик шаҳарларда саноат ишлаб чиқариши тўпланишини чеклаш;
- янги ўзлаштирилган ҳудудларда ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ривожлантиришни рағбатлантиришаҳри.

Минтақавий сиёсатни амалга оширишнинг энг оммавий усулларида бири ҳудудий ривожлантириш жамғармаларини ташкил этиш ҳисобланади. Биринчи марта 1975-йилда Йеуропа Иттифоқи қошида ҳудудий мувофиқлаштириш жамғармаси ташкил этилган. Бошқа бир қанча мамлакатларда ҳам айрим ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш мақсадида махсус жамғармалар (Италияда давлат субсидияси ҳисобига фаолият юритадиган ва жанубий ҳудудлар инфратузилмаларини ривожлантиришга йўналтирилган «Жануб хазинаси», Болгарияда айрим ҳудудлар ривожланишини жадаллаштириш давлат дастурини таъминлаш бўйича жамғарма, Венгрияда учта мақсадли жамғармадан иборат ҳудудлар ривожланишининг марказий жамғармаси ва бошқ.) тузилган.

Кўплаб хорижий мамлакатлар минтақавий сиёсатининг муҳим хусусияти шундаки, унда йирик маъмурий-ҳудудий бирликлар (губерния, штат, провинция) емас, балки муайян шаҳар ва муниципалитетлар ҳудудий мувофиқлаштириш маконлари ҳисобланади. Жумладан, Францияда кам ривожланган жануби-ғарб минтақасининг 9 та агломерация ва 17 шаҳар, Испанияда 10 та “ривожланиш марказлари” ва 2 та “саноатни рағбатлантириш марказлари”, Японияда 10 та “саноат ривожланишининг алоҳида раёнлари”, 6 та “янги саноат шаҳарлари”, Италияда 12 та “саноатни ривожлантириш ареаллари” ва 26 та “саноатлаштириш ядролари”, Германияда 300 та “муҳим аҳоли пунктлари” ва ҳоказо. Бу соҳада нидерландияликлар ва белгияликлар тажрибаси айниқса диққатга сазовор. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Белгияда шаҳар ва қишлоқлар ривожланишини режалаштириш бўйича қонун илк бора 1915-йилда қабул қилинган.

Кўплаб мамлакатларда минтақавий сиёсат ички имкониятлари ва шарт-шароитларидан келиб чиқиб, турли ҳудудлар учун турлича қўлланилиши

мумкин. Масалан, туғилишни камайтириш сиёсати ниҳоятда қатъий йўлга қўйилган Хитойнинг зичлик кўрсаткичлари анча паст бўлган Уйғур-Сянган автоном округи ва Тибет учун оилада болалар сони чекланмаган.

Ривожланган мамлакатлар орасида Япониянинг бу соҳадаги тажрибаси алоҳида афзалликларга ега. Аниқ мақсадга йўналтирилган узоқ муддатли дастурлар изчил амалга оширилиши натижасида Япония тарихан қисқа давр ичида дунёдаги енг тараққий етган мамлакатлар сафидан жой олди.

Япония минтақавий-иқтисодий сиёсати йер ва табиий ресурсларнинг чекланганлигидан, кишилар фаолиятини табиий шароит билан уйғунлаштириш зарурати ва мамлакат турли ҳудудлари аҳолисининг турмуши бўйича бир хил шароит яратиш талабидан келиб чиқади.

Умуман, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳар бир босқичида минтақавий дастурлар ишлаб чиқиш жамият ва давлат олдида турган мақсад ва вазифалар, уларнинг миқёси ва амалга ошириш имкониятларидан келиб чиқиб белгиланади. Японияда моддий ва молиявий ресурслар ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини кам ривожланган, “чекка” минтақаларга жалб етишнинг тез мослашувчан ва қулай усули барпо етилди.

Республикамиз иқтисодиётида ҳам бозор иқтисодиётига ўтаётган бошқа мамлакатлардаги сингари “самарали” усулни қўллаш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда. Кўплаб фойдаланилмаётган захиралар ишга туширилмоқда; янги корхоналар асосан коммуникациялар билан яхши таъминланган кичик ва ўрта шаҳарларга жойлаштирилмоқда; қишлоқ хўжалигида табиий-иқлим шароитига мос екинлар екиш жорий етилмоқда.

Республикамиз мустақилликка еришгандан кейин, биринчи навбатда бой табиий-иқтисодий салоҳиятга ега ҳудуд ва шаҳарларни ривожлантириш, минтақалар иқтисодий тараққиётидаги тафовутларни камайтиришга алоҳида еътибор берилмоқда. Қишлоқда саноатни, биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналарни ишга тушириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма тизимини шакллантириш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумки, республикамизнинг турли ҳудудлари майдони, аҳоли сони, табиий-иқлим шароити, инфратузилма объектлари билан таъминланиши, шаҳарлашув даражаси, аҳолининг турмуш шароити ва бошқаларга кўра бир-бирдан кескин фарқ қилади. Жумладан, мамлакат маъмурий-худудий

бирликлари ўртасидаги аҳоли зичлиги бўйича энг юқори кўрсаткич Тошкент вилоятининг Тошкент туманига тўғри келса (1 км² майдонда 767 киши), аксинча энг сийрак минтақа Навоий вилоятининг Томди тумани (1 км² майдонда 0,58 киши) ҳисобланади.

Сурхондарё вилоятининг Бандихон тумани республика маъмурий-ҳудудий бирликлари орасида аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги бўйича энг олдинги ўринни егаллайди. 2001-йил давомида бу йерда ҳар 1000 кишига нисбатан табиий ўсиш 26,9 кишига тўғри келган. Энг қуйи кўрсаткич еса Навоий вилоятининг Томди туманида 4,7 кишига тенг бўлган.

Аҳоли табиий кўпайишида шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутлар яққол сезилиб туради. Хусусан йирик, саноатлашган ва маҳаллий миллат вакиллари нисбатан кам истиқомат қиладиган шаҳарларда аҳоли табиий кўпайиши қишлоқ жойларга нисбатан бир неча бор паст эканини кўришимиз мумкин. Жумладан, Тошкент вилоятидаги Олмалиқ, Оҳангарон, Чирчиқ шаҳарларида табиий ўсиш республика ўртача кўрсаткичига нисбатан 3-5 марта камдир.

Тошкент шаҳрининг айрим туманлари орасида ҳам шундай тафовутлар учрайди. Жумладан, маҳаллий миллат вакиллари кўп истиқомат қиладиган Шайхонтоҳур туманида аҳолининг табиий кўпайиши Мирзо Улуғбек туманига нисбатан еса 3,7, Ҳамза туманига нисбатан 5,5 марта юқори.

Самарқанд вилояти Ургут тумани аҳоли сони бўйича мамлакат маъмурий-ҳудудий бирликлари орасида энг юқори ўринни егаллайди. У йерда 335 минг киши истиқомат қилади. Бухоро вилояти қоровулбозор тумани еса, аксинча, аҳолиси энг кам ҳудуд ҳисобланади. У йерда 13,6 минг киши яшайди.

Умуман, ҳар бир туман ёки шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида бу каби мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Мамлакатнинг минтақавий-иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда уларнинг мана шундай алоҳида жиҳатлари албатта ҳисобга олиниши лозим.

4.Худудларни ривожлантириш стратегияси орқали юқори сифатли маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолчи имкониятларини кенгайтириш ва пул муомаласи барқарорлигини ошириш йўналишлари.

Ўтган асрнинг 70-йилларигача «иқтисодий ривожланиш» дейилганда мамлакатнинг ишлаб чиқаришни аҳоли ўсиш суръатларидан юқорироқ суръатларда ошириш қобилияти тушунилар, ривожланиш жараёнининг миқдорий ўлчови сифатида «иқтисодий ривожланиш даражаси» тушунчаси

хизмат қилар, у мамлакат миллий даромадини унинг аҳолиси сонига бўлиш орқали аниқланар еди. Кўриниб турибдики, иқтисодий ўсиш суръатлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асоси ҳисобланади. Демак, миллий даромадининг ўсиш суръатлари қанчалик юқори бўлса, аҳолисининг ўсиш суръатларига нисабатан тезроқ ортган мамлакатда иқтисодий ривожланиш даражаси шунчалик оша боради.

Таҳлиллар кўрсатадики, ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги юқори ўсиш суръатларига еришган бўлса-да, бу борадаги кўрсаткичларни узок вақт сақлаб қола олишмаган. Чунки уларда иқтисодий ўсиш ижтимоий-иқтисодий ривожланишга олиб келмаган. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг 70-йилларига келиб, «иқтисодий ривожланиш» тушунчаси сифат жиҳатидан бойитилиб, миллий иқтисодиёт тузилмаси, қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар нисбати, экспорт таркиби, мамлакат аҳолисининг маълумот даражаси, еhtiёжлари таркиби ва бошқалар билан ифодалана бошлади.

Кейинчалик еса иқтисодий тадқиқотлар чуқурлашуви билан ривожланишга ижтимоий ва сиёсий омиллар сезиларли равишда таъсир кўрсатувчи кўп қиррали жараён сифатида қаралди. «Иқтисоди ривожланиш» тушунчаси ўтган асрнинг охириги чорагида мазмунан чуқурлашди. Бунга фан-техника инқилоби ва унинг таъсирида ишчи кучи сифатига қўйиладиган талаблар ошиши сабаб бўлади. «Инсон капитали» қўйилмалари самарали иқтисодий ўсишни таъминловчи объектив зарурат сифатида тан олинди. Жаҳон банкининг маърузасида (1991-й.) иқтисодий ривожланишга инсон тараққиётига қаратилган жараён сифатида қаралди. Унда таъкидланишича, «тараққиётнинг мақсади - ҳаёт сифатини яхшилаш ҳисобланади.

Ҳаёт сифатининг яхшиланиши, хусусан, камбағал мамлакатларда, аввало, даромадлар кўпайиши ва фақат бугина емас, балки, яхшироқ таълим олиш, овқатланиш ва соғлиқни сақлаш имкониятлари тенглиги, шахсий еркинликни кенгайтириш ва бой маданий ҳаётни кўзда тутуди». Юқоридаги таърифда шу нарсага еътибор бериш керакки, ҳаёт сифатининг яхшиланиши биринчи навбатда барча аҳоли даромадларининг ўсишига - мамлакатда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача пул даромадларининг ўсишига боғлиқ қилиб қўйилади. Енди еса «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш» тушунчасини кўриб чиқайлик.

Ушбу тушунчанинг муайян таърифлари мавжуд. Масалан, В.И. Кушкин таҳрири остидаги чиққан дарсликда ифодаланишича, «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш - ваколатли давлат органлари, ташкилотлари томонидан маълум бир ижтимоий-иқтисодий вазифалар, мақсадларга еришишга қаратилган қонунчилик ва назорат характйеридаги чора-тадбирлар тизимини қўллаш ҳисобланади». А.С. Булатов таҳрири остидаги дарсликда еса ушбу тушунча қуйидагича таърифланган: «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш - бу, давлатнинг, жамиятнинг хўжалик ҳаётига ва у билан боғлиқ бўлган ижтимоий жараёнларга таъсир етиш жараёни бўлиб, унинг

натижасида маълум бир доктринага асосланган давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати амалга оширилади».

Биз иккинчи таърифни маъқул кўрамиз, чунки у республикамиз шароитига мос. Енди еса, «Худудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш» тушунчасига таъриф бериб кўрайлик ва унинг ўзи нимани англатишини аниқлайлик. Таъриф беришдан олдин ушбу тушунчанинг зарурати нимада эканлигини кўриб чиқамиз.

Жаҳон тажрибасига кўра иқтисодиётни давлат томонидан самарали бошқаришга маҳаллий хусусиятдаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ҳал этилгандагина еришилади. Бунда республика ҳокимият органлари етибори умуммиллий хусусиятдаги қарорларни қабул қилиш, иқтисодиёт ривожланишининг истиқболли йўналишларини аниқлаш ва шу асосида фаолият юритиш, қонунни ҳимоя қилиш ва ҳимоялаш каби ишларга қаратилган бўлади.

Шундай қилиб, худудларнинг иқтисодий ривожланишини тартибга солиш зарурати ижтимоий-иқтисодий муаммоларни (бандлик, ижтимоий ҳимоя, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ва бошқалар) ўзларига бириктирилган даромадлар манбалари ҳисобига ҳал этишда кўпроқ еркинлик ва ваколатлар берилганда юзага келади. Демак, худудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш-республика ҳокимият органлари томонидан худудларнинг иқтисодий ривожланишига ҳамда бу ривожланиш билан боғлиқ ижтимоий жараёнларга таъсир этиш воситаси бўлиб, унинг натижасида худудий сиёсат рўёбга чиқади.

«Худудий сиёсат» атамаси кенг тарқалган бўлса-да ҳали унинг ягона таърифи мавжуд емас. Бу ўринда ундан «худудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш» атамасига синоним сифатида фойдаланамиз, чунки худди шундай мазмунғарб адабиётларида «худудий сиёсат» атамасига берилади. Турли муаллифлар «худудий сиёсат»га турлича таъриф беришади. М.В.Степанов таҳрири остидаги ўқув кўлланмада айтилишича, «худудий сиёсат – давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисми. У ўз ичига ҳам марказий (республика), ҳам маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга ошириладиган ҳамда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш жараёнларини тартибга солишга қаратилган турли хил қонунчилик, маъмурий ва иқтисодий тадбирлар мажмуасини олади».

«Бизнеснинг катта изоҳли луғати»да (Солинс) еса, «худудий сиёсат мамлакатнинг турли хил географик худудлари ўртасида саноат фаолиятининг, бандлик ва фаровонликнинг мувозанатлашган тақсимотини ўрнатиш билан шуғулланувчи сиёсат» дейилган. Хуллас, «худудий сиёсат»нинг таърифлари кўп. Уларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, худудий сиёсат марказий (республика) ҳокимият органларининг худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳар томонлама таъсир кўрсатиш мақсадидаги хатти-ҳаракатидир. Худудий сиёсатнинг бош мақсади – ижтимоий зиддиятлар юзага

келишига замин яратувчи, мамлакат ёки унинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилувчи тенгсизликларни мумкин қадар камайтиришдан иборат.

Давлат ҳудудий сиёсатининг асосий мақсадларига қуйидагилар киради:

- мамлакатда ҳудудий сиёсатнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва ташкилий асосларини яратиш;

- ҳудудларнинг иқтисодий имкониятларидан қатъий назар, ягона минимал ижтимоий стандартлар ва тенг ижтимоий ҳимояни таъминлаш, фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларини кафолатлаш;

- ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун шарт-шароитларни тенглаштириш;

- атроф-муҳит ифлосланишини тўхтатиш ҳамда унинг ифлосланиши оқибатларини йўқотиш, ҳудудларни комплекс экологик ҳимоя қилиш;

- ўта муҳим стратегик аҳамиятга ега ҳудудларни устувор ривожлантириш;

- ҳудудларнинг табиий - иқлим хусусиятларидан тўлиқ фойдаланиш;

- ўзини-ўзи бошқариш кафолатланишини таъминлаш.

Юқоридаги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ҳудудий сиёсатнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

• иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, минтақаларда кўп укладли иқтисодиёт, шу жумладан, кичик тадбиркорликни шакллантириш, товар, меҳнат ва капиталнинг умумдавлат ва ҳудудий бозорлари ҳамда институционал ва бозор инфратузилмаси шаклланишига кўмаклашиш;

• ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш жараёнидаги катта фарқларни камайтириш, уларда аҳоли фаровонлигини оширишнинг ўз иқтисодий базаларини мустаҳкамловчи шароитларни босқичма-босқич яратиш;

• ҳудудлар иқтисодий тузилмасининг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайдиган даражасига еришиш, бозор шароитида уларнинг рақобатбардошлигини ошириш;

• ҳудудлараро инфратузилмавий тизимларни (транспорт, алоқа ахборот ва бошқалар) ривожлантириш;

• экологик ва фавқулодда ҳолатларга учраган, ишсизлик даражаси юқори бўлган, демографик ва миграцион муаммолар мавжуд ҳудудларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш.

Енди еса ҳудудий сиёсат воситаларини кўриб чиқамиз. Сиёсатни амалга ошириш воситалари сифатида микро ва макро даражада қўлланиладиган турли хил бевосита ва билвосита, маъмурий-ҳуқуқий ва иқтисодий воситалар хизмат қилади. Ҳудудий сиёсатни амалга ошириш воситалари қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни прогноз қилиш;

- ҳудудлар иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа объектларини ривожлантиришда давлатнинг тўғридан-тўғри иштироқи;

- давлат буюртмаларини жойлаштириш;

- маҳаллий ҳокимият имкониятлари чегараланган фаолият соҳаларида ҳудудларга ташкилий, ҳуқуқий ва ахборот кўмагини кўрсатиш;
- иқтисодий механизм ва воситаларни қўллаш;
- еркин иқтисодий ҳудудларни ташкил етиш.

Прогноз қилиш – ҳудудий тараққиёт стратегиясини илмий асослаш ва ҳудудий сиёсатни ишлаб чиқишнинг муҳим таркибий қисми, прогнозларни ишлаб чиқишдан асосий мақсад – юз бераётган ва кутилаётган жараёнларнинг ривожланиши, ҳудудий сиёсат ва уни амалга ошириш воситаларининг вариантлари, у ёки бу бошқарув қарорларининг оқибатларини баҳолаш. Минтақавий сиёсатни амалга ошириш шаклларида бири давлатнинг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича мақсадли дастурлари ҳисобланади. Уларга ҳозир ҳам, келажакда ҳам алоҳида ётибор бериш керак.

Ҳудуд иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа объектларини ривожлантиришда давлатнинг тўғридан-тўғри иштироки манзилли тартибга солиш йўлларида бири сифатида намоён бўлади. Бунга мисол тариқасида мамлакатда инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни келтириш мумкин. Ҳудудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий иқтисодий механизми бюджет тизими ҳисобланади. Бюджетлар қонуний актлар асосида қабул қилинади ва ишлатилади.

Ҳудудий ривожланишнинг макроиқтисодий воситалари давлатнинг солиқ, кредит, инвестиция, нарх, ижтимоий ва бошқа сиёсатнинг ҳудудлар бўйича дифференциациялашган параметрлари сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисмидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4707-сонли Фармони. www.lex.uz 4.03.2015

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 мартдаги (ПП-2313) “2015-2019 йилларда инженерлик коммуникация ва йўл транспорт инфратузилмасини ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 6.03.2015

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 февралдаги (ПП-2298) “2015-2019 йилларда тайёр маҳсулотлар бутловчи қисмлар ва материалларни маҳаллийлаштириш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz 11.02.2015

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни

экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. ПФ-2613-сонли Фармони. www.lex.uz 11.04.2015

5. Каримов И.А. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015 йил.

6. Ведяпина В.Н. Региональная экономика. под ред. - М.: «ИНФРА», 2008. – 510 стр.

7. Раҳимова М.Р. “Минтақавий иқтисодиёт”. Ўқув-услубий мажмуа. Т.: ТДИУ, 2012 йил

8. Раҳимова М.Р. Минтақа ва маҳаллий хўжалик иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. Т.: ЎзРЁУАЖ, 2004. – 128 бет.

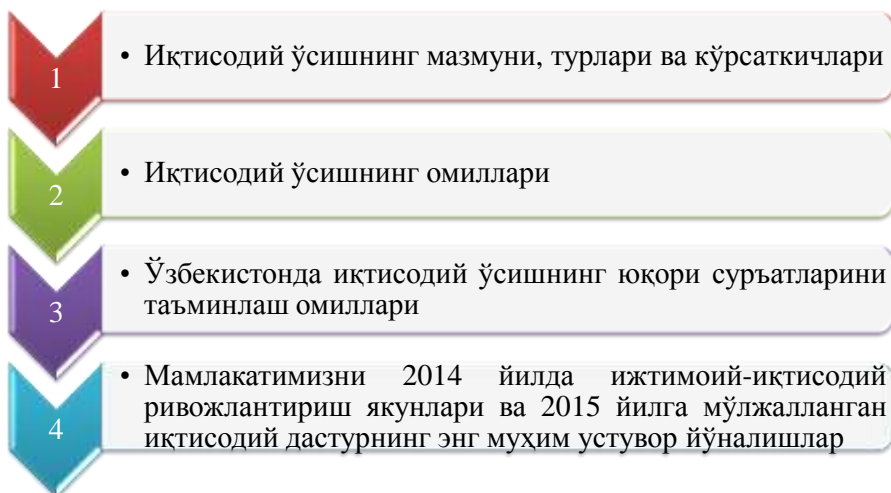
9. Раҳимова М.Р., Ишмухамедов А.Э. Минтақавий иқтисодиёт. Лотин алифбосида дарслик. Т.ТДИУ, 2010. 335 бет.

10. Солиев А. ва бошқалар. Ўзбекистон худудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. Монография Т. “Мумтоз сўз” 2010. 100 бет.

ТАҚДИМОТЛАР

1-мавзу. Макроиқтисодий сиёсат ва барқарор иқтисодий ўсиш таъминлаш йўналишлари

РЕЖА:

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари

Иқтисодий ўсиш

- бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари

реал ЯИМ

реал ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиши

Иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг
 фоиздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади.

$$\check{O}\tilde{N} = \frac{\beta\check{E}\check{I}_{\text{сўбээé áááð} - \beta\check{E}\check{I}_{\text{áàçéñ áááð}}}{\beta\check{E}\check{I}_{\text{áàçéñ áááð}}} \times 100\%$$

бу ерда:

ЎС

• – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;

ЯИМ_{базис давр}

• – таккосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;

ЯИМ_{жорий давр}

• – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Иқтисодий ўсиш турлари

Экстенсив иқтисодий ўсишга

- ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури

- шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малақасини ошириш, шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади.

Капитал снгими (K/Y)	<ul style="list-style-type: none"> – капитал харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;
Табиий ресурслар самарадорлиги (Y/N)	<ul style="list-style-type: none"> – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўлланилган табиий ресурслар миқдорига нисбати;
Маҳсулотнинг ресурслар снгими (N/Y)	<ul style="list-style-type: none"> – табиий ресурслар сарфининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;
Ишчи кучининг капитал билан қуролланганлик даражаси (K/L)	<ul style="list-style-type: none"> – ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган капитал ҳажмининг ишчи кучи миқдорига нисбати.

Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллар

Мамлакатимизда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминланиш мақсадида қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишига катта эътибор қаратилди:

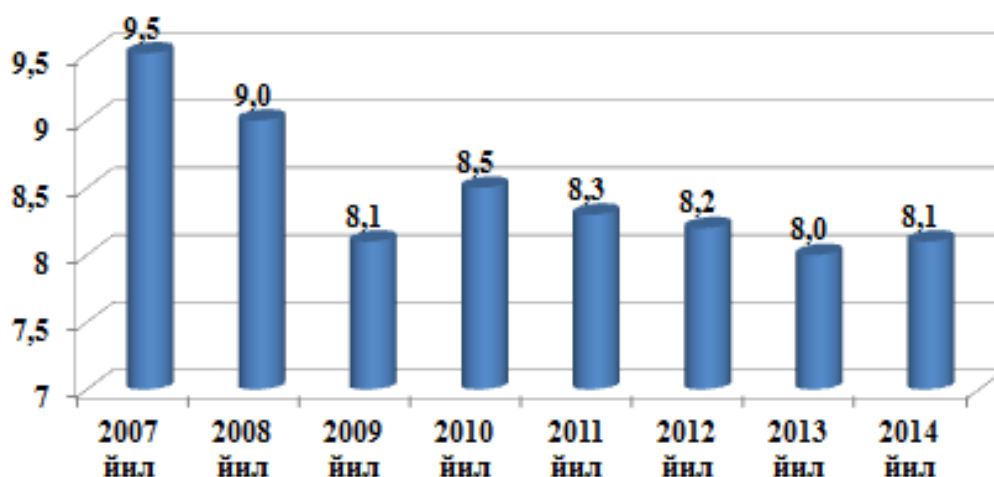
- 1 • кенг қўламдаги тизимли бозор ислохотларини изчил амалга ошириш;
- 2 • хорижий инвестицияларни жалб қилиш чора-тадбирларини кучайтириш;
- 3 • иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;
- 4 • ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш;
- 5 • экспортга ихтисослашган янги тармоқ ва корхоналарни барпо этиш;
- 6 • кичик бизнес ва хусусий тадбирдорликни жадал ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсатни амалга ошириш.

2007-2014 ЙИЛЛАРДА ЭРИШИЛГАН АСОСИЙ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР

Асосий макроніқтисодий кўрсаткичлар % да	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	9,5	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	12,1	12,7	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8	8,3
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўсиши	6,1	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0	6,8	6,9
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7
Чакана савдо айланмаси	21,0	7,2	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8	14,3
Давлат бюджетининг бажариллиши	+1,1	+1,5	+0,2	+0,3	+0,4	+0,4	+0,3	+0,2
Инфляция даражаси	6,8	7,8	7,4	7,3	7,6	7,0	6,8	6,1
Иқтисодий бўйича ўртача иш ҳақининг ошishi	44,2	40,0	40	32	26,5	26,5	20,8	23,2
Аҳоли жон бошига реал даромадларнинг ўсиши	27,0	23,0	26,5	23,5	23,1	17,5	16,0	10,2

4. Мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлар

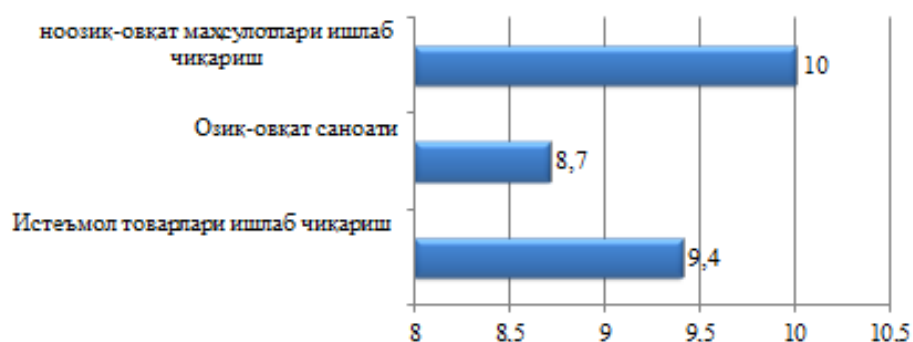
ЎЗБЕКИСТОНДА 2007-2014 ЙИЛЛАРДА ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИНГ ЎСИШИ ДИНАМИКАСИ, фонзда

16

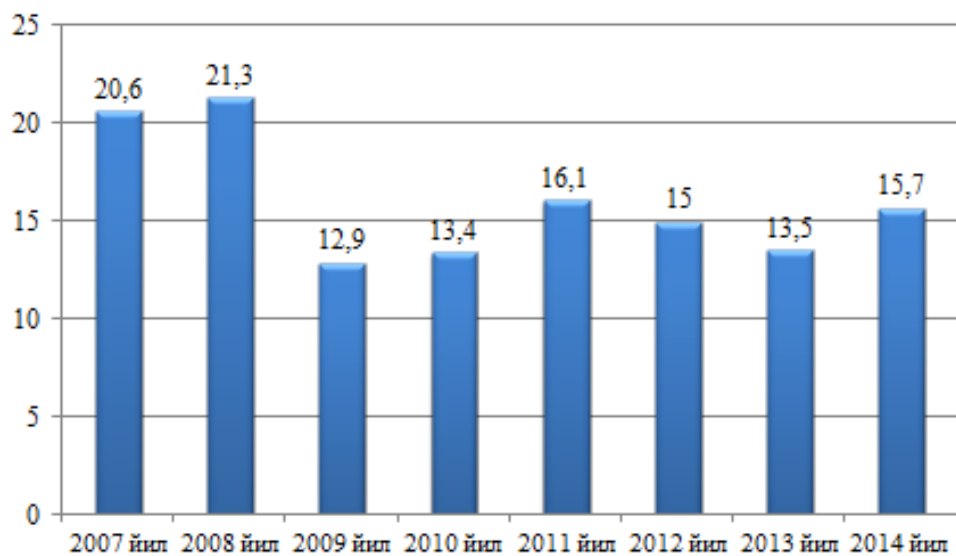
САНОАТ ТАРМОҒИДА ЭРИШИЛГАН НАТИЖАЛАР

2014 йилда саноат тармоқларининг ўсиши, фонзда

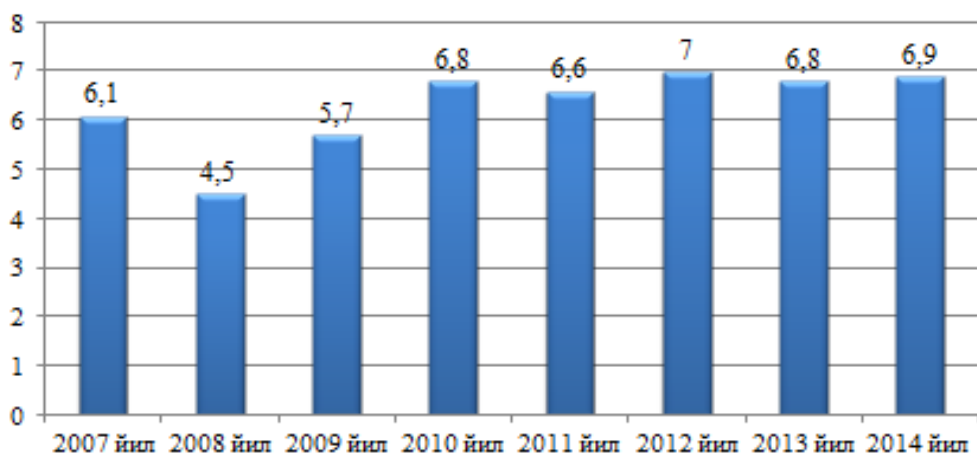

19

**ЎЗБЕКИСТОНДА 2007-2014 ЙИЛЛАРДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ
ҲАЖМИНИНГ ЎСИШИ ДИНАМИКАСИ, ФОИЗДА**

**ЎЗБЕКИСТОНДА 2007-2014 ЙИЛЛАРДА ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТИНИНГ ЎСИШИ ДИНАМИКАСИ,
ФОИЗДА**

РЕЖА:

1. • Бозор иқтисодиётига ўтиш концепциялари
2. • «Рейганомика», Тетчеризм» ва «Маршалл» режаларининг моҳияти.
3. • «Турк йўли» ёки «Тургут Озал модели» нинг моҳияти
4. • “Япон мўъжизаси”
5. • « Эрхард ислохоти” ёки “Германия йўли”
6. • Россиядаги “500 кун”лик дастурнинг такдири
7. • Бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари
8. • Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари
9. • Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари
10. • Ўзбекистонда миллий тараккиёт боскичларининг мазмуни, вазифалари ва аҳамияти

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш концепциялари

Бозор муносабатлари тўсатдан ва бирданга шаклланмай, балки мавжуд иқтисодий тизимдан ўсиб чиқади. Шунинг учун эски тизимни собитқадамлик билан ислоҳ қилиб бориб, бозор иқтисодиётига киришиш мумкин.

Бозор ислохотлари деганда ҳалқ иштирокида, давлат томонидан ишлаб чиқилган, бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларни давлат назорати остида амалга оширилиши тушунилади.

**«Муқобил ривожланиш» назарияси
концепциялари.**

№	Концепциялар	Мақсад
1.	«Асосий эҳтиёклар»	- аҳолининг энг кам тирикчилик эҳтиёжини таъминлаш; - иш билан банд қилиш муаммоларини ҳал этиш.
2.	«Мақбул ёки тегишли технология»	- аҳоли бандлигини таъминлаш; - маҳаллий ҳом - ашёни, аввало қишлоқ хўжалик ҳом - ашёсини қайта ишлашга қаратилган сермеҳнат технологияни ривожлантириш;
3.	«Ўз кучига жамоа бўлиб таяниш»	- мавжуд захиралардан тўлиқроқ фойдаланиш; - ривожланаётган мамлакатларгақ арамлигини камайтириш мақсадида ҳамюрликни мустаҳкамлаш;
4.	«Янги ҳалқаро иқтисодий тартиб»	- ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан мустамлақа ҳолатидан қутулиши; - иқтисодий қолоқликни тугатиш; - тенг ҳуқуқли шериклар сифатида тан олиниш; - ўз манфаатларига мувофиқ келадиган янги нархларни, ҳалқаро савдо меъёрларини, валюта курсини белгилаш; - замонавий технологияни сотиб олиш имкониятларини кенгайтириш;

Режалар	Асосий ғоялар
«Рейганомика» (АҚШ)	- бу модел миллатнинг социал-маданий ҳолатига асосланади. Ҳар бир шахснинг ютуғига ва юқори даражадаги иқтисодий фаровонлигига йуналиштирилган; - «социал даражадаги тенгликка эришиш» вазифаси умуман қўйилмайди; - аҳолининг фаол қисмининг бой бўлишига имкон беради, тадбиркорликни рағбатлантиради.
«Тетчеризм» (Англия)	- иқтисодий фаолият эркинлиги; - хусусий мулкнинг устиворлиги; - кескин рақобат кураши; - иқтисодиётни тартиблашда давлат ролининг устивор эмаслиги; - нарх навонинг тўла либераллашгани.
«Маршалл» режаси	- миллий иқтисодиётнинг бош йуналишларини давлат белгилайди, стратегик режалаштириш жуда ҳам кучли йўлга қўйилган; - нарх-наво бошқарилади; - рақобат рағбатлантирилади; - иш ҳақи устидан қатъий назорат урнатилади; - солиқ тизими назоратда бўлади.

3-мавзу: Иқтисодий ислохотларнинг босқичлари ва йўналишлари

Режа

1. Иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади.
2. Иқтисодий ислохотлар стратегияси.
3. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш.

“Биз танлаган йўл – ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бу йўл жаҳон тажрибасини, халқимизнинг бой маданияти, турмуш тарзи, урф-одатлари ва анъаналарини ҳар томонлама ҳисобга олишга асослангандир. Биз танлаб олган тараққиёт йўли конституцион асосга эга. Бу йўл Ўзбекистондаги барча аҳоли манфаатларига ҳар жиҳатдан мос тушади.

Бу йўлнинг пировард мақсади – ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир”.

Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.9.

2

Иқтисодиётни тубдан ислох қилишнинг бешта муҳим ва машҳур тамойил

1. *Иқтисодиётни мафқурадан батамом ҳоли қилиши (Иқтисодиётни сиёсатдан устуворлиги).*
2. *Мураккаб ўтиши даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур (Давлат бош ислохотчи).*
3. *Бутун янгилашни ва тараққиёт жараёни қонунлар билан асосланмоғи зарур (Қонун устуворлиги).*
4. *Одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чоратадбирларни олдиндан амалга ошириши керак (Кучли ижтимоий ҳимоя).*
5. *Янги иқтисодий, бозор муносабатларини пухта ўйлаб, босқичма-босқич қарор топтириши лозим (Ислохотларни босқичма босқич амалга ошириши).*

Ушбу тамойиллар иқтисодий ўзгаришларни, ислохотларни амалга оширишда бирдай муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга бозорга босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида эътиборга лойиқ.

3

Иқтисодий ислохотлар стратегияси

I-БОСҚИЧ

1. Ислохотларни ҳуқуқий негизини барпо этиш. Ўзбекистоннинг давлат ва иқтисодий мустақиллигининг ҳуқуқий негизлари, давлатни бошқаришга оид қонунлар.
2. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, мулкчилик масаласини ҳал қилиш.
3. Аграр муносабатларни янги турини шакллантириш.
4. Институционал ўзгаришлар ва бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимини тугатиш. Бозор инфратузилмасини шакллантириш.
5. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш.

4

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни хусусийлаштириш жараёнида ҳал қилинадиган вазифалар

1. Хусусий мулк устувор бўлган кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш.
2. Аҳоли ичидан даромад келтирувчи мулкка эга бўлган мулкдорлар қатламини шакллантириш.
3. Бозор тузилмаларини шакллантириш ва ривожлантириш.

6

Ўзбекистонда ЯИМ ўсиш тенденциялари

1-босқич. ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши (1991 – 1995 йиллар). Ушбу даврда ЯИМ ўртача 96 фоизни ташкил этган. Бу аҳоли реал даромадларига ҳам таъсир этган.

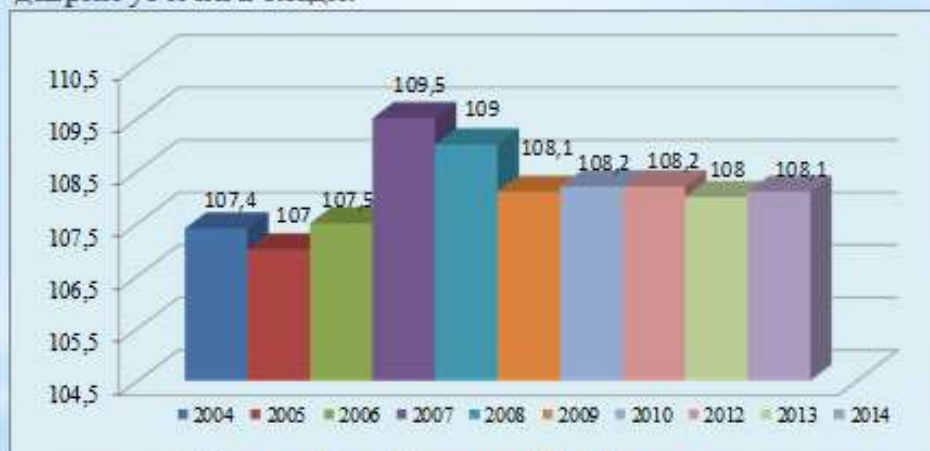
10

2-босқич. Иқтисодий ўсишни барқарорлаштириш йиллари. Бу 1996 – 2003 йилларни ўз ичига олади.

11

3-босқич. Иқтисодий ўсишни юқори суръатларини таъминлаш йиллари. Бу 2004 йилдан, то ҳозиргача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасида ЯИМ ўсиш суръатлари (олдинги йилга nisbatan foizda)

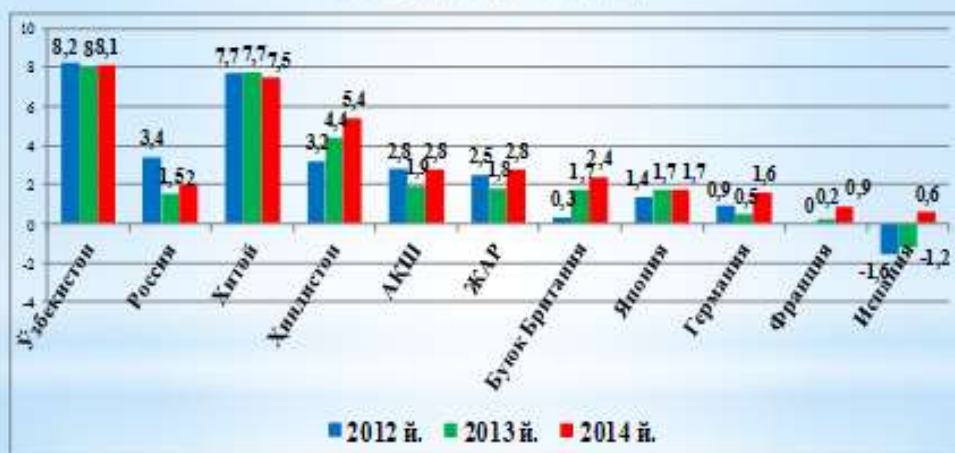
12

Реал ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиш суръатларининг ўзгариш динамикаси (барқарор ўсиш йиллари)

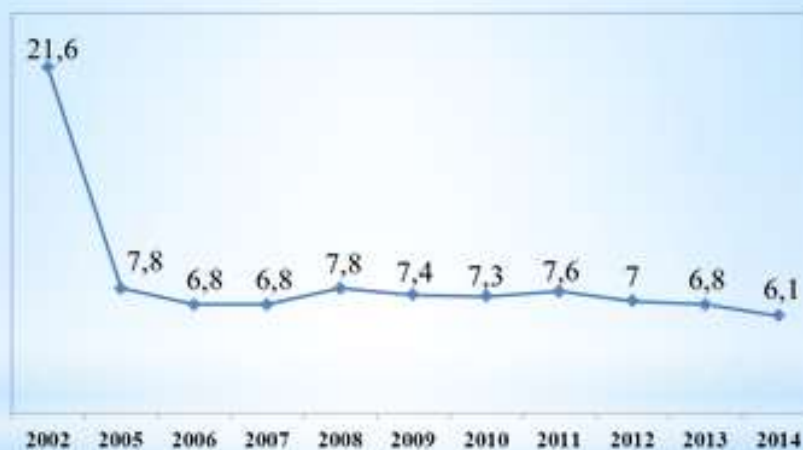
13

Ўзбекистон ва дунё мамлакатларида ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари, фоизда (Халқаро валюта фонди ва ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида)

15

Инфляция даражаси (ўтган йил декабрига нисбатан %да)

16

4-мавзу. Хусусий мулкчиликнинг институционал механизмларини такомиллаштириш.

Режа:

1. Мулк ҳуқуқларининг институционал назарияси.
2. Ўзбекистон Республикаси мулк шакллари.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш институтлари ва механизмларини такомиллаштирилиши.

“Мамлакатимиз 2014 йилда бизнесни юритиш шароити бўйича рейтингда 8 поғонага, солиққа тортиш борасида эса 61 поғона юқорига кўтарилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастурининг баҳосига кўра, Ўзбекистон сўнгги йилда бизнес юритишни енгилаштириш соҳасида амалга оширилган ислоҳотлар бўйича етакчи ўнта мамлакат қаторидан ўрин олди”

Ислом Каримов
2015 йил 16 январда Вазирлар
Маҳкамасида сўзлаган нутқидан.

Ўзбекистонда хусусий мулкчиликни ҳимоя қилиш ва бизнес муҳитини яхшилаш бўйича 2012-2014 йилларда қабул қилинган қонунлар

1. Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида;
2. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида (янги таҳрирда) ;
3. Тадбиркорлик фаолияти соҳасида руҳсат бериш тартиб-тамоиллари тўғрисида;
4. Рақобат тўғрисида;
5. Оилавий тадбиркорлик тўғрисида ва б.

**Ўзбекистон иқтисодиётида
чет эл капитали иштирокидаги корхоналар
шакллари**

1. Тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари иштирокидаги қўшма корхоналар
2. Мол-мулки 100% чет эл компаниялари ва фуқороларига тегишли бўлган корхоналар
3. Акциялар пакетида чет эл инвестициялари бўлган хусусийлаштирилган корхоналар
4. Йирик хорижий трансмиллий компаниялар шўба корхоналари ва филиаллари
5. Инвестиция мажбурияти ҳисобига “ноль” қийматда хусусийлаштирилган хусусий корхона

**Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик
ривожланишининг макроиқтисодий кўрсаткичлари**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар		
		2000	2010	2014
1. ЯИМ да хусусий мулк улуши,	%	72,6	79,6	82,9
шу жумладан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улуши	%	31	52,2	56,1
2. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик сони	минг	149,3	201,7	221,1
бандалар	минг киши	6679 (2005)	9253,4	9897,5
экспортдаги улуши	%	10,6	13,6	26
импортдаги улуши	%	27,4	36,6	45,3
Кичик бизнесда банд бўлган бир ишчига ЯИМ ишлаб чиқариш	млн. сўм	15,3	19,1	35,1

Иқтисодиётда чет эл капитали иштирокидаги
корхоналарнинг ривожланиш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Йиллар		
	2010	2012	2014
Жами қўшма корхоналар (бирликда)	4563	4667	4815
шу жумладан, фаолият юритаётганлари	4201	4283	4474
Қўшма корхоналарда:			
бандлар ишчилар сони (минг киши)	157,8	164,3	169,7
саноат ишлаб чиқариши (млрд. сўм)	11703,7	18700,5	23098,0
асосий капиталга киритилган инвестициялар (млрд.сўм)	3484,1	4637,2	5093,5
Шундан чет эл инвестициялари	2467,0	2781,4	2433,5
Фойда (млрд. сўм)	2735,8	2372,5	4766,0

**МАВЗУ: ИҚТИСОДИЁТНИНГ
ЦИКЛИ РИВОЖЛАНИШИДА
ПУЛ-КРЕДИТ ВА ВАЛЮТА
ТИЗИМЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИ**

Жахон мамлакатларининг инновацион ривожланиш моделлари:

АҚШ жахондаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни моделлаштириш орқали мавқени юксалтиришга таянади.

Япония техник, ижтимоий, иқтисодий ва экологик инновацион модели.

Хитой даромад келтирадиган сохаларни кенгайтириш мақсадида инвестициялар киритишни кенгайтириш модели.

Европа итифоки давлатлари ижтимоий, иқтисодий ва маънавий инновацион модел.

Хиндистон компьютер дастурларини яратишни ривожлантириш модели.

Россия харбий технологияларни ривожлантириш модели.

Циклларнинг асосий турлари

Цикл турлари	Циклнинг давомийлиги	Асосий хусусиятлари
Китчин цикли	2-4 йил	Заҳиралар миқдори → ЯММ, инфляция, бандликнинг тебраниши, тижорат циклари
Жулар цикли	7-12 йил	Инвестицион цикл → ЯММ, инфляция ва бандликнинг тебраниши
Кузнец цикли	16-25 йил	Даромад → иммиграция → уй-жой қурилиши → ялпи талаб → даромад
Кондратьев цикли	40-60 йил	Техника тараққиёти, таркибий ўзгаришлар
Форрестер цикли	200 йил	Энергия ва материаллар
Тоффлер цикли	1000-2000 йил	Цивилизацияларнинг ривожланиши

6-мавзу. IS-LM модели. Халқаро молия институтлари.

Режа:

1. IS-LM моделининг моҳияти.
2. Халқаро молия институтларининг ташкил топиши.
3. Умумжаҳон банкининг ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрни.
4. Осиё тараққиёт банкларининг ташкил этилиш.

IS-LM модели товар ва пул бозоридаги мувозанат орқали макроиқтисодий барқарорликка эришишни асос этади. Манделл-Флеминг модели бунга қўшимча равишда, очиқ иқтисодиёт учун тенгламаларни ҳам ўз ичига олган. Модел куйидаги учта тенгламадан иборат:

- 1) (IS) $Y=C(Y-T)+I(r)+G+NX(Y,e)$
- 2) (LM) $M/P=L(r,Y)$
- 3) $r=r^*$

Биринчи тенглама – товар бозорида мувозанатга эришилганида Y даромад r фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни ифодаловчи IS эгри чизигининг тенгламасидир. Бу тенглама ялпи даромад C истеъмол, I инвестиция, G давлат харажатлари, NX соф экспортлар тенглигини кўрсатади. Одатий IS-LM моделидан фаркли равишда бу ерда, e валюта курси иштирок этади. Валюта курси кўтаришганда соф экспорт камаяди, курс тушганида соф экспорт ошади.

Иккинчи тенглама – LM эгри чизигининг тенграмаси ҳисобланади. Бу тенглама пул бозорида мувозанат бўлганида Y даромад ва r фоиз ставкаси ўртасидаги муносабатни ақс эттиради. Тенгламага мувофиқ пул таклифи (M/P) r фоиз ставкаси ва Y даромад функцияси ҳисобланадиган пул талаби (L) га тенг бўлиши керак. Марказий банк томонидан аниқланадиган M пул таклифи P нархлар даражаси экзоген ўзгарувчи ҳисобланади.

Халқаро валюта-молия ташкилотлари

Фаолият доираси ва хусусияти, аъзолар таркиби, асосий вазифасидан келиб чиқадиган ихтисослашган ҳукуматлараро ташкилотлар

Вужудга келиш асослари

-жаҳон хўжалик алоқалари глобаллашувининг кучайиши;
-валюта-молия муносабатларини давлатлараро тартибга солишнинг ривожланиши;
-жаҳон валюта тизими беқарорлиги, халқаро ҳисоб-китоблар ва халқаро кредитлаш муаммоларини биргаликда ҳал этиш зарурияти.

Асосий вазифалари

-жаҳон ҳамкамиятининг халқаро валюта-молия муносабатларини барқарорлаштириш мақсадидаги сазўи ҳаракатларини бирлаштириш
-давлатлараро валюта, валюта ҳисоб-китоби ва валюта-кредит муносабатларини тартибга солишни амалга ошириш;
-жаҳон валюта, ҳисоб-китоб ва кредит сиёсати стратегиясини ва амалга ошириш тактикасини ишлаб чиқиш.

Асосий шакллари

-Халқаро валюта фонди
-Умумжаҳон банки гуруҳи
-Халқаро ҳисоб-китоблар банки
-Минтақавий ривожланиш банклари
-Халқаро кредиторлар клублари

Халқаро молия-кредит институтлари томонидан амалга оширилган лойиҳаларнинг самарадорлиги

Халқаро молия-кредит институтлари	Муваффақиятсиз лойиҳалар	Қисман муваффақиятли лойиҳалар	Муваффақиятли лойиҳалар
ЕТБ	10	35	55
ОТБ	8	28	64
АТБ	25	2	73

Осиё тараққиёт банки (ОТБ)

1966 йилда ташкил топган ва унга 67 та мамлакат (48 та Осиё – тинч океани минтақасидаги ва 19 та худуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБга аъзо мамлакатлар қатнашув улушига мутаносиб равишда овоз бериш ҳуқуқига эга. ОТБни йирик акциядорлари:

Япония ва АҚШ ҳар бири - 15,6 %, Хитой - 6,4%,
Ҳиндистон - 6,3 %, Австралия – 5,8 %, Индонезия –
5,4 %, Канада – 5,2 %, Корея Республикаси - 5,0 %

7-мавзу. Монополияга қарши сиёсат ва рақобат муҳитининг ривожланиши (2 соат)

Режа:

1. Монополия ва монопллашган бозорлар: соф монополия, монопол рақобат ва олегополия;
2. Монопол ҳокимият ва монопол ҳокимият курсатгичлари;
3. Монополияга қарши Шерман қонуни, “Адолатли нархни” таъминлаш;
4. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат” тўғрисидаги қонуни, унинг мазмуни ва моҳияти;
5. Рақобат муҳитини таъминлаш.

МАВЗУ: МОНОПОЛИЯ, МОНОПОЛИЯГА ҚАРШИ СИЁСАТ ВА РАҚОБАТ МУҲИТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Режа:

1. Соф монополия ва бозор ҳокимияти.
2. Монопол рақобат бозори.
3. Олигаполия.
4. Нархларни мувофиқлаштириш ва монополияга қарши қонун.
- 6.

1. Соф монополия ва бозор ҳоқимияти.

7. Рақобатлашган бозорда жуда кўп сотувчилар ва харидорлар қатнашади, шу сабабли улардан бирортаси ҳам товар нархига таъсир қилаолмайди, нархни бозорнинг ўзи талаб ва таклифга кўра шакллантиради. Сотувчилар ва харидорлар бу нархни қабул қиладилар ва шу нархга кўра қанча маҳсулот сотиш керак ёки қанча маҳсулот сотиб олиш кераклиги бўйича қарор қабул қиладилар. Соф монополия рақобатлашган бозорнинг акси бўлиб, бу ерда битта сотувчи ва кўплаб харидорлар қатнашади. Соф монополистнинг рақобатчиси йўқ.

8. Соф монополияни сақлаб қолиш учун, бошқа рақобатлашмоқчи бўлган фирмалар учун махсус тўсиқлар бўлишини тақазо қилади. Тармоқга кириш тўсиқлари - бу монопол фирма бозорига бошқа сотувчиларни кириб келишини тўхтатувчи чекланишлар.

Тармоқга кириш тўсиқларидан қуйидагилар:

Давлат томонидан берилган махсус ҳуқуқ. Масалан маҳаллий ҳокимиятларда аҳолига транспорт хизмати кўрсатиш, почта хизмати кўрсатиш, коммунал хизмати кўрсатиш ва алоқа хизмати кўрсатиш бўйича монопол ҳуқуқлар бериб, расмий тўсиқлар яратади.

Патентлар ва муаллифлик ҳуқуқи, янги технология яратганлар учун патент ва муаллифлик ҳуқуқи берилиши, уларга ушбу янгиликни сотишда, ундан фойдаланиш учун лицензия беришда монопол ҳуқуқ берилади. Лекин бундай ҳуқуқ маълум муддатгача кучга эга бўлади. АҚШ да патент қонунига кўра ихтирочи ўз ихтиросига 17 йил эгалик қилади.

Бирор бир ишлаб чиқариш ресурси таклифига эгалик қилиш. Масалан, Американинг «Де Бирс» компанияси жаҳонда сотиладиган, қайта ишланмаган олмоснинг 85 фоизини назорат қилгани учун, олмос бозорида монопол ҳокимиятга эга. Юқоридагилардан ташқари инсоннинг ноёб қобилияти ва билими ҳам манополияни вужудга келтиради.

9.

Монопол ҳокимият.

Фирма монопол ҳокимиятга эга бўлади, қачонки у ўзининг сотадиган товари нархига таъсир қилаолса, яъни ўзгартираолса. Монопол ҳокимият даражаси ушбу товар ўрнини босувчи товарнинг мавжудлиги ва товарнинг бозордаги улуши билан белгиланади. Монопол ҳокимиятга эга бўлиш учун фирманинг соф монополист бўлиши шарт эмас. Фирма маҳсулотига бўлган талаб чизиғи рақобатлашган бозордагидай гаризонтал бўлмасдан, пастга ётиқ бўлиши кифоядир. Агар талаб чизиғи пастга ётиқ бўлса, фирма таклиф ҳажмини ошириб ёки камайтириб, маҳсулот нархини ўзгартириши мумкин.

10.

Монополист маҳсулотига талаб.

Рақобатлашган бозорда фирма максимал фойда олади, агар у чекли даромад чекли харажатга тенг ҳолатни таъминлайдиган ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарса,

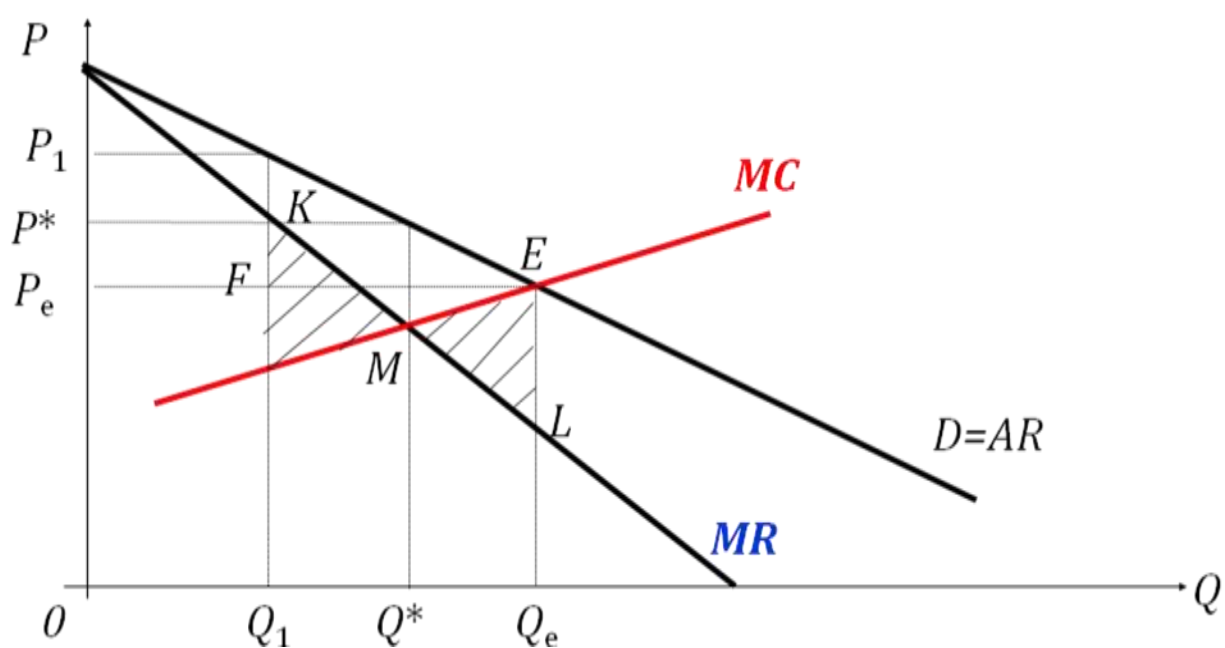
$$MR = MC.$$

Бундай маҳсулот ҳажми оптимал бўлади. Монополист ҳам шу оптимал ишлаб чиқариш шартига амал қилиши керак бўлади. Соф монополист товарига бўлган талаб ҳам бозор талаби ҳисобланади. Монополист ўз товари нарҳини оширса унга талаб камаяди ва аксинча, монополист товар нарҳини туширса унга талаб ортади.

11.

$$MR = MC.$$

бўлганда фойдани максималлаштириш графиги.

12.

$$\frac{P - MC}{P} = - \frac{1}{E_p^D}$$

13. Ушбу формула монопол нарх белгилашда «Бош бармоқ» қоидаси номи билан юритилади (эсдан чиқармаслик керак , демак (5)-ифоданинг ўнг томони ҳар доим мусбат).

Монопол ҳокимият кўрсаткичлари.

Абба Лернер томонидан таклиф қилинганлиги учун, бу кўрсаткич Лернернинг монопол кўрсаткичи деган номни олган

$$L = \frac{P_m - MC}{P_m} = - \frac{1}{E_p^D}$$

L - монопол ҳокимиятнинг Лернер индекси;
 P_m - монопол нарх;
 MC - чекли харажат;
 E - талабнинг нархга кўра эластиклиги.

14.
$$L = \frac{(P - AC) \cdot Q}{P \cdot Q} = \frac{\pi}{TR}$$

Монопол ҳокимиятни характерлаш учун бозорни марказлашув даражаси кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Бу кўрсаткич биринчи бўлиб Херфиндал-Хиршман томонидан тавсия этилгани учун, у Херфиндал-Хиршман индекси деб юритилади.

$$I = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2$$

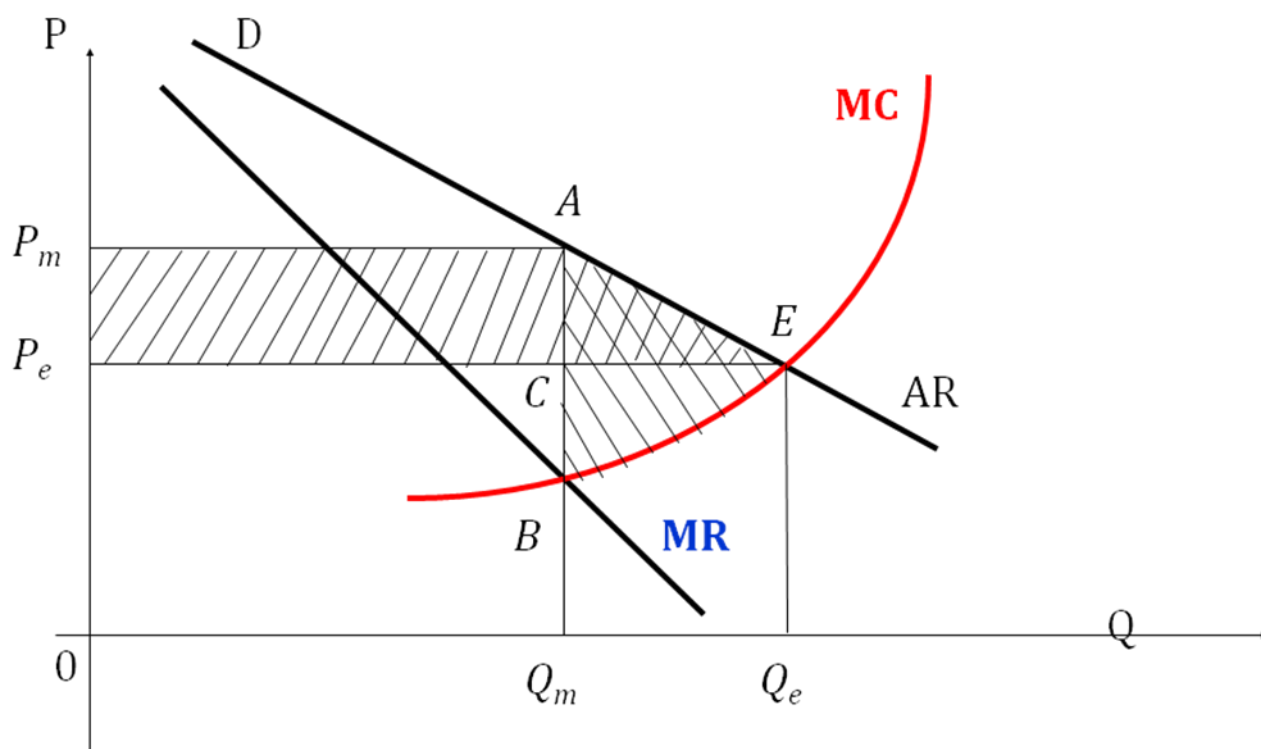
I - Херфиндал-Хиршман индекси;

- бозорда энг катта улушга эга бўлган фирма;

- ундан кейинги катталиқдаги улушга эга фирма ва ҳоказо;

15. -энг кичик улушга эга бўлган фирма.

Монопол ҳокимият ва жамият фаровонлиги.

16.

2. Монопол рақобат

Монопол рақобат бозори иккита асосий хусусияти билан ажралиб туради: биринчидан, монопол бозордаги фирмалар сони кўп ва улар ўртасида рақобат мавжуд; иккинчидан фирмаларнинг бозорга ўз махсулотлари билан кириши чекланмаган, худди шундай фирманинг бозордан чиқиши ҳам эркин. Монопол рақобат бозорида махсулот дифференциялашган, яъни хар бир фирма ўзига хос махсулот турини ёки вариантини сотади, фирма товарлари бир-биридан сифати, безаги ва маркаси билан ажралиб туради. Монопол рақобат бозоридаги рақобат товарлар бир-бирини ўрнини босадиган товарлар бўлиб, уларнинг бирини-бирига алмаштириш нормаси юқори, лекин бир-бирини ўрнини тўлиқ боса олмайди. (бошқача қилиб айтганда бундай товарлар учун талабнинг нархга кўра эластиклиги юқори лекин чексиз эмас.)

17.

Монополистик рақобат бозорига мисол тариқасида истеъмол товарлари бозорини келтириш мумкин. Тиш ювиш пастаси бозори, совун, шампун, дори-дармонлар, кийм-кечак бозори ва хоказолар. Хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам монопол рақобат мавжуд: театр, концертлар, кийим тозалаш корхоналари ва хоказо. Истемолчининг у ёки бу фирманинг (масалан тиш ювиш пастасини) махсулотни танлашга сабаб унинг сифати яхши қадоқланганлиги, безаш, унинг сотилишидаги кўрсатиладиган хизмат, магазиннинг истеъмолчи учун ўнғай вақитда ишлаши. Худди шундай чакана савдо корхонларида сотиладиган товарлар ҳам бир-бири билан рақобатда бўлиши. Бу ерда рақобат сотишда хизмат кўрсатишнинг хар хиллиги сотувчилар тажрибаси товарлар сотиб олишнинг осонлиги, кредитга сотиш шартлари ва хоказо.

18.

3. Олигополия

Олигополия - бу шундай бозор турики, ундаги товар таклифининг ҳаммаси, ёки деярли ҳаммаси бир неча ишлаб чиқарувчи фирмалар томонидан бўлиб олинган ва бу бозорга янги фирмаларнинг кириши катта тўсиқ орқали чекланган бўлади.

Олигополия сўзи грекча бўлиб (*oligos* - бир неча, *poleo* - сотаман) сотувчиларнинг камлигини билдиради. Олигопол тармоқларга мисол сифатида АҚШнинг автомобиль саноати, пўлат, алюмин, электроускуналар ва компьютер тармоқларини келтириш мумкин. Бу тармоқларда ишлаб чиқариладиган умумий маҳсулот ҳажми бир неча фирмалар ҳиссасига тўғри келади.

19.

Олигополик бозорни унинг қуйидаги учта хусусияти ажратиб туради:

- **биринчидан**, тармоқда фаолият кўрсатаётган фирмаларнинг камлиги;

- **иккинчидан**, тармоқга кирувчи фирмалар учун кучли тўсиқларнинг мавжудлиги;

- **учинчидан**, олигополик бозордаги фирмаларнинг ҳаракати бир-бирига боғлиқлиги.

20.

Нархлар жанги - бу рақобатлашадиган фирмалар томонидан олигополик бозорда нархларни босқичма-босқич туширишидир.

Умуман олганда, олигополик бозорда фирма томонидан қабул қилинган ҳар қандай иқтисодий сиёсат - нархларни ўзгартириш, ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартириш, рекламани кучайтириш - рақоботлашувчи фирмаларнинг ушбу сиёсатга бўлган муносабатини билишни ва уни прогноз қилишни талаб қилади.

Нархлар жанги нарх ўртача харажатга тенг бўлгунга қадар давом этади, яъни . Бу тенглик олигополик бозор мувозанатини беради.

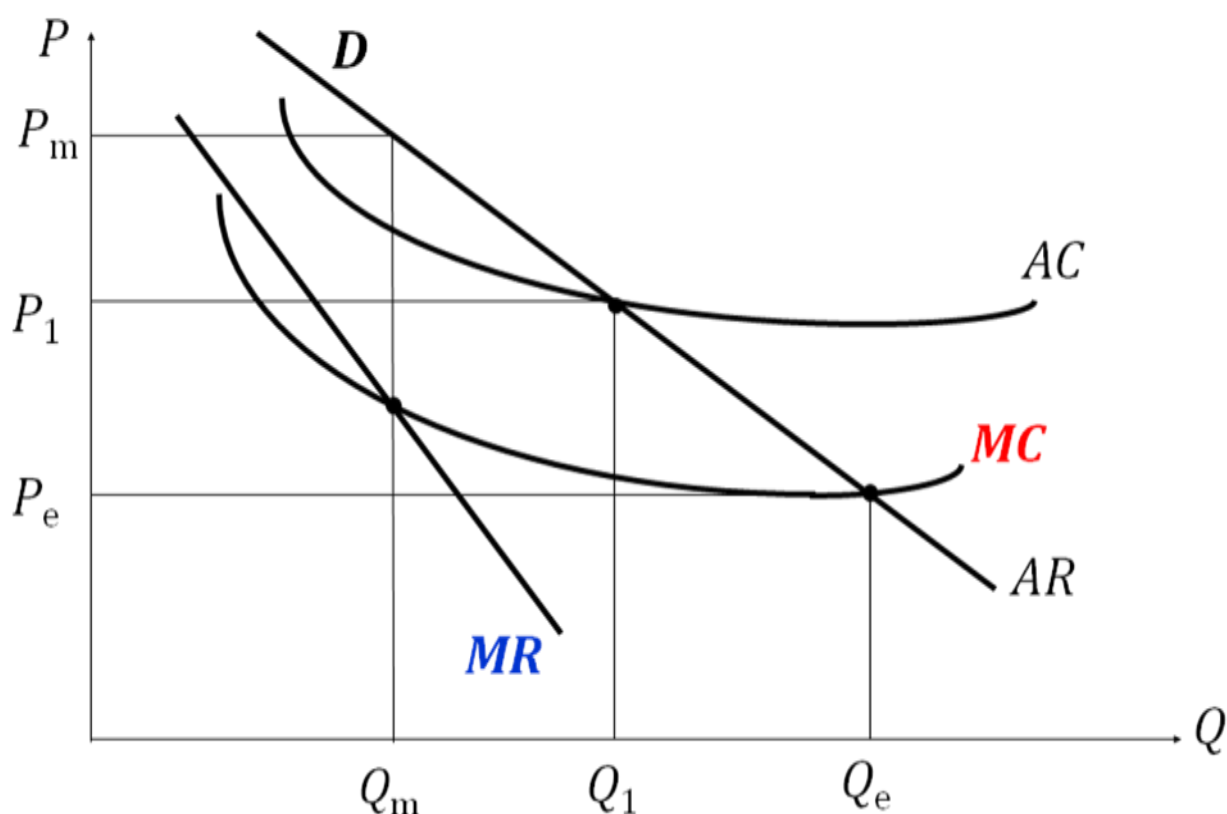
21.

4. Нархларни мувофиқлаштириш ва монополияга қарши қонун.

Кўпчилик адабиётларда монополияга қарши қонунга классик мисол сифатида АҚШнинг трестларга қарши қонуни келтирилади. 1890 йилда биринчи бўлиб Шерман қонуни деб аталувчи қонун қабул қилинган бўлиб, у асосан савдони ва тижоратни монополлаштиришга қарши қаратилган эди. Ушбу қонун савдо эркинлигини чекловчи ҳар қандай келишувни тақиқлар эди ва рақобатчиларни адолатсиз йўл билан йўқотишни жиноят деб қарар эди. Ушбу қонунни бузганлар жарима тўлашдан тортиб, фирмани тарқатиб юборишгача ва ҳатто жиноий жавобгарликка тортишгача жазоланишни назарда тутар эди.

22.

Табиий монополияда нархни мувофиқлаштириш

23.

Ўзбекистон Республикасининг РАҚОБАТ ТЎҒРИСИДАГИ Қонуни

Қонунчилик палатаси томонидан 2011 йил 14 ноябрда қабул қилинган Сенат томонидан 2011 йил 5 декабрда маъқулланган

Ушбу Қонуннинг мақсади товар ва молия бозорларидаги рақобат соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

24.

Ушбу Қонуннинг қўлланилиш соҳаси

Ушбу Қонун хўжалик юритувчи субъектлар, жисмоний шахслар, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва (ёки) ундан ташқарида содир этиладиган, Ўзбекистон Республикасидаги товар ва молия бозорларида рақобатнинг чекланишига олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатларига нисбатан татбиқ этилади.

Ушбу Қонун интеллектуал мулк объектларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар билан боғлиқ муносабатларга нисбатан татбиқ этилмайди. Ушбу Қонуннинг қоидалари табиий монополиялар субъектларига нисбатан бу қоидаларнинг қўлланилиши мазкур субъектларнинг ўзига хос вазифалари бажарилишини чеклаб қўймайдиган ҳолатларда татбиқ этилади.

25.

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

бир-бирининг ўрнини босадиган товарлар — ўзининг белгиланган вазифаси, қўлланилиши, сифат ва техник хусусиятлари, нархи ҳамда бошқа параметрлари бўйича таққосланиши мумкин бўлган шундай товарларки, уларни олувчи истеъмол қилиш чоғида бир товарни бошқасига ҳақиқатан ҳам алмаштиради ёки алмаштиришга тайёр бўлади;

26.

инсофсиз рақобат — хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг иқтисодий фаолиятни амалга оширишда афзалликларга эга бўлишга қаратилган, қонун ҳужжатларига, иш муомаласи одатларига зид бўлган ҳамда бошқа хўжалик юритувчи субъектларга (рақобатчиларга) зарар етказадиган ёки зарар етказиши мумкин бўлган ёхуд уларнинг ишчанлик обрўсига путур етказадиган ёки путур етказиши мумкин бўлган ҳаракатлари;

27.

иқтисодий концентрация — хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг устунлигига олиб келадиган, товар ёки молия бозоридаги рақобатнинг ҳолатига таъсир кўрсатадиган битимлар тузиш ва (ёки) бошқа ҳаракатларни содир этиш;

28.

камситувчи шартлар (шароитлар) — товар ёки молия бозорига кириш, товарни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш, олиш, реализация қилиш, ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш шартлари (шароитлари) бўлиб, улар бошқа тенг шартларда (шароитларда) битта ёки бир нечта хўжалик юритувчи субъектни ўзга хўжалик юритувчи субъект (рақобатчи) билан таққослаганда тенг бўлмаган ҳолатга солиб қўяди;

29.

келишиб олинган ҳаракатлар — товар ёки молия бозорида икки ёки ундан ортиқ хўжалик юритувчи субъектнинг бозорнинг мазкур иштирокчиларидан ҳар бирининг манфаатларини қаноатлантирадиган ва улардан ҳар бирига олдиндан маълум бўлган, рақобатни чеклашга олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатлари;

30.

рақобат — хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) мусобақалашуви бўлиб, бунда уларнинг мустақил ҳаракатлари улардан ҳар бирининг товар ёки молия бозоридаги товар муомаласининг умумий шарт-шароитларига бир томонлама тартибда таъсир кўрсатиш имкониятини истисно этади ёки чеклайди;

31.

рақобатга қарши ҳаракатлар — рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида хўжалик юритувчи субъектлар учун ман этилган ҳаракатлар, шунингдек давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг рақобатни чеклашга қаратилган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги);

32.

Устун мавқе

Устун мавқе товар ёки молия бозорида хўжалик юритувчи субъектнинг ёхуд шахслар гуруҳининг рақобатлашувчи хўжалик юритувчи субъектларга боғлиқ бўлмаган ҳолда унга ўз фаолиятини амалга ошириш ва рақобатнинг ҳолатига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш, тегишли бозорга бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг киришини қийинлаштириш ёхуд уларнинг иқтисодий фаолият эркинлигини бошқача тарзда чеклаш имкониятини берадиган ҳолатидир.

33.

Товар бозорида қайси хўжалик юритувчи субъект ёки шахслар гуруҳи товарининг улуши:

1) эллик ва ундан ортиқ фоизни ташкил этса;

2) ўттиз беш фоиздан эллик фоизгача ҳажмда бўлиб, бунда қуйидаги шартлар:

хўжалик юритувчи субъектнинг товар бозоридаги улуши камида бир йил мобайнида барқарор бўлиб туриши;

товар бозорида бошқа хўжалик юритувчи субъектларга (рақобатчиларга) тегишли улушларнинг нисбий миқдорда бўлиб туриши;

ушбу бозорга янги хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) киришига имконият бўлиши шартлари белгиланган бўлса, шу хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг мавқеи устун мавқе деб эътироф этилади.

34.

Стратегик ва монопол маҳсулотлар, хом ашё ва материалларни биржа ва кимошди савдоларига қўйилишини назорат ва мониторинг қилиш

Ташкилотлар мажбурий тартибда стратегик ва монопол маҳсулотларни, хом ашё ва материалларни тегишли моддий баланслар ва Қўмита қарори билан аниқланадиган ҳажмларда, шунингдек жадвалларда назарда тутилган муддатлар ва қуйидагилар бўлган ҳолда, бир маромда биржа ва кимошди савдоларига қўядилар:

ойлар бўйича — маъданли ўғитлар, қора металллар прокати, кўмир, нефть маҳсулотлари, пахта линти, рангли металл учун;

ой ўн кунликлари бўйича — цемент учун;

биржа савдолари кунлари бўйича — ун, шакар, пахта ёғи, суюлтирилган газ, шифер, полиэтилен ва бошқа маҳсулотлар учун.

35.

Табиий монополия субъектларининг давлат реестрини тузиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги НИЗОМ

Мазкур Низом Ўзбекистон Республикасининг «Табиий монополиялар тўғрисида»ги Қонунига (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 9-сон, 212-модда) мувофиқ Табиий монополия субъектларининг давлат реестрини тузиш ва юритиш тартибини белгилайди.

36.

**Табиий монополия шароитида ишлаб
чиқариладиган (реализация қилинадиган)
товарлар (ишлар, хизматлар)
РЎЙХАТИ**

1. Нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш соҳасида:
нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш хизматлари.
2. Электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш ҳамда транспортировка қилиш соҳасида:
электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш;
электр ва иссиқлик энергиясини транспортировка қилиш, шу жумладан абонентдан субабонентгача транспортировка қилиш хизматлари.
- 37.
3. Темир йўллар инфратузилмасидан фойдаланиш соҳасида:
умумий фойдаланиладиган темир йўллар, темир йўл станциялари, электр таъминоти ускуналари, алоқа тармоқлари, сигнализация, марказлаштириш ва блокировкалаш тизимлари, ахборот комплекси ва ҳаракатланишни бошқариш тизими ҳамда ушбу комплекс фаолиятини таъминловчи бошқа объектларни ўз ичига олувчи технологик комплекс хизматлари.
4. Умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари соҳасида:
ёзма корреспонденцияларни жўнатиш бўйича умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари (оддий, буюртма ва қимматли хатлар, бандероллар, оддий ва буюртма почта варақчалари ҳамда секограммалар (кўзи ожизлар учун), шунингдек майда пакетлар).
5. Сув қувурлари ва канализация хизматлари соҳасида:
сув таъминоти ва канализация (оқова сувларни тортиш ва тозалаш) ҳамда сув ва оқова сувларни транспортировка қилиш хизматлари.

38.

6. Аэронавигация хизматлари соҳасида:
ҳаводаги ҳаракатни бошқариш, парвозларнинг радиотехник таъминоти, аэронавигация ахборотларини тақдим этиш.

7. Порт хизматлари соҳасида:
юкларни (шу жумладан, юкли ва бўш контейнерларни) ортиш, тушириш ва сақлаш хизматлари;

иншоотлар ва мосламалар комплексига эга ва соҳилнинг тегишли участкаси (порт ҳудуди) билан сувга туташ бўлган ҳудудда (порт акваторийсида) кемаларни ёқилғи билан таъминлаш ҳамда уларга техник хизмат кўрсатиш хизматлари.

8. Аэропорт хизматлари соҳасида:
самолётларнинг учишини таъминлаш, йўловчиларга хизмат кўрсатиш, юклар

39.

8-мавзу. Худудлар ривожланишининг стратегик йўналишлари

Режа:

1. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти.

2. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларининг кескин ўсиб боришини қондиришда иқтисодиётнинг реал сектори ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўрни.

3. Жаҳон бозорида глобал рақобат кучайиб бораётган бир шароитда ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини таъминлаш худудир ривожлантиришнинг асосий масалалари.

4. Худудларни ривожлантириш стратегияси орқали юқори сифатли маҳсулот ва хизматларнинг истеъмоли имкониятларини кенгайтириш ва пул муомаласи барқарорлигини ошириш йўналишлари.

Ўзбекистон Республикаси минтақаларининг
маъмурий-ҳудудий бўлиниши

Минтақалар номи	маъмурий-ҳудудий birlikлар сони							
	вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар	қишлоқ туманлари	шаҳарлар таркибидаги туманлар	туманга бўйсунувчи шаҳарлар	шаҳарчалар	қишлоқ фуқароллик қишлоқлари	қишлоқ аҳоли пунктлари	маҳалла йиғинлари
Қорақалпоғистон Республикаси	2	14	-	10	16	123	1183	159
вилоятлар:								
Андижон вилояти	3	14	-	8	5	95	536	844
Бухоро вилояти	2	11	-	9	2	121	1536	264
Жиззах вилояти	1	12	-	6	8	104	558	277
Навоий вилояти	2	8	-	4	7	54	627	343
Наманган вилояти	1	11	-	7	11	99	509	640
Самарқанд вилояти	2	14	-	9	12	125	1949	1018
Сирдарё вилояти	3	8	-	2	5	72	284	287
Сурхондарё вилояти	1	14	-	7	7	114	847	667
Тошкент вилояти	6	15	-	9	18	146	954	1202
Фарғона вилояти	4	15	-	5	10	164	1180	968
Хоразм вилояти	1	10	-	2	7	101	612	345
Қашқадарё вилояти	1	13	-	11	4	146	1063	339
Тошкент шаҳри	-	-	11	-	1	-	-	448
Республика бўйича	29	159	11	89	113	1464	11838	7801

Асосий капиталга инвестицияларнинг ҳудудлар бўйича таркиби

(яқунга нисбатан % да)

Ҳудудлар	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2014 й.да 2012 й.га нисбатан (+, -)
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	-
Қорақалпоғистон Республикаси	5,2	8,6	11,4	6,2
вилоятлар:				
Андижон	5,2	4,4	4,2	-1
Бухоро	10,5	10	9,8	-0,7
Жиззах	2,8	3,5	3	0,2
Қашқадарё	12,8	12,2	11,7	-1,1
Навоий	7,1	5,9	4,6	-2,5
Наманган	3,3	3,7	4,8	1,5
Самарқанд	6,1	6,6	6,5	0,4
Сурхондарё	3,7	4,2	4,1	0,4
Сирдарё	2,8	2,9	2,7	-0,1
Тошкент	8,3	10,4	10,8	2,5
Фарғона	6,3	6,5	5,8	-0,5
Хоразм	3	3,9	3,6	0,6
Тошкент ш.	22,7	17,1	16,7	-6

Худудлар бўйича асосий капиталга инвестициялар

Худудлар	2012		2013		2014	
	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %	млрд. сўм.	ўсиш суръати, %
Ўзбекистон Республикаси	22067	111,6	27557,3	109,8	33715,3	109,6
Қорақалпоғистон Республикаси	1145,1	120,4	2366	179,6	3840,3	143,4
<i>вилоятлар:</i>						
Андижон	1139,9	128,6	1215,2	96,7	1407,5	105,2
Бухоро	2307,3	107,5	2753,8	100,4	3308,3	101,8
Жиззах	622,4	117,3	960,2	129,4	1026,7	97,1
Қашқадарё	2824,4	126,6	3352,9	102,5	3944,4	105,6
навоий	1559,7	110,4	1622,7	96,9	1544,4	87,2
наманган	728	112,6	1016,7	121,7	1620	140,2
Самарқанд	1356,6	110,9	1813,2	120	2185,7	103,4
Сурхондарё	807,9	112,9	1147,7	123	1377,4	106,3
Сирдарё	620,8	100,2	788,9	108,1	920,4	105,1
Тошкент	1822,9	77	2861,7	143,4	3633,9	116,8
Фарғона	1382,1	108,4	1796,6	112,2	1963	96,3
Хоразм	657,4	106,3	1083,3	136	1220,6	97,9
Тошкент ш.	5014,3	126,5	4706,1	80,9	5642,8	108

ГЛОССАРИЙ

Аҳолининг бандлиги – ижтимоий ишлаб чиқаришни фуқаролик секторидан банд бўлган ва мамлакат қонунчилиги томонидан аниқланган нормаларга мос равишда ҳисобга олинмаган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли.

Аҳоли бандлиги муаммоси – бу инсонларни меҳнат фаолиятига жалб этиш муаммоси ва уларнинг меҳнатга бўлган эҳтиёжларини иш ўринлари билан қаноатлантириш даражаси.

Бандлик даражаси – бандлар умумий сонини меҳнатга лаёқати ёшдаги аҳоли сонига нисбати.

Баланс усули – ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг боғланишини ва мувофиқлаштирилишини таъминлаш учун фойдаланиладиган усуллар йиғиндиси тушунилади.

Баҳо – товар қийматининг пул орқали ифодаланиши.

Бюджет даври – бюджетни ижро этиш жараёнини амалга ошириш вақти.

Бюджет–солиқ сиёсати – бюджет сиёсатида бюджет харажатлари ва даромадларини шакллантирган ҳолда уч хил бюджет сиёсати юритилади. Бюджет харажатлари, трансфер харажатлари шаклидаги харажатлар. Даромадлар эса уч манбадан келиши мумкин: солиқлардан, хазина томонидан чиқарилган қимматбаҳо қоғозларнинг сотилишидан ва маълум қисми марказий банки эмиссияси ҳисобига. Шунга кўра давлат харажатлари ва даромадларни бошқариш орқали бюджет сиёсати юритилади.

Бюджетдан маблағ олувчи (бюджет муасасаси) – бу ижроия ҳокимияти органи томонидан нотижорат хусусиятига эга бўлган функциялар (бошқарув, муҳофаза, ижтимоий-маданий тадбирлар ва б.)ни амалга ошириш учун ташкил этилган ва смета тартибида молияланувчи ташкилот.

Бюджет даромадлари – давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ихтиёрига беғараз ва қайтаришсиз тартибда келиб тушувчи пул маблағлари.

Бюджетларнинг солиқдан ташқари даромадлари – давлатнинг иқтисодий фаолияти ёки олинган даромадларни бюджет тизимининг даражалари бўйича қайта тақсимлаш натижасида ҳосил бўлади.

Бюджет харажатлари – давлат ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари вазифалари ва функцияларини молиялашга йўналтириладиган пул маблағлари.

Бюджетни прогноз қилиш – бу юзага келган тенденциялар, муайян ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва истиқболни баҳолаш асосида бюджетни ривожлантиришнинг оптимал йўллари ишлаб чиқиш ва асослашдан ва шу асосда уни мустаҳкамлаш юзасидан таклифлар бериш демакдир.

Бюджет тақчиллиги – давлат бюджетидан харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши.

Вазифа – бу режалаштириш даври доирасида маълум вақт оралиғида эришилиши кўзда тутилган мақсадлар. Вазифалар режалаштирилаётган давр мобайнида амалга оширилиши лозим.

Валюта курси – мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси.

Давлат бюджети – асосан давлат (шаҳар, туман, муассаса, ташкилот ва бошқалар) нинг маълум муддатдаги (йил, квартал, ой) даромадлари ва харажатларининг пул ҳисоби.

Давлат ва ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнози бюджет лойиҳасини тузиш учун асосий ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади ва у ўз навбатида ҳисобот давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш маълумотлари, режалаштирилаётган йил учун ривожланиш тенденциялари ва бошқа кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқилади.

Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – умумлаштирилган макроиқтисодий кўрсаткичлар ва республика кўрсаткичларнинг чекланган доираси бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тавсифловчи аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Дастур – бу ҳодиса ривожининг мақсадли йўналишлари ва уларга эришишнинг режалаштирилаётган йўллари тизими.

Демографик прогноз қилиш – бу аҳоли ҳаракатининг асосий параметрлари ва демографик вазият: аҳоли сони, ёш-жинс ва оилавий таркиби, туғилиши, ўлими, миграциясини илмий асосланган олдиндан кўра билиш демакдир.

Директив режалаштириш – манзилли топшириқларни белгилаш ва уларни бажариш учун зарур бўлган ресурсларни режа ижрочилари ўртасида тақсимлаш орқали амалга оширилади.

Доиравий режалаштириш – фақат 10 йилдан 20 йилгача мўлжалланган глобал мақсадлар ва стратегияларни шакллантиради. У халқ ва жаҳон хўжалиги, аҳоли, технологиялар ва ҳоказоларнинг тахминий прогноз тенденциялари асосида узоқ муддатли ривожланиш имкониятларини баҳолаш учун хизмат қилади.

Етакчи бўғинларни ажратиш – стратегик режалаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий тизимларда ва унинг объектларидаги мувазанат учун зарур бўлган шароитларни яратиш имконини берувчи муҳим йўналиши.

Фоиз – даромад, ўз мулкининг бошқа жисмоний ва ҳуқуқий шахсларга фойдаланишга бериш ва шундан фойда олиш.

Фоиз ставкаси – кредит ёки қарз ставкаси капитали эвазига тўловни фоиз кўрсаткичи. Одатда, қарзга олинган пул белгисини бир бирлигига тўғри келадиган йиллик тўловни акс эттиради.

Идеал – бу эришилиб бўлмайдиган, лекин унга чексиз равишда яқинлашиш мумкин бўлган мақсад.

Ижтимоий-иқтисодий таҳлил – ижтимоий-иқтисодий ҳақиқатни ҳар томонлама ўрганишни, ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг илғор тенденцияларини ва уларни такомиллаштириш имкониятларини аниқлаш мақсадида ҳодисаларнинг ички алоқалари ва боғлиқлигини билишни ўзида намоён этади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозлари демографик, илмий-техникавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий, шунингдек тармоқ, минтақавий ва фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган бошқа соҳаларини акс эттиради.

Ижтимоий соҳа вазирликлари ҳамда бошқа вазирлик ва ташкилотлар – ривожланишнинг мос йўналишлари бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.

Ижтимоий суғурта – аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий унсури ҳисобланиб, унинг мақсади касал бўлиш ҳолатида ва қариялик даврида, бахтсиз ҳодисалар ва ишлаб чиқариш бўйича касалланишлар, ишсизлик муносабати билан инсоннинг иқтисодий ҳимояланишини таъминлашдан иборат.

Илмий олдиндан кўра билиш – бу табиат, жамият ва тафаккур қонунларини билишга асосланган ҳақиқатни олдиндан акс эттиришдир.

Импорт – мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини ва технологиясини олиб келиш. У халқ хўжалиги, вақтни тежаш, халқ еҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга кўмаклашади.

Инвестиция – ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда иқтисодиётнинг турли тармоқларига узок муддатли капитал киритиш. Унинг молиявий ва реал турлари мавжуд.

Индекслар – ЯИМ дефляторлари – ЯИМ кўрсаткичларини солиштирма нархларда акс эттириш учун ишлатиладиган индекслар гуруҳи, буларга нархларни агрегат индекси, ЯИМ дефлятори нархлари индекси, истеъмолчи нархлар индекси, шунингдек махсус ташкил қилинган индекслар киради.

Индикатив режалаштириш – давлат бошқарувининг онгли фаолияти сифатида таърифланадиган макроиқтисодий режалаштиришнинг бир тури бўлиб, унинг мақсади маълум вақт ўтиши билан умуман миллий иқтисодиётни исталган ҳолатга олиб келишдан иборат.

Индикатив режалаштириш – ҳам хўжалик юритувчи субъектларнинг давлат-ҳуқуқий муносабатлари соҳасига, ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар соҳасига тааллуқли бўлган институтдир.

Индикатив режалаштириш фани – келажакни аниқ асослаш имконини берувчи режа ва прогноз ҳисоб-китоблари тамойиллари, усуллари, уларнинг босқичма-босқичлигини, иқтисодий олдиндан кўра билиш индикаторларини танлашни белгилаб берувчи ягона методологияга амал қилади.

Индикатив режалаштириш тизими – ҳукуматнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатига мос келувчи иқтисодиёт ҳолатини ва ривожланишини тавсифловчи индикаторларни (кўрсаткичларни) шакллантириш ҳамда ушбу индикаторларга эришиш мақсадида ижтимоий-иқтисодий жараёнларни давлат

йўли билан тартибга солиш чораларини белгилаш ҳисобланади.

Индикатив режалаштириш методикаси – бу барча даражадаги прогнозлар, дастурлар, режалар ва режа кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш тизимининг вақт чегараларини ишлаб чиқиш, асослаш ва таҳлил қилиш усулларининг йиғиндиси.

Индикатив режалаштиришнинг методологик тамойиллари – ривожланиш қонунларининг умумий ҳаракатини ифодаловчи ҳамда дастурлар, лойиҳалар ва режаларнинг вазифаларини, йўналишларини ва бажарилиш имкониятларини белгилаб берувчи объектив категорияга асосланади.

Индикаторлар мажмуини қўллаш – бу қулай ижтимоий-иқтисодий муҳитни билвосита шакллантириш усулидир.

Индикатив режа – бу узоқ муддатли истиқболда бошқарув буткул объекти (корхона, минтақа, мамлакат)нинг ҳолатини илмий жиҳатдан олдиндан кўра билиш.

Индикатив режалаштириш усули – бозор иқтисодиётига ўтиш билан давлат ва нодавлат секторларда ижтимоий-иқтисодий жараёнларни онгли равишда бошқариш усули.

Инфляция – пулнинг қадрсизланиши, муомаладаги пулнинг қадрсизланиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. Инфляция товар баҳосининг очиқчасига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.

Инфляция даражаси – маълум вақт ичида (ой, йил) нарх даражаси фоиз ўзгариши.

Иқтисодий-математик усуллар ижтимоий-иқтисодий тизимларни, иқтисодиётнинг мувозанатини таҳлил қилиш, иқтисодий ўсишни прогноз қилишнинг ўзига хос усулларини намоён этади.

Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – тармоқлар, тармоқлараро мажмуалар, шунингдек республика аҳолисига хизматлар кўрсатиш соҳаси ривожланишининг муҳим йўналишларини акс эттиради.

Иқтисодий таҳлил ўтмиш ва ҳозирги давр тўғрисидаги ахборотни баҳолаш сифатида иқтисодий ишнинг мустақил унсури сифатида кўриб чиқилади.

Иқтисодий ўсиш – реал миллий даромаднинг ёки реал миллий даромадни (маҳсулотни) аҳоли жон бошига ўсиши сифатида аниқлаш мумкин.

Ишчи кучи – одамларнинг меҳнат қобилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чиқариш жараёнида у ишга соладиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.

Иш вақти – ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг ишлаган вақти ҳажми.

Йиғма молиявий баланс – бу давлатда ёки муайян ҳудудда яратилган ва фойдаланилган молиявий ресурслар баланси.

Жамиятнинг эҳтиёжлари – бу мураккаб, динамик тизим бўлиб, у куйидаги кичик тизимлардан таркиб топган: а) моддий неъматларга бўлган эҳтиёж; б) номоддий эҳтиёжлар.

Конъюнктура прогнози – бу шуни англатадики, режа ижрочиларининг субъектив ҳаракатлари асосида уларнинг ҳўжалик муҳити мавжуд бўлишининг объектив қонуниятларини тушуниши ва ундан фойдаланиши: бозор механизмини билиш ва режалаштиришнинг дастлабки қисми сифатида прогнозни ишлаб чиқиш ётади.

Концепция – бу глобал мақсадлар ва режа даврида ижтимоий-иқтисодий тизимнинг устувор йўналишларини белгилашда ўз ифодасини топувчи прогнозлар, дастурлар лойиҳалари ва режаларнинг умумий мақсади ҳамда унга эришиш йўллари, шакллари ва усулларини аниқлаш.

Концернлар, компаниялар, уюшмалар, хиссадорлик жамиятлари ва бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар – режалаштираётган давр учун ишлаб чиқариш-ҳўжалик юритиш ва корхонанинг молиявий фаолияти ривожланишига оид таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.

Лойиҳалаштириш – режалаштиришнинг барча тартиботларининг якунловчи босқичи. Унинг мақсади барча даражалар ва вақт горизонтлари индикатив режаларининг лойиҳаларини ишлаб чиқишдан иборат.

Марказий Банк – индикатив режалаштиришда пул-кредит агрегатлари ва пул-кредит сиёсатини асосий йўналишлари бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини, банк тизими актив ва пассив баланс кўрсаткичларини, монетаризация даражаси бўйича ахборот тайёрлайди.

Мақсадлар – индикатив режалаштиришда идеал ҳолат ёки режалаштириш объектининг маълум вақт оралиғида фаолият кўрсатиш натижалари сифатида тушунлади.

Мақсадларни шакллантириш – бу кейинги ҳаракатлар учун аниқ, таркибланган ва амалга ошириш учун яроқли бўлган меъёрлар тизимини яратиш.

Мақсадларни тартибга келтириш, мақсадлар дарахтини шакллантириш – бу ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларининг динамик тизимини шакллантириш, уларни вақт оралиқлари бўйича тақсимлаш вазифасидир.

Мақсадлар дарахти – ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларининг тизимлаштирилган тўплами.

Методологик ёндашув – бу барча даражадаги прогнозлар, дастурлар, режалар ва вақт горизонтларини ишлаб чиқишда стратегик режалаштириш мантиғи, тамойиллари ва усулларидан фойдаланишнинг яхлит йўналиши.

Молия вазирлиги – индикатив режалаштиришда давлат бюджетининг даромад ва харажатлари ва бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари: бюджетнинг даромад ва харажат кўрсаткичлари, давлатнинг ташқи қарзи, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш бўйича таҳлилий ва прогноз ҳужжатларини тайёрлашни амалга оширади.

Молия-бюджет сиёсати (бюджетлар) – бу ҳокимият органлари томонидан амалга ошириладиган ўз функцияларини бажариш учун молиявий муносабатлардан фойдаланиш ва бюджет тизимини бошқариш бўйича ҳаракатлар ва тадбирлар йиғиндисидир.

Молиявий режалаштириш – молиявий ресурсларни ҳосил қилиш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларини бошқариш.

Молиявий режалар тизими – умумдавлат ва ҳудудий даражаларда молиявий режалаштириш қиймат ифодасидаги моддий ва меҳнат мувазанатини таъминловчи тизим.

Муаммоларни ташхис қилиш – бу мақсад билан режалаштиришнинг қандайдир даври учун объектнинг прогноз қилинаётган ҳолати ҳақидаги тасаввур ўртасидаги фарқларни аниқлаш.

Муқобил вариант – бу белгиланган мақсадга эришишнинг бошқа эҳтимолий усуллардан фарқ қилувчи усули.

Нархлар индекси – икки ҳар хил вақт оралиғида товар ва хизматларга нархнинг мувазанатини ўзгаришини акс эттирувчи кўрсаткич.

Нархлар коррективкаси – бозор вазияти ўзгаришига нархларнинг мослашув жараёни.

Норматив прогнознинг асосий мақсади – демографик жараёнларнинг айрим кўнгилли ҳолатига эришиш учун муайян тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Олдинга қўйилган мақсадларга эришиш – хўжалик юритиш объекти ходимларининг шахсий ва жамоавий манфаатларининг қониқишини белгилаб беради.

Оммавий баҳолаш – аҳолининг алоҳида гуруҳларининг социологик тадқиқотлар жараёнида режалаштиришнинг қандайдир муаммосининг моҳияти юзасидан фикрларини аниқлаш.

Прогноз – ҳодиса ривожининг истиқболларини аниқлашга йўналтирилган илмий тадқиқот олдиндан кўра билишнинг бир шакли ҳисобланади.

Режа – бу олдинга қўйилган мақсадга эришиш чора-тадбирлари тўғрисида қарор.

Режалаштириш – бу ўз мақсадларига эришиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг оқилона хатти-ҳаракатини иқтисодий асослаш жараёнидир.

Режалаштириш – давлат, бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг мамлакат, минтақалар, тармоқлар, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналарни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларини ишлаб чиқиш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган фаолияти.

Режалаштириш тизими – бу режалаштириш алоҳида қисмларининг тартибга солинган таркибий тузилиши.

Режа кўрсаткичларини тасдиқлаш жараёни – режа лойиҳасининг даставвал манфаатдор тузилмавий бўғинлар томонидан, сўнгра эса юқори раҳбарият томонидан муҳокама этилишини назарда тутди.

Режалаштириш тамойили – ривожланиш қонунларининг умумий ҳаракатини ифодаловчи ҳамда дастурлар, лойиҳалар ва режаларнинг вазифаларини, йўналишларини ва бажарилиш имкониятларини белгилаб берувчи объектив категория.

Республика туманлари ва шаҳарларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – республика маҳаллий тузилмалари ҳудудлари иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасининг ривожланишини тавсифлайди.

Сарф-харажатлар баланси – макроиқтисодиётда ЯИМни ишлаб чиқаришга кетган жами харажатлари ва яратилган ялпи миллий маҳсулоти охириги истеъмол мақсадида ишлатилиши орасидаги баланс.

Солиқлар – миллий даромадни тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқ бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

Стратегик режалаштириш мантиғи – бу стратегик режалаштириш муаммоларини ҳал этиш билан боғлиқ тартиботларнинг тартибга келтирилган изчиллиги, асосланганлиги.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши индикаторлари тизими – иқтисодиёт реал секторининг нодавлат ва давлат корхоналари ҳамда ижтимоий соҳа тармоқлари бюджет ташкилотлари (муассасалари)нинг ривожланиш индикаторларини ўз ичига олади.

Эксперт (баҳолаш) ёки эвристик усуллар – билвосита ва тўлиқсиз ахборотдан, эксперт мутахассислар тажрибасидан, ички ҳиссиётдан фойдаланишга асосланган.

Шартномавий режалаштириш – корхоналар, бирлашмалар, банклар, ҳокимият ва бошқарув органлари ўртасида ихтиёрий ва ўзаро фойдали асосда қуриладиган тижорат муносабатларини тартибга солади.

Йўл қўйиладиган қийматлар соҳаси – бу ҳозирги вақтда режани тузувчининг ихтиёрида мавжуд бўлган амалга ошириш учун яроқли ҳисобланган кўплаб муқобил вариантлар. Ушбу муқобил вариантлар бир бирини инкор этадиган даражада шакллантирилиши керак.

Тактик режалаштириш – тактик вазифаларни танлашни ва маълум стратегия ва идеал доирасида уларга эришиш воситаларини танлашни назарда тутди.

Ташкилотлараро ишчи гуруҳ – ўрта муддатли режани ишлаб чиқишда иқтисодий органлар ўртасида мувофиқлаштирувчи бўғин сифатида фаолият юритади.

Тизимли-мажмуавий ёндашув – турли ижтимоий тизимлар (мажмуалар) – корхоналар, минтақалар ва жамиятга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.

Тизимли-дастурий (дастурий-мақсадли) ёндашув – стратегик режалаштириш объектларининг йирик локал илмий, техник, ижтимоий,

иктисодий ва бошқа муаммоларини ҳал этишга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.

Тизимли-мультипликацион ёндашув (мультипликация – кўпайтириш) – самаралари пайдо бўлиши билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этишга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.

Тизимли-меъёрий ёндашув – режалаштириш субъектларининг талабларини индикатив режалаштиришга, унинг объектларига нисбатан (меҳнат, моддий ва ҳ.к.) ресурслардан оптимал тарзда фойдаланиш бўйича тизимли ёндашувни аниқлаштириш.

Тизимли-динамик ёндашув – индикатив режалаштириш объектларини ривожлантириш, сифат хусусиятларини оширишга йўналтирилган тадбирларни тадқиқ этиш, ишлаб чиқиш ва асослашга нисбатан тизимли ёндашувни аниқлаштириш.

Узоқ муддатли режалаштириш – инвестициялар ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастурларига маҳсулотнинг муайян груҳига хос бўлган режа горизонтигача муайянлаштиради ва одатда, 10 йилгача бўлган муддатни камраб олади.

Функционал прогноз қилиш – бу у ёки бу ташкилотлар, фирмалар, корпорациялар, давлат органлари, ўқув муассасаларининг муайян амалий мақсадлари ва вазифаларига хизмат қилувчи прогноз.

Функционал демографик прогноз қилиш – бу айрим ўзига хос мақсадлар учун бўлажак талаб ва таклифни олдиндан айтиб берувчи тегламалар шаклига келтирилган аҳоли ёш-жинс таркибини прогноз қилиш.

Ўрта муддатли режалаштириш вазифалари – узоқ муддатли режалаштириш дастурларини амалга ошириш учун молиявий, иқтисодий ва техник нуқтаи назардан замин ҳозирлашдан иборат.

Қарор қабул қилиш – бу иккинчи даражали шароитларни ҳисобга олган ҳолда мақсад қўйилганда оптимал муқобил вариантни танлаш.

Қарорлар қабул қилиш мантиғи нуқтаи назардан баҳолаш – бу муқобил вариантлар ёрдамида мақсадга эришиш даражасини тавсифловчи катталиқ.

Қадрсизланиш – миллий валютанинг нархи чет эл валюталарининг баҳосидан камайиши.

Қисқа муддатли режалаштириш мақсади – бир ой мобайнида бизнеснинг ривожланишини назарда тутиш, ишлар натижалари режалардан четга чиқишининг бутун режа горизонтини режалаштиришга таъсирини ҳисоблаб чиқиш ва ушбу ривожланишни ихчам бошқаришдан иборат.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлари Кенгаши, Вилоятлар ва Тошкент шаҳар хокимиятлари – вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, маҳаллий бюджетнинг шаклланиши ва бюджетдан молиялаштиришга талабномалар прогнозини амалга оширадилар.

Экстраполяция усули – аввалги даврлар амалиётидан келиб чиқиб истиқболларни тузиш.

Экстраполяция усули – чизиқли ва экспоненциал функциялардан, яъни давр мобайнида аҳоли сонининг ўртача йиллик абсолют ўзгаришлари тўғрисидаги ёки ўртача йиллик ўсиш суръатлари тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланишга асосланган усул.

Эксперт баҳолаш усули – фан ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларида ваколатли мутахассислар томонидан берилган ва асосланган баҳолар негизида қилинган прогноз.

Экспорт – ташқи бозорда товарлар, хизматлар ва капиталларни реализация қилиш мақсадида четга чиқариш.